

Maastik ● loodus ja kultuur ● Maastikukäsitlusi Eestis

Toimetanud
Hannes Palang
Helen Sooväli

PUBLICATIONES INSTITUTI GEOGRAPHICI
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
91

PUBLICATIONES INSTITUTI GEOGRAPHICI
UNIVERSITATIS TARTUENSIS
91

Maailmakooskultuur

Maailmakooskultuur

Maailmakooskultuur

TARTU ÜLIKOOL
GEOGRAAFIA INSTITUUT

PUBLICATIONES INSTITUTI GEOGRAPHICI
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

91

Maastik: loodus ja kultuur
Maastikukäsitlusi Eestis

Toimetanud Hannes Palang ja Helen Sooväli

Tartu 2001

Väljaandja: Tartu Ülikooli geograafia instituut
Vanemuise 46, 51014
geogr@ut.ee

Toimetuskolleegium:
Jaak Jaagus, Hill Kulu, Ott Kurs,
Ülo Mander, Tõnu Oja, Hannes Palang

Toimetajad: Hannes Palang ja Helen Sooväli

Konsultant: Egle Kaur

Kaane kujundanud: Vahur Puik

© Tartu Ülikooli geograafia instituut, 2001

ISSN 1406-3069

ISBN 9985-4-0185-9

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 275

Sisukord

Viivi Luik. <i>Mis on maastik?</i>	7
Hannes Palang. <i>Maastikest siin raamatus</i>	8
Urve Sinijärv. <i>Maastikust, kultuurist ja identiteedist</i>	11
Ann Marksoo. <i>Maastikust kui geograafia tuumikmõistest</i>	18
Jussi S. Jauhiainen. <i>Maastik uuema ühiskonnageograafilise lähenemise aspektist</i>	22
Ülo Mander. <i>Maastiku ja maastikuökoloogia mõistest</i>	30
Ivar Arold. <i>Mõtte käike maastikulistel väljadel</i>	36
Toomas Kokovkin. <i>Viis mõtet maastikust</i>	40
Urve Ratas. <i>Kodukootud maastikud</i>	45
Are Kont. <i>Maastik maastikuteaduses ja maastikuökoloogias</i>	50
Tõnu Oja. <i>Maastikuteaduse objektist</i>	53
Tiina Peil. <i>Maastike keskel</i>	57
Kaia Lehari. <i>Loodus, keskkond või maastik?</i>	67
Martti Preem. <i>Linn — linnamaastik — linnaruum — linnakeskkond</i>	75
Valter Lang. <i>Maastik ja kultuurmaastik arheoloogias</i>	78
Mall Hiimäe. <i>Maastik ja kohapärimus</i>	86
Kalevi Kull. <i>Mis tähendab metsarahvas: looduse loodud eestlasest ja tema maastike keelest</i>	96
Mart Külvik. <i>Mida tahame maastikul kaitsta — seisundit või protsessi?</i>	105
Kalev Sepp. <i>Maastik ja maastikuline lähenemine — milleks nad head on?</i>	108

Jüri Jagomägi. <i>Ümbritseva tajumine — erinevad seisukohad, erinevad lähenemised</i>	115
Jüri Lass. <i>Planeerimine ja keskkonnakaitse — sõbrad või vaenlased?</i>	124
Veljo Ranniku. <i>Kuidas me maastikku kujundasime</i>	135
Ann Tenno. <i>Maastikud</i>	142
<i>Autoritest</i>	144
<i>Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis</i>	146

MIS ON MAASTIK?

Viivi Luik

Maastiku teeb maastikuks taevas. Valgus ja vari. Need on alati kohal, olgu kui armetu maastik tahes. Kui me hingame, hingame me seda maastikku, mis meid parajasti ümbritseb, selle maastiku õhku. Oleme oma vereringe kaudu ümbritseva maastikuga ühendatud. Maastik on meie ümber ja meie sees nagu jumal, täiesti lihtsalt, otse ja nii harilikult, et me ise seda enamasti ei teagi. Kui me teaksime, mis on maastik, siis me teaksime ka inimesest ja jumalast seda, mida me veel ei tea.

Kui mõni maastik muutub, muutub väga suure tõenäosusega teatava aja jooksul ka selle maastiku keskel elavate inimeste keel ja iseloom. Iseküsimus on see, kui pikk on too "teatav aeg" ja kas inimese ajatunnetus seda suudab haarata või ei. Inimese käe läbi inetuks, troostituks ja elutuks muudetud maastikud sünnitavad ka vastava inimtõu, kes räägib vaest, inetut ja elutut keelt.

Eesti maastikega, Põhjamaa maastikega üleüldse on veel see huvitav asi, et ühes ja samas paigas asuks nagu kaks täiesti erinevat maailma, täiesti erinevat maastikku. Talvine ja suvine. See vastuolu ja kaheksjagatus peaks väljenduma ka nendest maastikest väljakasvanud keeltes ja inimeste olemuses.

Küllap väljendubki, kui oskaks ennast vaadata. Minu arust on maastik kõik, mis inimest väljaspool elu- või tööruumi seinu ümbritseb. Tänavad, parklad, laoplatsid, maanteed, bensiinijaamad, kõrgepingeliinid — kõik, mis on, on maastik. Täpselt samuti kuuluvad maastikusse ka linnud, loomad, taimed ja kivid, nii palju või vähe kui neid on. Samuti pilved, aasta- ja kellaajad, tähed ja planeedid. Arvan seda sellepärast, et ma nii näen.

MAASTIKEST SIIN RAAMATUS

Hannes Palang

Eestis on *maastikust* räägitud peaaegu sada aastat — varem seda sõna ei tuntud. Ja Johannes Gabriel Granö aegadest 1920ndate alguses on üritatud selgeks teha, mida me siis tegelikult mõtleme, kui ütleme "maastik".

Sattusin hiljuti lugema üht vana loengukonspekti, kus olin refereerinud Michael Jonesi kokkuvõtet maastiku uurimise võimalustest. Jones (1991) eristab maastikule lähenemisel kolme lähenemisviisi: loodusteaduslikku, rakenduslikku ja humanitaarset. Loodusteaduslik uurimisviis vaatleb maastikku objektiivsena, sellisena, nagu ta on; maastiku moodustab kõik, mis seal näha on, ja uurimisprobleem on see, kuidas üksikutest tükkidest tervikut kokku panna. Rakenduslik lähenemisviis vaatleb maastikku küll objektiivsena, kuid siiski väärtustatuna; maastik on selline, nagu ta peaks olema. Maastiku moodustavad valitud elemendid ja uurimisprobleem on nende kriteeriumite valik. Humanitaaride jaoks on maastik subjektiivne, vaatamisviis. Ta seisab koos sümbolitest ja tema uurimisel on probleemiks sotsiaalsete ja kultuurigruppide leidmine.

Selles jagatuses ongi käesoleva kogumiku võti. Ilmselgesti koosneb antud raamat kolmest üksteisest erinevast osast. Geograafid on alati arvanud, et maastik on nende spetsiifiline uurimisobjekt. Ja et eestikeelne geograafia on vähemalt viimase viiekümne aasta kestel olnud eelkõige *loodusteaduslik*, algab ka see kogumik geograafide diskussiooniga "oma" maastiku olemuse üle. Maastikku vaadeldakse kui loodust, kui erinevate looduskomponentide summat või kui aineringetega seotud süsteemi. *Rakenduslik* maastiku-uurimine väljendub eelkõige planeerimises ja sellega seotus: selles, mida eri aegadel Eestimaal oluliseks on peetud, selles, kuidas kujundada tuleviku Eestimaad ning mismoodi see maanukake peaks välja nägema. Ja lõpuks *humanitaaria* ehk see, kuidas inimene sellest samast maastikust aru saab, mida ta sealt leiab ja kuidas ta seda enda jaoks tõlgendab ning mis see tema jaoks on. Siin valgub maastik tava- (loodus-)geograafia fookusest välja, kultuurigeograafide, keskkonnapsühholoogide, (maastiku)arhitektide, linnaplaneerijate, arheoloogide, semiootikute jt. huvisfääri.

Oleme püüdnud siia kogumikku koondada eri taustaga ja eri vanuses inimeste arvamusi. Kõik kirjutajad on maastiku uurimisega ühel või teisel moel kokku puutunud. On mehi, on naisi, on noori, on vanu. Noorim oli oma artikli kirjutamise aegu 31, vanim 70 aastat vana. On geograafe, aga ka maastikuarhitekt, matemaatik, bioloog, arheoloog, folklorist, kunstiajaloolane, planeerija, kirjanik. Igal kirjutajal on oma maastik, oma suhe sellesse, oma probleemid, mis töö käigus esile tõusnud. Milleks see raamat? Selleks, et eri taustaga maastiku-uurijad koos maastiku mõtte üle mõtiskleksid ja eri taustad koos ja korruga avaneksid. Esimest korda on ühtede kaante vahel geograafiat aastaid vaevanud diskussioon loodusliku maastiku olemusest ja maastikuteaduse mõttest. Nii mitugi kirjutajat on tunnistanud, et essee kirjutamine pani neid mõtlema asjade üle, mis muidu oleks mõtlemata jäänudki. Üks kirjutaja aga pihtis, et tegi lugu luues lõpparve oma seniste

vaadetega ja keeras ette uue lehekülje. Nii nagu on kirjud arvamused, on erinevad ka viisid, kuidas oma arvamust esitatakse. Ja ehk rikastab selline arvamuste ja vaadete mitmekesisus ka maastikuga tegelejaid endid, suurendab üksteisemõistmist ning annab uusi impulsse.

Mis on maastik siinkirjutaja jaoks? Holistlik süsteem, vastaks kähku. Süsteem, mis koosneb looduslikest komponentidest, inimrajatistest ja inimlikust tunnetusest ning ajast nende mõlema taga. Ehk teisipidi, maastik seisab koos materiaalsest komponendist, sellest, kuidas inimene seda materiaalselt tunnetab, ja sellest, kuidas need mõlemad ajas muutuvad. Maastik on koht, kus loodus ja inimene kokku saavad. Samamoodi on maastik looduslike ja sotsiaalsete süsteemide dünaamika peegeldus. Ja lõpuks, maastikus saavad kokku olevik, minevik ja tulevik. Igal maastikuelemendil ja komponendil on tähendus üksnes terviku kontekstis. Maastikku ei saa jagada nii, et paremal pool joont on loodusmaastik ja vasakul pool kultuurmaastik, need kaks on igal pool korraga ja samaaegselt.

Looduses toimuvad omad protsessid. Vesi voolab ja kulutab maapinda, õhumassid liiguvad, Maa tiirleb ümber päikese — maastik elab oma elu. Nende protsesside tulemusena tekib maastikupilt. Inimene võtab selle maastikupildi ja hakkab seda mustrit oma tahtmise järgi ümber kujundama, paikadele nimesid andma, täidab selle oma väärtuste ja tähendustega, kultuuristab. Erinevate ajajärkude maastikud kuhjuvad üksteise peale, katavad osaliselt eelmisi ja lisavad omi elemente. See on nagu mitu korda üle maalitud mõisasein, kus restaureerimise käigus ilmneb üha uusi kihte. Maakasutusmuustrid arenevad koos tehnoloogiaga, lood kestavad põlvest põlve, nimed samuti. Vahetub inimene, vahetuvad ka lood ja nimed. Vanad nimed jäävad alles jutustustesse, pärimustesse, kaartidele. Me saame vanu maastikke taastada, aga kas see on seesama maastik, mis oli siis? *Minevik on välismaa (Past is a foreign country)*, kõlab David Lowenthali ühe raamatu pealkiri tõlkes. Me elame oma mälestustes, lapsepõlveideaalides, kujutlustes, väärtushinnangutes. Nendele tuginedes loome me oma maastikku ja pärandame selle siis tulevastele põlvetele. Kultuurmaastik saab otsa siis, kui sureb viimane lugu.

On olemas teadlaste maastik ja on kohalike maastik. See viimane on oluliselt lihtsam, see on inimeste igapäevaste tegevuste aren. Eestlast on õpetatud, et maastik on eelkõige loodus: maastik seisab koos pinnavormidest, taimkattest, mullast... Kui edasi uurida, hakkab maastikus ilmnema kultuur. Inimestele meeldib vaadata hooldatud maastikku — mahajäetus on häiritus. Meil on omad salapaigad, kus käiakse peidus, kus peetakse pidu, kuhu näiteks viiakse naabri-Eevi, et temaga pisut intiimsemalt suhelda... Kodu on see piirkond, mille kohta teatakse lugusid, kirjutab Tiina Peil siin raamatus. Ja kes neid lugusid ei tea, sellele see maastik ei avane. Maastik on lõputa lugu.

Ja nii ongi meil maastikus mitu lahendamata küsimust. On see maastik objektiivne või subjektiivne? Kes maastikku kontrollib?

Maastik on kokkulepe, teatasin kord ühel koosistumisel Riias. Maastik ei ole ainult ühe teadusharu uurida, nii nagu ökosüsteemiga tegelevad bioloogid ja migratsiooniga demograafid. Geomorfoloogil on oma maastik, arheoloogil oma, kunstiajaloolasel ja maastikuarhitektil kah oma. See erinevus ei sega seni, kuni nad tegelevad uurimistöoga. Kui aga läheb planeerimiseks, teoreetiliste tulemuste ellurakendamiseks, oleks tervislik kokku leppida, mida me siis ikka muutma või kujundama hakkame. Siis ei aita oma erialatorni

sulgumine ja sealt teatamine, et minu teadusharu maastik ongi see kõige õigem. Täpselt samamoodi on maastikus mitut sorti tegutsejaid. On turistid, kes tulevad korraks maastikku vaatama ja sõidavad siis jälle edasi. On huvigrupid, kes tahavad, et maastik näeks välja just nimelt selline, nagu sellele huvigrupile kasulik on, olgu see siis maasturipolügoon, loodusreservaat, kaevandus vms. Ehk kõige olulisemad tegelased on kohalikud elanikud — nende käes on kirves ja labidas, nemad viivad kavandatud muudatused tegelikult ellu. Kohalike tegelaste jaoks on maastik igapäevane tegevusväli, mis nende eluaja jooksul on kogu aeg niigi muutunud... Pealegi peaks kohalik maastikus ellu jääma, genereerima äraelamiseks piisava sissetuleku. Mis tähendab, et teistel — turistidel, planeerijatel, vallaametnikel, teadlastel jne. — tuleb omanikku kõikide vahenditega veenda käituma nii, nagu neil parasjagu tarvis on. On see siis raha, millega motiveeritakse, või mõni muu präänik. Tulevad meelde kaks Võrumaa naabrimeest, kellest üks pidas turismitalu, teine lehma. Ja turismitalu söögitoast avanes meeliülendav vaade naabrimehe sõnnikuhunnikule. Lahendus oli lihtne. Turismitalunik kutsus koos oma külalistega ka naabrimehe hommikukohvile, tutvustas teda ja näitas, et see seal ongi selle mehe talu. Sõnnikuhunnik kadus paari päevaga...

Nii et meil on, mida uurida.

Kirjandus

Jones, M. (1991): The elusive reality of landscape. Concepts and approaches in landscape research. *Norsk Geografisk Tidsskrift*, 45:4, 153-169.

MAASTIKUST, KULTUURIST JA IDENTITEEDIST

Urve Sinijärv

Maastiku mõiste

Eestis tuntakse sõna *maastik* vähem kui sajand, maastikke kui selliseid aga senikaua, kui maa peal elatud on. Teooriad maastike ümber on eripalgelised ja kohati isegi vastuolulised. Ka sõna ise pole selgelt defineeritav ning selle täpsem haardeulatus sõltub alati kasutatavast kontekstist. Ometi on igaühel olemas ettekujutus, mida selle all mõeldakse.

Rääkides sõna päritolust, siis tõenäoliselt on selle algupära Madalmaade maalikunstis, kus hollandikeelne *landschap* tähistas idüllilist maalitud vaatepilti. Sealt võeti mõiste kasutusele germaani keeltesse, vastavalt inglisekeelne *landscape* ja saksakeelne *Landschaft*. Mõiste algne tähendus omandas aga kiiresti sootuks laiemat kasutust, hakates tähistama ka tegelikku loodust. Lisaks loodusele on tänaseks selle tähendus laienenud ka linnale ning maismaakeskkonnale üldse.

Itaaliakeelne *paesaggio* ja prantsusekeelne *paysage* on pärit ladinakeelsest tüvest *pagus*. See tähendab tükki maad, millega seal elavad inimesed, nii linna- kui maarahvas, ennast identifitseerivad. Sellised maatükid võivad olla nii suuremad kui väiksemad, kuid oluline näib siinjuures olevat nimi, mis maa-ala teatavad iseloomulikud omadused või geograafilise asukoha kokku võtab. Näiteks võiks ühe võrumaalase asukohajärgne määratlus olla selline: haanjalane–võrumaalane–lõuna-eestlane–eestlane. Kui siia lisandub keele või murde alusel enesemääramine, siis selle järgi ollakse ennekõike võrokene ning alles teises järjekorras, suurema vaatekauguse pealt nimetatakse end eestlaseks. Ja nii on eneseteadlikud saarlased, mulgid ja setud valmis end alles teises järjekorras eestlaseks nimetama, kui üldse. Kasutades sama määratluse alusel maastikulist eristamist, märkame, et eelpool toodud näite põhjal on võimalik rääkida ka Haanja, Võrumaa, Lõuna-Eesti ja Eesti maastikest.

20. sajandi algupoolel Tartu geograafide poolt teaduses kasutusele võetud mõistet *maastik* kasutati algselt ennekõike maa geomorfoloogiliste omaduste iseloomustamiseks ning süstematiseerimiseks. Kuid ka Eestis on *maastik* oma algsest tähendusest tunduvalt laiemat kasutust leidnud. Küllap võib kasutusviis edaspidigi muutuda, seetõttu on lõpliku definitsiooni otsimine üsna tühi tegevus. Õigus on arvatavasti kõigil, kes seda mõistet kasutavad, alustades teadlastest ja lõpetades abstraktsetel teemadel filosoferijatega. Igal juhul on *maastik* omandanud kindla koha inimeste igapäevases kõnepruugis ning see näitab, et tegemist ei ole ainult teadusliku ega erialaspetsiifilise terminiga, vaid üldkasutatava mõistega.

Maastiku olemus

Kõigepealt tasuks sõna *maastik* sisulist olemust otsida selle kasutamise kontekstist, näiteks mittemateriaalsetes valdkondades — räägitakse ju kultuurimaastikust, poliitilisest maastikust kuni poeetiliselt väljendatult hingemaastikuni välja. Ilmneb, et selle sõnaga tähistatakse süsteemi või võrku, millest antud valdkond koos seisab. See koosneb kindlasti suurematest ja väiksematest sõlmpunktidest (need võivad ka isikud olla), neid ühendavatest jõujoontest ning nende vahele jäävatest aladest, mis võivad olla suured, väikesed, olulised, vähemolulised või sootuks tundmatud (võimaliku potentsiaaliga). Kogu süsteem paikneb teatavate iseloomulike omadustega taustal ehk aluspinnal, mille puhul tuleb mängu kolmas ja neljas mõõde — ruumiline ülesehitus ning aeg. Selline määratlus tuleneb otseselt reaalsest, silmaga nähtavast maastikust, kus vaatleja eristab erinevaid elemente. Tegelikult maastikus on need maa eri ajajärkudest pärinevad kihistused, mille pealispind moodustab reljeefi, pinnakatte, taimestiku ja veestiku. Kahtlemata kuuluvad maastiku juurde kõik selle elanikud — linnud, loomad, inimesed ja nende tekitatud asustuskeskkond koos liikumisteedega.

Vaatleja on maastiku mõistega lahutamatu seotud. Muidugi eksisteerib maastik ka iseseisvalt, ilma vaatlejata, kuid meie jaoks omandavad selle erinevad tähendused alles läbi kellegi silmade. Vaatleja võib paikneda maastiku sees, olles selle üks element, või paikneda selle kohal ehk vaadelda eemalt. Olenevalt vaatevinklist, kaugusest ja asukohast on võimalik sama maastikku erinevalt tõlgendada, seda nii visuaalselt kui sisuliselt. Nii näiteks näeb põllumees ümbritsevas maastikus oma tööd ja elatusvahendit, samal ajal kui kunstnik oma esteetiliste eelistuste alusel hindab maastiku värve ja kompositsiooni. Inimesed pole kunagi maastikule ühtmoodi lähenenud ja sellest tulebki sõna laiaulatuslik tõlgendus.

Maastike dünaamika

Maastike käsitlemise lahutamatu osa on dünaamika. Maastik on pidevas muutumises. Ühelt poolt allub maastik pidevalt looduslikest teguritest tulenevale iseeneslikule arengule, teiselt poolt on suurim maastikke muutev jõud inimene. Siit jõuab kohe kahe põhimõtteliselt erineva lähenemisviisini inimese kohast maa peal — kas lugeda inimene looduse osaks või mitte? Sellele küsimusele lähenetakse väga üldistatult kahel viisil. Üks lähenemisviis tugineb evolutsiooniteooriale, mille järgi on inimene maast (õieti küll veest) välja kasvanud, seega võiks teda lugeda looduse osaks. Teisalt on inimkonna n-ö. alustaladeks või püsti-hoidjateks olnud erinevad religioonid, mille valdav sõnum näib olevat, et maa on inimese peatuskoht või etapp rännakul teistesse maailmadesse ja selletõttu ei saa me ennast päriselt looduse osaks lugeda. Läänelik ehk kristlik kultuur tundub olevat omaks võtnud inimese ja looduse teineteisele vastandatud positsiooni. Kuigi piibellik väljend "maast oled sa tulnud ja maaks pead sa saama" justkui tunnistab inimese ühtekuuluvust maaga, ilmneb lähemal süvenemisel, et lause käib pigem ainult füüsilise keha kohta, kuna see on antud meile "koduks maisel teekonnal". Sellist üldistatud seisukohta toetavad ka paljud teised suured

religioonid, kuigi on olemas ka loodususundeid, kasvõi meie endi maausk, mis peab, alates maast ja kividest, kõike looduses hingestatuks. Selliste usundite osakaal maailmas on siiski väike, sest need on liiga individualistlikud ja "pole sobinud" suurte tsivilisatsioonide ehk rahvamasside suunamiseks.

Olgu inimese päritoluga kuidas on, tõsiasi on see, et meil ei ole (veel?) teist kohta elamiseks kui Maa ning seetõttu oleks ehk õigem ennast looduse osaks lugeda kui end sellega vastandada. Võõrandumine loodusest on otseses seoses linnastumisega. Senikaua, kui suurem osa inimkonnast elas maal ja oma toidu ise pidi loodusest hankima või looduse abiga kasvatama, olid nähtamatud sidemed maa ja loodusega tugevad. Siit ka austus ja lugupidamine ümbritseva vastu, sest suhe loodusega oli isiklik ja sõltuv. Linnas tekib näiline mulje, et ollakse loodusest sõltumatud ja nii muutub suhe loodusesse umbisikuliseks. Nii muutub looduskeskkond ainult tarbimisvahendiks, mille suhtes ollakse võrdlemisi ükskõiksed.

Maastike jagunemine

Me nimetame kultuurmaastikuks sellist maastikku, mis omab suuremal või vähemal määral inimtegevuse jälgi. Päris ehedat, inimesest täielikult puutumatut loodusmaastikku enam õieti polegi, vähemalt Eestis mitte. Siiski saab inimesest oluliselt mõjutamata looduslikeks maastikeks lugeda näiteks sookomplekse ja vähemajandatud metsi.

Inimese vahetus mõjualas oleva elukeskkonna saab jaotada lihtsustatult kaheks: linn ja maa. Valdava, mitteteadusliku arusaama järgi loetakse maal elamise tulemusena tekkinud kultuurmaastikke pigem loodusmaastikeks kui millekski eraldiseivaks. Tulenevalt eelnevalt välja toodud kahest põhimõtteliselt erinevast suhtest loodusesse, saab maal tekkinud kultuurmaastikke jaotada "loomulikeks" ja "tehtuteks". Loomulikud kultuurmaastikud on tekkinud inimese tihedast isiklikust kontaktist ümbritsevaga, tehtud kultuurmaastikud maakasutust umbisikuliselt planeerides. Loomulikuks ehk orgaaniliseks kultuurmaastikuks saab pidada Eestis traditsioonilist talumaastikku, mis omasoodu arenedes oli valdav kuni Teise maailmasõjani. Vastupidise lähenemise suurepärase näide on kolhoosiaegne maakasutus, mis allus pealesunnitud ettekirjutustele.

Eesti maastik

Sõnapaari *Eesti maastik* puhul tuleb kindlasti igaühel mingi pilt silme ette. Põhja-Eestis ja saartel annab ilmselt tooni mere- ja rannamaastik, Lõuna-Eestis kupliline, metsa ja põldudega tihedalt liigendatud maastik, Lääne-Eestis madalad tasandikud. Kogu Eestile tüüpilisest maastikust rääkides selgib teatav ühine või keskne ettekujutus — tasane või kergelt lainjas külamaastik põldudega, taustal mets, avatud ja poolavatud alad vahelduvad looduslike veekogudega, mille kaldad on vähemalt osaliselt avatud. Sellist esimese kujutlusega tekkivat pilti võib tinglikult Eesti maastiku arhetüübiks nimetada ning kindlasti

pakub selle olemasolu tuge rahvuslikule identiteedile. Aga nagu maastik ise muutub, on ka see kujutluspilt muutuv. Võib-olla mõne aja pärast seostub sõnapaariga *Eesti maastik* kontrastne kooslus metsast ja linnast, sest põllumajandusel siinses kliimas pole Euroopa kui terviku nägemuses üldse mingit mõtet. Ei tea, kas metsagi pruugib olla...

Põhjaste ja tagajärgede seos ilmneb kultuurmaastike kujunemisel kõige ehedamal kujul. Muutused ühiskonnas põhjustavad muutusi majanduses ning see kajastub otseselt maakasutuses ning asustuse tiheduses. Kuigi uus maakasutus peidab tihti jäljed varasemast, on Eesti maastikus siiani võimalik lugeda jälgi muinasajast, kust on säilinud linnuste varemeid ning isegi muinasaegseid põlde. Tänapäevani on säilinud erinevad külatüübid. Olulise märgi on maastikku jätnud mõisad, mida erinevate hinnangute alusel on Eestis mitme sajandi jooksul olnud üle 2000. Tänapäevaks on neist mingil määral tegutsevatena järgi jäänud umbes 500. Mõisad kui majandamisüksused on loonud üle kogu Eesti omalaadse võrgu, mis on tugevalt mõjutanud asustust ja maakasutust. Samuti on nende mõju maastikule visuaalselt tugev — vanad mõisasüdamikud koos nende juurde kuuluvate parkide ja alleedega on ümbritsevas põllumajandusmaastikus omamoodi maamärgid. Oma olemuselt on mõisad võõrnähtus, kuid kuna nende mõju on kestnud aastasadu, siis on nad pikapeale Eesti maastikule iseloomulikuks saanud. Ning muidugi on loendamatu märke kolhoosiajast — need on värsked jäljed parandatud maade, põllumassiivide ja suurte mahajäetud majandushoonete näol.

Täna ei ole Eestis uus sotsiaalmajanduslik taust veel selgelt välja kujunenud. Tegemist on üleminekuajaga ühest majandussüsteemist teise, millele on iseloomulik teatav peataolek, mis väga selgelt ilmneb maastikumuutustes. Kujunenud anarhilist situatsiooni väljendavad kultuurmaastikus mahajäetud ja lagunevad hooned, söötis põllud, võimust võttev võsa — looduslikud protsessid. Uue ajaga on kaduma läinud maal elamise mudel ja uusi teotsi oma koha määratlemisel alles otsitakse. Maareform pole veel lõpetatud, uued maaomanikud alles tekivad ja nendega koos uus maakasutus. Selgeks on saanud, et põllumajandusele endisel kujul ja mahus ei ole tellimust. Pigem on sellest saamas pealemakstud viis oma maastike mitmekesisuse ja identiteedi hoidmiseks endisel kujul.

Teisest küljest loob selline uudne situatsioon tohutud eelised võrreldes maadega, kus maastik on n-ö. valmis. Need on pikema perioodi jooksul omasoodu areneda saanud riigid, kus elanike tihedus on oluliselt suurem kui Eestis ja kus kogu maa on pikaajaliste omandisuhetega paika pandud. Head näited on siin Holland ja Taani, kus maa on ära kasutatud peaaegu viimse ruutmeetrini ning iga väiksemgi liigutus uue muutuse läbiviimiseks mõjutab kogu maastikku. Vastupidine näide oleks ulatuslikud alad Austraalias ja Ameerikas, kus tõepoolest leidub veel inimesest peaaegu puutumatu alasid.

Lähiaastatel on võimalik ja isegi tõenäoline ühinemine majandust suurel määral reguleeriva liiduga. Selle liidu puhul ei ole nii oluline isegi kaasnevad nõuded ja kohustused, kuivõrd vajadus meie endi tulevikunägemuse järgi. Kui see nägemus puudub või on väga hägune, võib kergesti juhtuda, et endale märkamatuks allutakse vaid järjekordsetele ettekirjutustele. Kogu tulevane elukorraldus kajastub kohe maastikus.

Maastik ja arhitektuur

Linn oma ülesehituselt on üpris stabiilne süsteem. Muutub suurus, vahetuvad hooned ja arhitektuur, kuid linna struktuur jääb samaks. Linn kui iseseisev organism areneb oma kindlate sisemiste reeglite järgi. Linn pakub maastiku seisukohalt huvi kui inimasustuse jõujoonte sõlmpunkt. Linnade ja asulate tekkimisel on lääne kultuuris raskuskeskmeteks traditsiooniliselt kõrvuti asuvad kirikud ja turuplatsid, seda nii visuaalses kui sisulises mõttes. Need on kohad, kus linn saab alguse. Turul vahetatakse kaupa, kusjuures turg määrab hinna — see on majanduse kui isereguleeruva süsteemi algmudel. Peale selle toimus turul suhtlemine, uudistevahetus ning sidemete loomine. Kirikus omakorda leidis aset vertikaalne suhtlemine maailmaga ning metafüüsiline side asula ja maastiku vahel. Juhuslikkus asula tekkimisel ning selle asukohavalikul on vähetõenäoline.

Vanade kreeklaste arhitektuuriprintsiibi järgi pidi arhitektuur otsekui maa seest välja kasvama, see tähendas antud koha väga head tunnetamist ning arvestamist substantsi *Genius loci* ga. Tänapäeva mõtlemises näib see mõiste kadunud olevat. Vana-Kreeka tempel leidis oma koha maastikus selliselt, et mingeid kahtlusi selle ainuõiges asukohas ei tekkinud. Tulemuseks oli täielik harmoonia maastiku ja selles aset leidva arhitektuuri vahel. Maastikuarhitektuur algab hoone paigutamisest maastikku, jätkub selle ümber välisruumi loomisega ning jõuab ideaalis tulemuseni, kus hoone ja seda ümbritsev maastik on üks. Kui arhitektuuris loob objekti inimene, siis maastikuarhitektuuris on maastik kui objekt olemas enne inimest. Küsimus on selle kujundamises vastavalt eesmärgile ning ekstreemsematel juhtudel luuakse ka maastik ise, nagu näiteks Hollandis, kus seda pika aja jooksul mere arvelt on tehtud. Sõna *arhitektuur* viitab inimese poolt loodule. Maastikuarhitektuur ei ole võetav ainult pargi- või aiakunstina, mis küll on osa maastike kujundamisest, vaid arhitektuuriharuna, mis kujundab inimese vahetus mõjusfääris olevate looduslike ja tehisobjektide vahetunde, eesmärgiga saavutada elukeskkond, mis ühelt poolt ja esmalt peab olema funktsionaalselt toimiv ning alles teises järjekorras oodatult esteetiline. Tegevuse käigus tekitatakse üleminek inimese poolt loodult looduslikule. Juhul, kui eesmärk on pelgalt kunstiliselt nauditav tulemus, saab omakorda rääkida maastikukunstist. Selle alla saab liigitada aiad ja pargid ning tänapäeva keskkonnakunsti, kuid see moodustab väga väikese osa maastike kujundamisest.

Ei saa jätta mainimata asjaolu, et erinevatel aegadel on ettekujutus ja ootused ümbritseva elukeskkonna suhtes olnud erinevad. Arhitektuur on alati olnud ajastu vaimu kandja ja nii on ka nägemus arhitektuuri funktsionaalsusest ja esteetikast ajas muutunud. Igal ajal on tehtud head ja halba arhitektuuri ning kõike, mis sinna vahele mahub. Ometi saab rääkida lahendustest, mis ühel ajahetkel osutuvad tõeliselt headeks. Need saavad heakskiidu ja leiavad järgimist erinevate taustadega inimeste poolt. Neid lahendusi võib võrrelda muusikaga, mis mingil hetkel osutub suure hulga inimeste seas ülipopulaarseks ning mida kantakse läbi põlvkondade edasi. Arhitektuuri looja tegutseb mitte ainult mõistuslikult, vaid ka intuiitiivselt ning seeläbi leiab jäädvustamist tema elu jooksul talletatud kogemused, nii teadvustamata kui teadvustatud ja läbi nende omakorda

esivanemate elukogemus. Muutub jäädvustatu vorm, kuid selle aluseks olev arhetüüp jääb samaks.

Kultuur ja maastik

Sarnaste lähenemiste ja teatava ühtse arvamuse omamine hulga inimeste poolt üheaegselt moodustab kultuuri. Kultuur leiab ainelise jäädvustuse maastikus, ehitistes, asjades ja teiselt poolt mittemateriaalse väljundi kõnes, lauludes, lugudes. Kõige ilmekamalt aga väljendub kultuur inimeste igapäevases käitumises, nende harjumustes ja suhtlemisviisides. Ühe kultuuri kandjatel tekib teatav ühismaitse, mille tulemusena võõrastest kultuuridest tulnud mõjutused võivad tunduda halva maitsega. Eesti suuruse juures mängivad olulist rolli erinevad mõjutused naabritel, mis tuleneb ennekõike meie ajaloost ning geograafilisest asendist mentaalse ida-lääne piiril. Kuigi slaavi mõjutusi on kogu Eesti ulatuses, siis rohkem on neid tunda Lõuna- ja Ida-Eestis, samal ajal saartel ja Põhja-Eestis on tunda Põhjamaade mõjutusi. Need väljenduvad hästi näiteks arhitektuuris, värvielistustes, toidus ja riieteski. Üle kogu Eesti on märkimisväärset mõju avaldanud saksa kultuur, kuid mõjutusi on mujaltki. Kõigi mõjutuste tulemusena on sünteesitud ühismaitse või -arvamus, läbi mille kujundatakse oma elukeskkonda ning mille puhul räägitakse eesti kultuurist.

Kuni 20. sajandini elas enamus inimesi maal ja oli sellega tihedalt seotud. Asulad täitsid ennekõike turu ja kiriku funktsiooni. Maa oli inimese jaoks kõige tähtsam, sest sellest sõltus otseselt tema elu. Tööstuse plahvatusliku arenguga muutus aga olukord täielikult. Linnastumine leidis aset tohutu kiirusega ning see toimub jätkuvalt ka praegu. Industriaalühiskond on tänaseks asendanud agraarühiskonna. Seda võib pidada maailma mastaabis suurimaks pöördeks inimasustuses. Kuna linnastumise kogemus on ajaliselt võttes alles lühiaegne, on põhjust loota, et kaugenemine maast ei ole lõplik. Ka praegu ei saa linn toimida ilma maata, sest toit kasvab ju ikka maast, olenemata teaduse ja tehnika arengust. Kui otseselt põllumajandusega edaspidi peaski jääma tegelema vaid väike hulk inimesi, siis seoses linnas elamisega on looduskeskkond saamas inimese enda taastusressursiks ja ehk ka uuesti elukeskkonnaks. Linnainimese vajadust looduse järgi võib pidada üheks tõestuseks sellest, et inimene on looduse osa ja vastupidi.

Palju räägitakse kahetsusega olukorrast, kus vähemalt kolmandik Eesti elanikkonnast elab Tallinnas ja maapiirkonnad üha tühjenevad ning et see on ebaproportsionaalne ja "halb". Tahaks märkida, et ega keegi vägisi inimesi Tallinnasse või üldse linna pole sundinud minema — see on olnud tänapäeva ühiskondlikust ja majanduslikust situatsioonist tingitud paratamatu protsess, mis ei ole omane ainult Eestile. Iseasi on, kas see peaski nii jääma.

Praeguses situatsioonis on Eestis võimalus luua täiesti uus elukvaliteet, looduslähedasest elukeskkonnast endast lähtuv. Inimeste liikuvuse, kaugtöövõimaluste ja rahalise seisuga paranedes oleks igati loomulik elu hajumine tagasi maapiirkondadesse, sest vahemaad pole ju suured ja võita on elukvaliteedi parandamises palju. Sellise uue asustuse tekkimine saab kõne alla tulla vaid tänapäevaste infrastruktuuride olemasolul ning nende loomise

eelduste tekkimisele saab kaasa aidata riik. Riik ja selle poliitika aga sõltub omakorda inimestest endast. On võimalik luua uus kultuur(maastik). Ideaalne oleks variant, kus taas-tuvate loodusvarude mõistliku kasutamise tulemusena suureneb ka looduslik mitmekesisus. Hooldatus ning keskkonna esteetika on aga vajalikud inimese vaimse ruumi korrashoidmiseks.

Linna- ja maainimese elu vahel on põhimõtteline vahe. Linn tekitab inimeste vahel tõukumist ja ükskõiksust, hajutatud asustus tõmbumist ning sellest tulenevalt aktiivsemat ühistegevust ja ka vastutust maa eest, kus elatakse. Rääkimata sellest, et asustamata maa muudab meid strateegiliselt ülikergesti haavatavaks.

Kultuur ja inimeste väärtushinnangud on pidevas muutumises nagu kõik muugi meie ümber. Nende kujunemist ei ole võimalik ette kirjutada ega kunstlikult tekitada, kuid võimalik on tähelepanu ja mõtete suunamine, samuti püüe vaadata asju teise nurga alt. Uue elujõulise kultuurmaastiku kujunemise eeldus on ennekõike majanduslikud tingimused ja mõtteviis, mis väärtustab meie identiteedile oluliseks toeks olnud senist kultuuripärandit ning sellest lähtudes on valmis looma uut, tänapäeva vajadustele vastavat linnavälist elukeskkonda. Kas sellise mõtteviisi tegelik elluviimine on võimalik, ei tea.

Maastik mõjutab inimeste meelelaadi, inimene omakorda maastikku. Vastastikune protsess toimib järjepidevalt. Öeldakse, et inimene loob enda ümber keskkonda kujundades korda. Tegelikult me ei tea, kas see kord või seaduspära, mille alusel inimene maastikku kujundab ehk see, kuidas muutub tema asustuskeem ja maakasutus, pole lõppkokkuvõttes seesama seaduspära, mille järgi kasvab üks taim või terve mets ja mida inimene metsikuks looduse stiihiaks peab.

MAASTIKUST KUI GEOGRAAFIA TUUMIKMÕISTEST

Ann Marksoo

Sõna *maastik* on käesoleval ajal muutunud paljutähenduslikuks moesõnaks. Varem peamiselt geograafialemas omaseks tunnistatud mõiste on väljunud algse eriala raamidest ja üle kantud tähenduses kasutatakse seda mitmetel teistel erialadel. Eesti meedias räägitakse poliitilisest, ettevõtlike või haridusmaastikust sagedamini, kui meenutatakse loodus-, kultuur- või lihtsalt maastikku. Samal ajal geograafid ise väitlevad selle üle, kas ca 100 aastat tagasi juurdunud maastiku mõiste tõlgendus veel kehtib või mitte. 20. sajandi algul oli geograafia vaidlusobjekt looduse ja inimese vaheline maastikus, seejuures ka loodus- ja inimgeograafia prioriteet maastike uurimisel. Sama sajandi lõpul aga tõlgendavad nn. uue kultuurigeograafia esindajad, valdavalt Suurbritannia ja USA geograafid, maastikku üksnes inimese taju ja tunnetuse objektina või erinevate poliitiliste ja sotsiaalsete rühmade oma huvidest lähtuva nägemusena¹. Saadud nägemus võib olla üksnes pettepilt või dramaturgiline lavastus, mis keskendub äärmustele. Seoses sellega tõstatub küsimus, kas maastikku reaalse geograafilise objektina on üldse olemas ja kas teadlane-geograaf on võimeline seda adekvaatselt tunnetama. Või ongi õige väide — pole inimest, pole maastikku?

Need küsimused on küllalt intrigeerivad, et tõmmata väitlejate ringi mitme põlvkonna ja erineva suunitlusega geograafe, samuti teiste erialade teadlasi, kelle uurimisobjekt paikneb maastikus, nõudes ruumilist lähenemist. Vaatenurkade mitmekülgust antud kogumik taotlebki.

Käesoleva kogumiku koostaja huvi minu arvamuse vastu on ilmselt tingitud sellest, et kuulun Teise maailmasõja järgse Tartu Ülikooli geograafide vanemasse põlvkonda ja olen inimgeograaf, kelle peamiseks erialaks on rahvastik ja asustus. 1950ndatel said Tartu Ülikoolis kõik geograafid küllalt laiapõhjalise loodusgeograafilise baashariduse ja geograafia haruline alljaotus ei olnud tollal nii detailne kui praegu. Need asjaolud on kahtlemata minu järgnevaid seisukohti mõjutanud. Vanemad inimesed on tavaliselt konservatiivsemad, rohkem kinni neis tõekspidamistes, mis neil kujunesid nende parimas loomeeas. Samal ajal on vanematel geograafidel isiklik kogemus ja aastakümnete pikkune ülevaade muutustest, mis on toimunud nende eriala uurimisobjektis, põhimõistetes ja lähenemisviisides. Sarnaselt teistele elualadele on teaduseski nii, et osa muutusi on objektiivselt tingitud ja paratamatud, osa aga ajutise kestusega moevõbinad. Viimased põhjustavad kõige sagedamini geograafiavälised võõrmõjud — näiteks filosoofias või mõnes teises teaduses ilmub uus (ehk uuendatud vana) teooria, uus lähenemisviis või meetod ja seda püütakse rakendada geograafias, pikemalt kaalumata, mil määral see geograafiasse sobib. Harvem on täheldatav ka geograafiasisene püüd uuendada uuendamise enda nimel.

¹ Täpsemalt: *landscape* — *The Dictionary of Human Geography*. 4th ed. (2000). Edited by Johnstone, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. 429-431.

Asudes geograafilise maastiku mõiste tõlgendusi analüüsima, tuleb esmalt vastata küsimusele, kas me tunnistame geograafiat ühe tervikliku akadeemilise teadusena, mis küll jaguneb arvukateks harudeks, kuid omab uurimisobjektis ja metodoloogias ühtset siduvat tuuma. Jaatava vastuse puhul on maastiku mõiste tõlgendamisel oma loogilised raamid. Kui ollakse vastupidisel seisukohal ja geograafiat peetakse üksnes üldnimetuseks paljudele iseseisvatele teadustele, siis on arutelu loogika kahtlemata teine. Kahjuks ei ole mul olnud võimalust vahetult tutvuda uut kultuurigeograafiat viljelevate autorite töödega. Vahendatud informatsiooni põhjal aga tundub, et nende maastiku mõiste määrangutes kajastuvad geograafia ühtsest tuumast irdunud ja fenomenalistliku filosoofia mõju alla sattunud teadusdistsipliini identiteediotsingud.

Ise pooldan esimest seisukohta, s.o. pean geograafiat ühtseks akadeemiliseks teaduseks ja maastikku tema peamiseks tuumikmõisteks. Lähtun järgnevast nähtuste ja mõistete seostest.

Geograafia on teadus, mis uurib Maa pindmikul looduse ja inimühiskonna vastastikusel toimel tekkinud ruumilisi (ehk territoriaalseid) süsteeme. Antud juhul on Maa pindmiku sünonüümiks geograafiline sfäär — Maa sfääriline kest, kus omavahel põimuvad lito-, atmo-, hüdرو- ja biosfäär. Inimkond kuulub algselt biosfääri. Primitiivsete töövahendite ja korilase eluviisiga ürginimene oli ise looduse koostisosa ja oma väikse arvukuse tõttu ei vastandunud sellele. Kaasaegne kuuemiljardiline inimkond aga mõjutab oma elu- ja tootmistegevusega ümbritsevat looduskeskkonda väga tugevasti ja see annab tingliku aluse tema eristamiseks teistest loodussfääridest ja neile vastandamiseks. Ehk teisisõnu — inimese eristamine loodusest on tinglik, kuid lubatav. Sellest vaatenurgast lähtudes võimegi väita, et geograafia uurimisobjekt, Maa pindmik, on kahe põhilise komponendi, looduse ja inimese, koostoime tulemus. Inimkond on aastatuhandete vältel tekitanud Maa sfäärilises kestas täiendava kihi, kultuurikihi, mis peale materiaalse ainese sisaldab ka vaimset ainet.

Kultuuri kui paljutahulist nähtust on määratlenud arvukas hulk teadlasi, mitmed neist vägagi keerukas sõnastuses. Käesolevas geograafilises kontekstis on minu arvates parim Melville J. Herskovitsi lühike, kuid tabav määratlus — kultuur on see osa keskkonnast, mille on kujundanud inimene (1955)². Selle definitsiooni kohaselt sulandub inimene ise samuti keskkonda, sest ühe inimese, inimrühma või rahva seisukohast on teine inimene, inimrühmad või rahvad osa tema keskkonnast.

Geograafilise sfääri taoline mõistmine paneb paika ka geograafia koha teaduste üldsüsteemis — ta on sõlmteadus, mis on üheaegselt nii loodus- kui ühiskonnateadus. Just see asjaolu annab geograafiale oma näo, eristades teda teistest loodus- või ühiskonnateadustest, mille uurimisobjekt seostub samuti Maa pindmikuga, kuid pole nii kompleksne kui geograafia oma. Objekti keerukus, sõltuvuste ja seoste rohkus määrab uurimismetodoloogia põhijoone — süsteemkäsitluse rakendamise. Süsteemkäsitluse kui metateadusliku kategooria kõrval rakendatakse geograafia mitmesuguseid teistest teadustest laenatud

² Viidatud Harm J. de Blij ja Peter O. Muelleri (1988) kaudu.

meetodeid. Need muutuvad geograafialem omaseks aga ainult siis, kui nad on suunatud ruumiliste suhete ja seaduspärasuste selgitamisele³.

Tõdemus, et Maa pindmik jaguneb looduseaduste (vöõtmelisus, pinnavormide erinevused jms.) ja neile mugandunud inimtegevuse toimel paljudeks eriilmelisteks osadeks, toobki mängu maastiku mõiste. Kõige üldisemalt — maastik on Maa pindmiku osa, mis eristub selle teistest osadest välisilme ja sisestruktuuri talitlemist määravate põhitunnuste poolest. Reeglina on nendeks tunnusteks pinnamoe, kliima, taimkatte ja vetevõrgu iseärasused, samuti asustustihedus ja -tüüp, majanduse laad ning selle ekstensiivsuse-intensiivsuse näitajad, mida võib kokku võtta ka kultuurikihi nimetuse all. See looduslike ja sotsiaal-majanduslike tunnuste kompleks määrab maastike iseloomulikud jooned, võimaldades neid mitmeti klassifitseerida ja tüüpideks jagada. Antud koosluse puhul on traditsiooniline inimtegevuse mõju tugevusel baseeruv klassifikatsioon, mille skaala ühes otsas on peaaegu inimesest puutumatu loodusmaastik ja teises otsas valdavalt tehismaastik, näiteks lausaliselt hoonestatud suurlinn, merre rajatud tehissaar jms.

Maastik, mõistetuna looduse ja inimese kooslusena, nõuab mõnevõrra suuremaid mastaape kui on tavapärase klassikalise maastikuteaduse taksonoomilises süsteemis. Viimases võidakse eristada omaette maastikena territoriaalselt üsna piiratud alasid. Eesti Entsüklopeedia 6. köite (1992) vastavas artiklis tuuakse maastiku näitena metsaga kaetud moreenküngas. Et inimese tegevus hõlmab laiemat areaali kui üks küngas ja on tõenäoliselt samalaadne kogu moreenküngastiku ulatuses, siis inimgeograafi vaatevinklist moodustab vähemalt kogu kõrgustik ühe maastikuüksuse. Suuremate mastaapide puhul ongi kergem mõista maastikku Maa pindmise osana.

Nii nagu Maa pindmik on üks suur globaalne süsteem, nii on ka tema eriilmelised osad, maastikud, käsitletavad süsteemidena. Süsteemkäsitlemise põhimõtete rakendamine teebki maastike uurimise ja nende territoriaalse piiritlemise küsimused väga paindlikuks ja mitmekesiseks. On arusaadav, et põllumajanduse huvisid silmas pidades hinnatakse maastikus ühtesid omadusi, raudteede või naftatrasside rajamisel teisi, puhkemaastike kujundamisel kolmandaid jne. Kuid kõik need erinevate eesmärkidega spetsialistid tegutsevad maastikul, sageli ühes ja samas maastikulises üksuses või regioonis. Järelikult on just maastik nende ühine töökeskkond, mis neid seob, sest endale vajalikke seoseid välja eraldades peavad nad tahes-tahtmata arvestama ka sama maastiku teiste komponentidega.

Kirjeldatud rakenduslike aspektide kõrval on maastikul oma roll ka teoreetilise suunitlusega konstruktsioonides. Toon järgmise näite. Üht ja sama asustatud piirkonda võime vajalike sisemiste seoste olemasolul käsitleda lihtsalt kultuurmaastikuna, sotsiaal-majandusregioonina või asustussüsteemina. Esimesel juhul on esiplaanil just maastik ise, eriti selle väline vorm ehk muster, mille on kujundanud antud ala looduslikud iseärasused ja inimese poolt rajatud kõlvikud, teed, asulad ja muud tehisobjektid. Kui meie eesmärgiks on antud ala iseloomustamine sotsiaal-majandusliku regioonina, siis taandub maastik rohkem

³ Neid ühtse geograafia aabitsatõdesid kordan julgustuseks neile, keda valdab kahtlus, et kaasajal on geograafia teiste loodus- ja ühiskonnateaduste seas ära lahustunud, tal pole selgelt eristatavat uurimisobjekti ega ainult temale omaseid meetodeid. Taolisi kurtmisi võib ikka aegajalt kohata

ressursibaasi rolli. Esiplaanile kerkib piirkonna tootmis- ja teenindusharude tegevusmahu, nende omavaheliste proportsioonide, riigisisese ja rahvusvahelises tööjaotuses spetsialiseerumise, majandamise efektiivsuse jm. regionaalpoliitilised probleemid. Rahvastik pakub huvi eelkõige tööjõuna. Iseloomustades kõnesolevat piirkonda asustussüsteemina, pöörame peatähelepanu asulatele kui rahvastiku koondumiskeskustele ja nendevahelistele sidemetele — inimeste, kaupade, teenuste ja info liikumisele. Maastik on ka siin tähtis ressursibaasina, mis mõjutab asulate spetsialiseerumist. Kuid kõige rohkem arvestatakse teda asulate omavahelist paigutust ja suhtlemist mõjutava tegurina. Seega on maastik lahutamatu komponent kõikides geograafilistes süsteemides, ehkki tema tähtsus teatud piirides varieerub. Neid asjaolusid arvestades olengi nimetanud maastikku geograafia tuumikmõisteks, mõeldes tuumiku all mingi süsteemi ühenduvat, tervikuks liitvat lüli.

Planeet Maa, tema pindmik ja selle osad on realselt eksisteerivad objektid. Inimkonna ja teaduse ajalugu on tõestanud, et inimene tajub nende olemust põhijoontes õigesti. Loomulikult võivad kahe maastikul viibiva indiviidi hetkemuljed olla erinevad. Metsas kõndides tunduvad koolieelikule puud palju kõrgemad kui tema isale, kuid mõlemad taipavad ühtemoodi, et on metsas. Sügava kanjoni põhjas viibides võib üks inimene tunda rusuvat ängistust, järsud veerud nagu rõhuksid teda, teine inimene tunneb aga vaimustust kõrguvatest seintest ja seal avanevatest kivimikihtidest. Ometi teavad mõlemad, milline pinnavorm kanjon on. Sellised muljete erinevused kuuluvad ruumipsühholoogia ja esteetiliskunstiliste elamuste valdkonda ega kisu geograafilise maastiku mõistet tema juurtest, s.o. objektiivselt eksisteerivast Maa pindmikust lahti. Seda tehes annaksime tõesti me geograafiale hoobi otse südamesse.

Ja lõpuks — võttes arvesse ülaltoodut, kuidas mõtestada lahti sissejuhatuses märgitud väidet: pole inimest, pole maastikku? Inimkonna kaasaegse maastiku mõiste nõuab tõesti inimese kohalolekut kui üht maastiku osist, kuid mitte kui tunnetajat, kes maastiku alles oma kujutlustes loob. Enne inimkonna teket eksisteerisid Maal maastikud, mille biosfääris asendasid inimest teised liikuvad elusolendid. Ja ka pärast inimkonda (ükski liik ei ole igavene) jaguneb Maa pindmik eriilmelisteks maastikeks. Inimese-eelsetest maastikest erinevad nad selle poolest, et seal leidub veel väga kaua (kas mitte Maa enda hääbumiseni?) omaaegse inimtegevuse, mille hulka kuulus ka geograafia, jälgi. Olgu see meile lohutuseks — me ei kao jälgi jätmata.

Tahaksin siiski lõpetada optimistlikult. Enne inimkonna kadumist toimub Maa pindmikul veel väga palju muutusi, tekib uusi ruumilisi süsteeme ja olemasolevates süsteemides uusi olulisi sõltuvusi, mis kõik töötab geograafidele huvitavat ja ühiskonnale vääriliselt hinnatavat tööpõldu.

Kirjandus

De Blij, H. J. & Muller, P. O. (1988). *Geography: regions and concepts*. 5th ed. New York: Wiley.

MAASTIK UUEMA ÜHISKONNAGEOGRAAFILISE LÄHENEMISE ASPEKTIST

Jussi S. Jauhiainen

Meid ümbritsevat tõelisust käsitletakse mitmete teaduste poolt. Ühed vaatlevad teda laadi järgi (nn. laaditeadused), teised — ajaliselt (kronoloogilised teadused), kolmandad — ruumiliselt (koroloogilised teadused). Viimane vaatenurk on ka maateadusel. Ent talle ei ole omane ainult regionaalsus, vaid ka geograafilised esemed — tõelisuse regionaalsed omadused. Geograafia kui teaduse objektiks on regionaalne üksus. Seda regionaalset üksust on hakatud nimetama maastikuks. Varemalt oleme seda mõistet lähemalt määratlenud, püüdes teda ruumiliselt laiendada ja sisuliselt täpsustada. Mõiste "maastik" on esmalt seotud nägemisega ja teiseks vaatleva inimese olemasoluga. Kuid maastikul on kindlasti teatud ulatus, ta on ühenduses ruumiga. ... Meie arvates on ta piiriks horisont.

Geograafiaprofessor J. G. Granö, loeng Tartu Ülikoolis 14. mail 1923. aastal, referaadi koostanud Edgar Kant (Granö 1923/Kant 2000: 18).

Geograafia on ulatuslik teadus, mis hõlmab enda alla loodust, inimest ja ühiskonda. Geograafiast ja selle uurimisobjektidest on erinevaid arusaamu, mis algavad füüsilisest reaalsusest ja lõpevad sotsiaalsete konstruktsioonidega. Üldisest, laialiulatuvast geograafiast on võimalik eraldada inimese ja ühiskonna uurimisele spetsialiseerunud eriala, ühiskonnageograafia, milles on tähtsateks mõisteteks ruum, koht, regioon ja territoriaalsus. Inimest ja ühiskonda uuriv geograafia on pigem mitmemõõtmeline lähenemine kui üks teadusharu ühe selgelt määratletava uurimisobjekti ja ühe meetodiga.

Linnageograafia dotsent Jussi S. Jauhiainen, loeng Tartu Ülikoolis 8. jaanuaril 2001. aastal.

Sissejuhatus

Geograafia on ulatuslik teadus, mis hõlmab loodust, inimest ja ühiskonda. Üldisest geograafiast on võimalik eraldada inimese ja ühiskonna uurimisele spetsialiseerunud eriala — ühiskonnageograafia, milles on tähtsad mõisted *ruum*, *koht*, *regioon* ja *territoriaalsus*. Selles artiklis selgitan *maastiku* kui laia ühiskonnageograafilise uurimise

mõiste teoreetilis-metodoloogilisi aspekte. Geograafia ja selle mõistete areng on seotud sotsiaalsete ja keeleliste praktikatega, mida professionaalsed geograafid otseselt kujundavad.

Kaasaegse geograafia üks olulisemaid ülesandeid on teadlase (geograafi) enda positsiooni selgitamine ning arusaam sellest, mida see positsioon (maailmapilt või teaduslik lähenemisviis) tema uurimuses tähendab. Postmodernismi ajastul on esile kerkinud väide, et ei ole üht õiget ja neutraalset teooriat, mille abil geograaf suudaks maastikku uurida. Küsimuse all on niisiis kriitika naiivselt universaalse ja väärtusvaba modernismi ja selle metodoloogia vastu. Geograafi lootus, et on olemas neutraalne vaatenurk eikusagilt, tähendab, et ta ei ole oma positsiooni endale selgeks teinud. Seetõttu kaasnevad tema väidetega nii teaduslikku kui sotsiaalset laadi põhimõttelised probleemid.

Igas teoorias ja lähtekohas sisalduvad subjektiivsed ja kontekstuaalsed elemendid. Teadmine asetseb juurdununa, kuigi teooriad reisivad ümber maailma. Mõisted ja teooriad lihtsalt "ei kuku pähe" õppimise, õpetamise või lugemise kaudu. Nende taga on sügavamad teadmise ja selle piiride küsimused.

Varem liikusid mõisted ja teooriad koos uurijatega aeglasemalt, kuid viimasel aastakümnel levivad nad infovõrkudes üha kiiremini. Hea näitena Eesti kontekstis võib võrrelda, kuidas kasutati maastiku mõistet Tartu Ülikoolis 1920ndatel ja 1930ndatel aastatel, kuidas see nõukogude perioodil omandas maastikuökoloogilise rõhuasetuse ning kuidas pärast taasiseseisvumist on hakatud pöörama tähelepanu maastiku tähendustele hermeneutilisest vaatenurgast ja kasutama ka loodusteadulikust metodoloogiast erinevat metodoloogiat. Lähiajal hakatakse ilmselt ka Eesti maastiku-uurimises kasutama konstruktivismi, poststrukturealism, postkolonialismi ja feminismi ideid.

Mõeldes laiemalt maastiku-uurimise võimalustele, lähtun sellest, et igal teadlasel on vaja välja selgitada oma positsioon nii teaduslikus kui mitteteaduslikus kontekstis (geograafilise eluloo ideest ja tähendusest geograafide arengus vt. Buttimer 1976), et oleks võimalik arvestada iga uurimustööga kaasnevaid ontoloogilisi, metodoloogilisi ja metoodilisi küsimusi.

Maastik kui geograafia uurimisobjekt: ontoloogilised, metodoloogilised ja metoodilised küsimused

Geograafia ja selle uurimisobjektid saavad alguse füüsilisest reaalsusest ning lõpevad sotsiaalsete konstruktsioonidega. Eelmainitud J. G. Granö tsitaadis 20. sajandi esimesest veerandist oli geograafia kui teaduse objekt kindlalt määratletud regionaalne üksus, s.o. horisondiga piiritletav maastik. Selline lähenemine on lähedalt seotud traditsionaalse regionaalgeograafia arusaamaga maastikust kui mahutist, kus asjad paiknevad.

Idiograafiline kirjeldav traditsioon geograafias keskendus maastike eristamisele. Geograafi eesmärk oli maailma kaardistada ja jaotada maapind regioonideks või maastikulisteks üksusteks. See on olnud Eesti maastiku-uurimises üks tähtsamaid praktikaid, mille tulemusel koostati mitmeid kaarte Eesti maastikulistest üksustest. Selle lähenemisviisi suuremaid probleeme on empiirilise materjali kogumine ja nende üksuste asukoha

kirjeldamine ilma laiemate teoreetiliste seosteta. Taolised uurimused olid huvitavad ja ehk ka vajalikud 20. sajandi algupoolel, aga 21. sajandi alguses pakub selline lähenemine geograafidele vähe huvi ning seda metodoloogiat on võimalik poststrukuralismi ja feminismi vaatenurkadest põhjalikult kritiseerida.

Nagu eelpool selgitatud, mõtles J. G. Granö (1923) eelkõige maastikule kui millelegi visuaalsele. Sellele lisaks huvitus ta ka miljööst, mille piirid on subjektiivsemad ja ebamäärasemad:

Geograafide ei ole objektiks üksnes maastik, vaid ta peab tungima ka tihnikusse, avama kõik ukсед, et vaadata, kuidas elab inimene ja loom, lühidalt: ta peab kasutama kõiki oma meeli. Sisulist vahet praeguse üldise ja erigeograafia vahel ei tohi olla. Et seda saavutada, selleks püstitame uue täpse geograafilise mõiste — ümbrus ehk miljöö. Ümbrus on meeltega tähelepandav lähim ruumiline kompleks. Kujutledes inimest kusagil väljal, asub ta ümber nähtav maastik, lähemas ümbruses aga kõigi meeltega vastuvõetav miljöö, kitsam ja piiratum üksus kui maastik.

Geograafiaprofessor J. G. Granö, loeng Tartu Ülikoolis 14. mail 1923. aastal, referaadi koostanud Edgar Kant (Granö 1923/Kant 2000: 221-222).

Tartu Ülikoolis on maastik olnud üks tähtsamaid geograafia uurimisvaldkondi, osaliselt just eelmainitud geograafia varase arengu traditsioonide tõttu. 1930ndatel edendas Eestis maastiku-uurimist Edgar Kant (1931/2000: 225-227):

Rõhutatakse üha teadlikumalt ja põhjendatumalt, et geograafiat ei iseloomusta mistahes esemete levimuse selgitamine teatavas järjestuses ja vastastikuses sõltumatuses, vaid et geograafial on päris oma uurimusese, nimelt: inimelu tähtsalt mõjutav aistiümbrus. /.../ Üldiselt võib öelda, et geograafia uurimusese — aistiümbruse — ja sotsiaalteadusele alluvate ühiskondlike ühikute kõrvutamises võib areneda peamiselt kaks uurimusülesannete rida: 1) mil määral ühiskond "sotsialiseerib" aistitavat ümbrust, mõjustab selle nägu, suhteid ja kujunemist; 2) kuidas mõjustab üks või teine aistiümbrus ühiskonda, sotsiaalset miljööd, selle vormi, dünaamikat ja arengut. Esimene ülesanne on ilmselt ümbruseteaduslik-geograafiline, teine aga mitte.

Viimaste aastakümnete jooksul on nii geograafide endi seas kui ka väljaspool geograafiat tekkinud geograafiast ja selle uurimisobjektist (näiteks maastikust) erinevaid arusaamu. Eestis on maastiku-uurimine lähtunud Granö ja Kandi ideedest, kuid kõiki võimalusi ja lähenemisviise ei ole uurimisel arvestatud (maastiku mõiste ajaloost ja uurimistraditsioonidest Eestis vt. Palang *et al.* 2000). Kaasaegsele geograafiale on omane, et uuritakse geograafilisi mõisteid ja ühiskonna arengu ruumilisi aspekte erinevatest teoreetilis-metodoloogilistest lähtekohtadest, mis on omavahel isegi vastandlikud. Seetõttu on oluline pöörata tähelepanu sellele, kuidas me maastiku mõistest aru saame.

Minu arusaam maastikust põhineb lähenemisel, milles kõik mõisted on seotud kontekstiga ja sotsiaalsete praktikatega. Mõistete ja konteksti vahel on vastastikused suhted. Maastiku-uurimine on seotud laiemate teadusfilosoofiliste küsimustega, mis suunavad meie ja teiste arusaamu maastikust. Mõisted on olulised vahendid, mille abil on võimalik arutada ontoloogilisi küsimusi olemise mõistest ja selle põhilist iseloomu elamise raamides.

Küsimus on see, mis on olemas, millisena see näib, millistest osadest see koosneb ja kuidas osad omavahel seotud on (Raunio 1999). Kõik see peaks pakkuma huvi ka maastiku mõiste ja uurimuskäsitluse dekonstrueerimisel.

Ulatuslikumate ontoloogiliste küsimuste kõrval on tähtis koht ka epistemoloogial ehk tunnetusteoorial, mis uurib teadmise üldist iseloomu, ulatust ja päritolu (Saarinen 1996). Oluline on, mida ja millistel tingimustel on võimalik teadmisenähtuse defineerida ja arvamustest ja hinnangutest eraldada. Selle tõttu ei ole võimalik ontoloogiat ja epistemoloogiat lahutada. See probleematika on ühiskonnageograafias alates 1980ndatest seoses poststrukturealismiga väga kiiresti arenenud, taustaks modernismi sügav kriis majanduses, poliitikas, kultuuris ja sotsiaalse elu valdkondades, muuhulgas ka teaduses. Ühiskonnageograafia on kaks viimast aastakümnet olnud teel postmodernismi. Postmodernismis tuleb mõelda uurija (subjekt, näiteks teadlane) ja uuritava (objekt, näiteks maastik) vahelistele suhetele, nende eraldatavusele (kriitika nn. kartesiaanliku vaatenurga vastu) ning sellega kaasnevatele teadusfilosoofilistele ja praktilistele küsimustele. Kõik epistemoloogiad arenevad sotsiaalsetes praktikates.

Metodoloogia on ontoloogiast ja epistemoloogiast edasi liikudes järgnev samm. Metodoloogia vaatab teaduse ja teadmise hankimise meetodeid ehk teisisõnu menetluse õpetamist (Saarinen 1996). Siin on küsimus, kuidas me teame seda, mida me teame ümbritsevast maailmast?. Maastiku-uurimises on selle arvestamine väga oluline, eriti kui mõelda uutele uurijatele põlvkondadele. Maastiku-uurimise (maastikugeograafia) areng Tartu Ülikoolis sõltub palju institutsionaalse geograafia arengust ning sellest, kui palju erinevate arusaamade koosseisusteerimist lubatakse. Tartu Ülikooli geograafia instituut ning Eesti Geograafia Selts oma tegevuse ja väljaannetega on kõige tähtsamad akadeemilise geograafia sisu ja mõisteid määravad institutsioonid Eestis. Institutsionaalse geograafia defineerimise vahenditeks on õppekavad, artiklid ja uurimisprojektid. Lisaks omab riik maastiku-uurimisele otseselt ja kaudset mõju sihtfinantseeritavate (ning mittefinantseeritavate) uurimistoetuste kaudu. Nende kaudu suunatakse maastike õpetamist ja maastiku-uurimist.

Erinevad metodoloogilised lähenemised arvestavad indiviidi positsiooni ja mõju ühiskonna arengule erineval moel. *Metodoloogilise individualismi* (vt. Max Weber) järgi on peaaegu kõike võimalik dekonstrueerida indiviidide tegudeks ühiskonnas. Maastikku on võimalik tõlgendada indiviidide tegude läbi ja taandada fundamentaalsetest nähtustest koosnevaks. Seda lähenemisviisi on kasutatud eelkõige "nähtava" maastiku otseses uurimises. Ka maastiku tõlgendus on pärit indiviididelt. Teine äärmus on *metodoloogiline holism* (vt. Émile Durkheim), mis väidab, et struktuurid on alati olemas enne indiviidide tegutsemist ning seetõttu mõjutavad need alati indiviide. Seda lähenemist on kasutatud näiteks maastiku *strukturealistlikus* või *marksistlikus* tõlgenduses. Nende kahe vastandliku seisukoha vahele on viimaste aastakümnete jooksul tekkinud *konstruktivistlik* lähenemine, mis peab kõige olulisemaks uurida inimeste harjumusi ühiskonnas (näiteks arusaama maastikust, maastikule omistatud väärtusi) ning kuidas harjumused (näiteks maastiku kasutus, uurimine) on kujunenud. Indiviid ei tõlgenda maastikku autonoomselt. Lisaks on võimalik rääkida *metodoloogilisest fundamentalismist* (purism), mis võtab ühiskonda (või maastikku) iseenesest mõistetavalt ning uurib oma uurimisobjekti kui reaalsust. Äärmuslik

lähenemine on ka *metodoloogiline eklektism* (pragmaatilisus), milles kõige tähtsam on uurimise praktiline ja rakenduslik eesmärk.

Metodoloogial on uurimises alati tähtis koht olnud, aga sellele tähelepanu on hakatud pöörama just 20. sajandi lõpus. Metodoloogia tähendab samaaegselt kriitilist mõtlemist ja reflekteerimist, mille kohustuslik eeldus on põhimõistete tundmine ning saada aru uurimise iseloomust ja eesmärkidest. Niisiis aitab metodoloogia üldist maastiku-uurimise iseloomu ja eesmärgi, mõistete ja teooria vormistamist ning teaduslikku järeldamist paremini mõista.

Maastike uurimises on järgmine samm meetod ja selle valimine. Nagu üldiselt teada, vajatakse teaduslikku meetodit uurimispraktikas selleks, et hankida (uut) teadmist "reaalsusest" või antud temaatika valdkonnast, näiteks maastikust. Küsimus on niisiis teadmiste hankimise meetodite spetsiaalses kogus (Saarinen 1996). Teadusliku meetodi kasutamises on palju olulisi aspekte: näiteks teadlase (geograafi) suhe oma uurimisobjekti, teoreetiliste üldistuste suhe empiirilistesse nähtustesse ning teadlase väärtushinnangud. Meetod on kui sild teooria ja empiirilise vahel (Raunio 1999). Hiljem pööran esees tähelepanu, milline on kaasaegne arusaam geograafi positsioonist ühiskonnas ning millised on teadmiste hankimise eesmärgid.

Maastiku-uurimise arengut üldisest spetsiifiliseni on võimalik esitada joonisel 1 näidatud raamistikus. Geograafi (või maastiku-uurija) mõtlemise taga on ontoloogilised küsimused. Valitud epistemoloogilised lähtekohad suunavad geograafi teatud metodoloogiliste lähtekohtade juurde. Nendele teoreetilistele lähtekohtadele ja põhimõistetele tuginedes selgitab geograaf konkreetse meetodi abil maastiku iseloomu, piiritleb selle, kogub empiirilise materjali ning teeb järeldused.

Joonis 1. Maastiku-uurimuse paiknemine ontoloogilises ja epistemoloogilises raamistikus. Arendatud Holt-Jenseni (1999) järgi.

Maastiku-uurimise uuemad suunad Eestis

Järgnevalt esitlen lühidalt neid maastiku-uurimise uuemaid võimalusi, mida võiks rakendada Eesti kontekstis. Need uue kultuurigeograafiaga seotud lähenemisviisid on *konstruktiivistlikud*, *poststrukturealistlikud*, *feministlikud* ja *postkolonialistlikud* maastikutõlgendused (vt. Cosgrove & Daniels 1988; Jackson 1989; Barnes & Duncan 1992; Duncan & Ley 1993; Cosgrove 1998). Uuemad lähenemised kasutavad kaasaegseid sotsiaal- ja kultuuriteooria seisukohti ning arvestavad sügavamalt neid sotsiaal-kultuurilisi ja poliitilisi protsesse, mis muudavad maastikku ning arutlevad, millist rolli maastik mängib nendes muutustes. Maastik on niisiis sotsiaalse, kultuurilise ja poliitilise süsteemi osa, rohkem ideoloogiline vaatlamisviis kui vaatlemise objekt (vt. Granö 1923; Kant 1931). Maastikke peaks seetõttu nägema kui teksti või simulaakrumit, millel on erinevaid kirjutajaid ja lugejaid, s.o. ka erinevaid tõlgendusi (Duncan 2000).

Konstruktivismi huvitab geograafia-alaste mõistete päritolu, nende ajalooline kujunemine ning geograafilise konteksti mõju tegelikkuse sotsiaalsele kujunemisele. *Poststrukturealism* üldine huvi on küsimused, kuidas võim ja teadmised koos toimivad. Nendele lähenemisviisidele põhinevates uurimustes kritiseeritakse teadmise ja maailma organiseerituse ning organiseerimise põhimõtteid. *Feminismi* ja *postkolonialismi* kaudu on võimalik arutada laiemaid poliitilisi küsimusi teisesusest (*otherness*) ja patriarhaalsusest ning uurida, milliseid teadmisi kujundati koloniseeritud inimestest ja kohtadest (maastikest). Geograafia on olnud teadmiste kujundamise protsessiga aktiivselt seotud ning seetõttu tuleb geograafia epistemoloogiat dekonstrueerida ja dekoloniseerida. Kui keel seab meie mõtlemisele piirangud, siis kuidas me saame kirjutades tähendusi väljendada? Me pole kunagi oma keele täielikud valdajad, alati on midagi kuhugi ära peidetud.

Eelmainitud lähenemiste kohaselt peaksid sellised geograafilised kategooriad nagu *maastik* ja *sotsiaalne konstruktsioon* olema geograafilise uurimuse osa. Maastik ei ole iseenesestmõistetav nähtus. Seetõttu peaks geograaf lammutama *maastiku* mõisted osadeks ja jälgima nende moodustumist kontekstis. Mõistete kaudu realiseerub ühiskondlik tegevus geograafilistes jaotustes. Eestis võiks see maastiku-uurimises tähendada kriitilist lähenemist küsimustele: mis on maastik, mida tähendavad Eesti maastikulised üksused, miks mingi maastik on tüüpiline, millised sotsiaalsed, kultuurilised ja poliitilised protsessid on nende küsimuste ja füüsilise maastiku arendamise taga. Tähtis on mõelda, kuidas, kellele ja miks on teatud maastik tüüpiline. Selles lähenemises rõhutatakse maastiku kui sotsiaalse mõiste ühiskondlikku tootmist. Näiteks võiks tuua J. G. Granö maastiku käsitluse mõju Kanti ideedele. Samas võiks vaadelda maastiku-uurimise ja selle teadvustamise rolli iseseisva Eesti riigi legitimeerimises. Iseseisvunud Eestis vajati geograafiat, selgitamaks, mis on Eesti, kus ta asub ja millest ta koosneb (vt. Kant 1930; Kant 1956). Eesti maastikul oli tähtis koht eestlastele eestluse õpetamises argigeograafia ja professionaalse geograafia kaudu. Küsimus on Eesti ja selle maastiku (maastike) mõistete ruumilises ja ajaloolises konstrueerimises. Geograafide poliitiliseks muutunud ülesanne on eraldada Eesti *Teisest* (näiteks Venemaast) ning näidata Eesti kuuluvust *läänelikk* kultuuri geograafilise ja ajaloolise

liigituse (näiteks Baltoskandia) järgi (vt. Kant 1935). Inimeste "teisendamine" on vahend, millega neid sotsiaalselt ja ruumiliselt eraldada.

Maastiku-uurimine oli tähtis Eesti konstrueerimises. Tunnetati vajadust kaardistada oma rahvusriik ja teha selle ruum kõigile nähtavaks. Seda tehti märkide (kartograafia) ja tekstide (kaart) abil, teadvustades endale ja teistele oma riigi olemust ja selle sotsiaalset, poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist ruumi. Institutsionaalse geograafia arengule ongi tüüpiline seos (rahvus)riigiga ja selle arenguga; rahvusriigile on omakorda tüüpilised rahvusmaastiku ja teised homogeniseeritud territooriumite ideed. Maastikukaartide dekonstrueerimine annab võimaluse esitada väljakutse kartograafide poolt loodud epistemoloogilisuse müüdile, mis väidab, et objektiivse teaduse raames kulgeb kumulatiivne progress, mis alati toodab reaalsusest paremaid visandeid (Harley 1989).

Konstruktivism kasutab oma arusaamisel ühiskonnast ühe allikana kontekstualiseeritud arusaama kultuurist. Konstruktivistlikku lähenemist võib kasutada lähtekohana maailmavaadete uurimisel ehk leidmaks, kuidas lisaks keelelisele ja sümbolilisele tasemele maailm ja maailmavaated ka sotsiaalsete suhete ning füüsiliselt materialiseerununa moodustuvad. Seega on geograafilise teadmise produtseerimisega seotud võimusuhted, mis vaid harva otseselt ilmnevad. Konstruktivistlikult orienteeritud geograafid on püüdnud neid ühiskondlikke võimusuhteid süstematiseerida.

Eesti maastiku-uurimise praktikas keskenduti ka regionaalsele uurimusele maakondades (sh. kodu-uurimisele), mille kaudu tugevnes inimeste kohalik identiteet (Kant 1930). Nõukogude perioodil oli maastiku-uurimisel tähtis roll. Nüüd oleks hea uurida tollase maastiku-uurimise (loodus)teadustumist ning samuti seda, kuidas maastik ja rahvuslik identiteet omavahel seotud olid. Meetodina võiks kasutada diskursusanalüüsi uurides väidetesüsteeme, mis on arusaadavad ainult nende endi kontekstis. Seega tuleb ideede ajaloost ka diskursuste ajalugu, millele on iseloomulik geograafiline dimensioon.

Feministlik kriitika võiks kaasa aidata maastiku sügavamale tõlgendamisele Eestis, näiteks kritiseerides fallologotsentrismi, mis eelistab maskuliinset, objektiivsete paradigmade abil teadmiste kogumist. Kuid ratsionaalne teadmine kannab alati tootja märke ja on oma olemuselt maskuliinne. Seda lähenemist võiks kasutada näiteks 1920ndate (ka 1990ndate?) maastiku-uurimise analüüsis, kus teadlase subjektiivsus kaotati ja tal oli üks objektiivne teaduslik vaatlemisviis ning ta tungis ühtse visuaalse tõelisuse (maastiku) piiritlemisesse (vt. Granö 1923; Kant 1930; Palang *et al.* 2000). Feminism arutleb *tõe* mõiste üle ning kehtestab alternatiivseid teadmiste allikaid maastiku-uurimises. Inimesed tunnevad oma elu ja maastikke ning uurimistulemusi tuleb interpreteerida refleksiivselt uuritava kogukonna kultuurilises raamistikus, st. peab toimuma ka tagasiside uuritavaga (Woman and Geography Study Group 1997). Teadustöö ja praktilise igapäevase elu vahele ei peaks piire tõmbama. Ka postkolonialism oleks huvitavaks lähtekohaks, kui näiteks uurida ajaloolist Setumaa kirjeldamist 1920-1930ndatel ning praegusi Ida-Virumaa ja Peipsi-äärseid maastikke ja nende tõlgendusi.

Kaasaegse geograafia olukorda iseloomustab mitmete, isegi vastandlike lähenemisviiside samaaegne esinemine. Arutelu nende üle käib rahvusvahelistes geograafia ajakirjades. Sealt filtreeruvad arusaamad institutsionaalsesse geograafiasse ja hiljem argiprak-

tikasse. Uute lähenemisviiside kasutus Eestis võimaldaks ühe kõige tugevama Eesti geograafia uurimistraditsiooni, maastiku-uurimisse, kaasata uuemaid tõlgendusi. Uusi lähenemisi on vaja, et Eesti maastiku-uurimine areneks edasi ka 21. sajandil.

Kirjandus

- Barnes, T. & Duncan, J. (1992). *Writing Worlds. Discourse, Metaphor and Text in the Representation of Landscape*. London: Routledge.
- Buttimer, A. (1976). *The Practice in Geography*. London: Longman.
- Cosgrove, D. (1998). *Social Formation and Symbolic Landscape*. 2nd ed. Madison: University of Wisconsin Press.
- Cosgrove, D. & Daniels, S. (1988). *The Iconography of Landscape*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Duncan, J. (2000). Landscape. In: Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G. & Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 4th ed. Oxford: Blackwell, 429-431.
- Duncan, J. & Ley, D. (eds.) (1993). *Place/culture/representation*. London: Routledge.
- Granö, J. G. (1923). Maastik ja ümbrus. *Loodus*, 6, 321-327.
- Harley, B. (1989). Deconstruction of map. *Cartographica* 26.
- Holt-Jensen, A. (1999). *Geography: history and concepts: a student's guide*. 3rd ed. London: Sage.
- Jackson, P. (1989). *Maps of Meaning*. London: Routledge.
- Kant, E. (1930). Organiseeritud kodu-uurimuse esimene aastakümme. *Postimees*, 13.-14.4. 1930.
- Kant, E. (1931). Ümbrus geograafia ja sotsiograafia uurimusesemena. *Loodusuurijate Seltsi Aruanded XXXVIII*.
- Kant, E. (1935). Eesti geograafilisest kuuluvusest. *ERK*, 7/8, 138-141.
- Kant, E. (1956). Johannes G. Granö. *Tulimuld*, 6, 254-260.
- Kant, E. (1999). *Linnad ja maastikud*. Tartu: Ilmamaa.
- Palang, H., Mander, Ü., Kurs, O. & Sepp, K. (2000). The concept of landscape in Estonian geography. *Estonia. Geographical studies*, 154-169.
- Saarinen, E. (1996). *Filosoofia ajalugu tipult tipule. Sokratesest Marxini*. Tallinn: Avita.
- Rainio, K. (1999). *Positivismi ja ihmistiede*. Helsinki: Gaudeamus.
- Woman and Geography Study Group (1997). *Feminist Geographies: Explorations in Diversity and Difference*. Harlow: Addison-Wesley Longman.

MAASTIKU JA MAASTIKUÖKOLOOGIA MÕISTEST

Ülo Mander

Ümbritseva maailma tunnetamine ja selle objektiivsus on aegade jooksul ikka ja jälle inimeste mõtteid köitnud. Tänapäeval tundub vähemalt geograafide ja ökoloogide hulgas selliseks objektiivsuse ja subjektiivsuse vahekorra määramise proovikiviks olema maastik. Käesoleva kirjatüki peamine eesmärk on anda ülevaade mõistete *maastik* ja *maastikuökoloogia* kasutamisest maailmas ja meil.

Maastiku mõiste erinevaid käsitlusi

Vaatamata maastiku mõiste laialdasele kasutusele, mis viimasel ajal on teadlaste ja spetsialistide kõnepruugist kandunud ka ärivaldkonda (eelkõige turismi ja puhkemajanduse alal) ning isegi Euroopa riikide poliitika tasandile, ei ole see mõiste sugugi üheselt defineeritav ja arusaadav. Üldjoontes võib kirjanduses esinevate materjalide baasil eristada nelja põhilist maastiku mõiste käsitlust. Nende järgi on mõistet *maastik* (*Landschaft, landscape, landschap, paysage, paisaje, maisema*) kasutatud järgmistes tähendustes.

(1) *Üldmõiste territoriaalkomplekside (geokomplekside) hierarhilise jada tähistamiseks.* Selles tähenduses väljendab maastik ala, kus seaduspäraselt korduvad vastastikku sõltuvad pinnavormid, taimekooslused ja inimtegevuse avaldused (Passarge 1913; Solntsev 1948; Isachenko 1972; Krauklis 1979). Selle keerulise kompleksi kirjeldamiseks ja uurimiseks on erinevate teadlaste poolt koostatud mitmesuguseid maastikuliste üksuste hierarhilisi jadasid, mis algavad tingimustelt homogeenseimast ruumilisest süsteemist, jätkuvad järjest ulatuslikumate ja keerukamatega ning lõpevad kogu planeeti hõlmava maastikulise sfääriga. Eestis on saksa ja vene maastiku-uurijate eeskujul kasutatud peamiselt järgmist süsteemi:

paik (faatsies; ingl. k. *landscape cell, facet, site, stow*; sks. k. *Geoform, Fliese*; vene k. *elementarnyi landshaft, mikrolandshaft*)

paigas (vene k. *urochishche*)

paigastik (vene k. *mestnostj*)

paikkond

loodusgeograafiline rajoon

...

...

epigeosfäär

Sellise tähenduse järgi saab sõnaga *maastik* tähistada selle hierarhilise jada kõiki astmeid, kusjuures tavaliselt piirdub see vahemikuga paigast kuni loodusgeograafilise rajoonini.

Üks esimesi maastiku sellelaadse käsitluse näiteid kogu maailma ulatuses on Eduard Markuse poolt juba 1920ndatel kasutusele võetud mõiste *looduskompleks* (Markus 1926).

(2) *Kindlat suurusjärku geokompleks* (Neef *et al.* 1961 cit. Troll 1982; Isachenko 1972). Selle lähenemisviisi järgi kasutatakse mõistet *maastik* vaid kindlat suurusjärku maastikulise üksuse–paikkonna tähenduses. Seega: maastik=paikkond.

Hierarhilise looduskomplekside jada ehk parimaks näiteks on saksa keele ruumis välja arendatud geohoorne (üldisemalt detailsemale, näiteks epigeosfäärist paigani) ja geomeerne (detailsemast üldisemani) käsitlusviisi (Neef *et al.* 1961 cit. Troll 1982). Venemaal arendas geosüsteemide teooria sellist käsitlusviisi V. Sotšava (1975).

Maastiku kui looduskompleksi mõistega langevad hästi kokku sellised klassikalises ökoloogias tuntud mõisted nagu *biogeotsünoos* (Sukachov 1944), *ökotoop* (Tansley 1939; Schmithüsen 1948), *füsiotoop* (Schmithüsen 1948; Neef *et al.* 1961 cit. Troll 1982).

(3) *Maastikuüksus kui tüpoloogilise territoriaal-liigestuse jaotis* (Granö 1922; Tammekann 1949; Varep 1964). Näiteks vooremaastik, luitemaastik, soomaastik jne.

Alexander von Humboldt, tänapäeva loodusgeograafia rajaja, oli teadaolevalt esimene, kes rõhutas maastiku olemuses nii looduslikku komplekssust ja füüsikalist alget kui ka meemelise taju aspekti. Tema definitsioon maastiku kohta on üks kõige üldistavamaid, käsitledes maastikku kui Maa mingi piirkonna üldiseloому väljendavat mõistet: "*Landschaft ist das Totalcharakter einer Erdgegend*" (Zonneveld 1995).

Niisiis on juba A. von Humboldtist alates maastiku käsitlusse sisse põimitud dualism, mille teine pool aktsepteerib maastikku kui vaatevälja.

(4) *Maastikupilt*

Nägemismeele abil saadav emotsionaalselt mõjuv kujutlus ümbritsevast loodusest. Esimese trükis ilmunud maastikukirjeldusena käsitletakse sageli Jeruusalemma vaadet Õlimäelt Piibli Psalmiraamatus 48: 2 (Naveh & Lieberman 1984). Vaatelisusele ja meelte kaudu tajule (pertseptsioonile) rajaneb see osa maastiku käsitlusi, mis kasutusel kunstis ja arhitektuuris ning millele teadusliku aluse panijateks võib lugeda Passarget ja Granöt (Passarge 1913; Granö 1922; Emmelin 1996).

Enamik tänapäeva maastikuarhitektidest kaldub arvestama vaid seda osa maastiku komplekssest tähendusest. Kahjuks on nii ka taasiseseisvunud Eestis, kus mitmesuguste territoriaalplaneeringute tasandil käsitletakse maastikku kui ainult vaatevälja ja ära on unustatud selle käsitlus looduskompleksina, mis domineeris varasematel aastatel (Raik 1970).

Lisaks neile neljale, nii öelda klassikalistele käsitlustele, on maastikku viimasel ajal üha levinumalt käsitletud järgmistes tähendustes.

(5) *Biotoopide mosaiik*

Kas kogu mosaiik (maastikumuster) või ümbritsev biotoopide kogum (maatriks) mingi vaadeldava ökosüsteemi (biotoobi, elupaiga) suhtes (Forman & Godron 1986; Forman 1995). Sõltuvalt subjektist on see jaotatav taime-, looma- ja inimmaastikeks (Farina 1998).

(6) *Inimese eluruum*

Avalikkuse poolt tunnustatud looduslike ja antropogeensete tegurite koosmõjul kujunenud koherentne piirkond (*European Landscape Convention* 1999; Wascher 2000).

(7) *Ruumiandmete kujutamise viis*

Kolmemõõtmelises süsteemis kujutatud suvalise parameetri poolt moodustuv pind. Näitena võib tuua neuroloogia, kus mõistet *landscape* kasutatakse aju erinevate piirkondade närviimpulsside tugevust iseloomustava pinna tähenduses (vrd. reljeef) või astronoomiat, kus *maastikku* kasutatakse galaktikate struktuuri ja galaktikate mosaiigi tähenduses.

Niisiis, maastik on üldmõistena kasutatav praktiliselt kõikidel elualadel. Selle peamine teaduslik kasutusala on aga maastikuökoloogia, mida on samuti käsitletud üsna laias diapsoonis.

Maastikuökoloogia

Maastikuökoloogia on suurel määral välja kasvanud maastiku uurimisest saksa ja vene geograafiakoolkondades (*Landschaftskunde*, *landšaftovedenije*). Valdavalt vene keele eeskujul on maastiku uurimist vahel ka maastikuteaduseks nimetatud (vrd. *nauka o landšafte*), mistõttu näiteks inglise või prantsuse keelde tõlkimisel tekib suuri arusaamatusi — traditsiooniliselt ei ole ju olemas *landscape science*'it. Alles viimasel ajal, kui maastikku käsitletakse rohkem inimese eluruumi tähenduses ja maastike uurimistes, on suurenemas taju ja identiteedi probleemistik ning mõnevõrra taandumas on maastike kui kindlate ökoloogiliste seostega looduskompleksi tähendus, on ka ingliskeelses erialakirjanduses hakatud pruukima uut maastikuteaduse terminit kui loodus- ja sotsiaalteaduste integratsioonil kujunenud metateadust (Antrop 2000). Selline lähenemisviis viib maastiku-uuringud üha kaugemale teadusest ja esiplaanile tõuseb kunsti ja religiooni aspekt. See väljendub üsna selgelt ka viimasel ajal maastikuökoloogia sildi all korraldatud teaduskonverentside ettekannete temaatikas.

Klassikaliselt on aga *maastikuökoloogia* (sks. *Landschaftsökologie*, ingl. *landscape ecology*; sünonüümid: *Geoökologie*, *geocology*) teadusharu, mis uurib maastike struktuuri mõju eluskooslustele (Troll 1939). Nagu maastiku mõiste puhul on tegemist suure varieeruvusega, on ka maastikuökoloogial erinevaid tõlgendusi. Veidi vanamoeliselt, kirjeldavale maastiku uurimisele ja lõpmatule klassifitseerimisele ("maastikuteadus" nõukogude ja idabloki käsitlustes) apelleerivalt on maastikuökoloogiat defineeritud Ökoloogialeksikonis järgmiselt:

Maastikuökoloogia (geoökoloogia) — ökoloogia ja maastikuteaduse (eriti maastikugeokeemia) piiriteadus, mis uurib maastikuüksuste (ökosüsteemide) siseseid ja vahelisi suhteid ning maastiku aineriinget ja energjavoogu, lähtudes organismide ja nende koosluste kohta tehtud uuringuist. Maastikuökoloogia annab aluse maastikuhoolduse ja keskkonnakaitse korraldamisele (Ökoloogialeksikon 1992).

Eelkõige protsessidele ning ajalis-ruumilisele dünaamikale apelleerivalt on maastikuökoloogia integraalne teadussuund, mis uurib erinevatel hierarhilistel tasanditel ökosüsteemide vahelisi põhjusseoseid ning populatsioonide, aine ja energia jaotumist maastikul, maastike ajalist ja ruumilist mitmekesisust ning selle mõju biotilistele ja abiotilistele protsessidele. Maastikuökoloogia rakenduslikuks väljundiks on maastikuplaneerimine ja -hooldus (Eilart *et al.* 1985).

Ehk kõige tabavamalt on maastikuökoloogiat defineeritud Ameerika maastikuökoloogide esimesel nõupidamisel vastuvõetud dokumendis:

Landscape ecology /.../ considers the development and dynamics of spatial heterogeneity, spatial and temporal interactions and exchanges across heterogeneous landscapes, influences of spatial heterogeneity on biotic and abiotic processes, and management of spatial heterogeneity (Risser *et al.* 1984).

Ameeriklased on siiani jäänud maastikul toimuvate looduslike protsesside ja seda mõjutavate tegurite analüüsi ning lahtimõtestamise tasandile, samal ajal kui Euroopas kasutatakse maastiku mõistet, samuti ka maastikuökoloogilist lähenemisviisi üha enam sotsiaal-majanduslikus ja rakenduslikumas kontekstis. Ilmselt on ideaalne nende kahe suuna tasakaalustatud areng, mis ühelt poolt tagaks teadusliku baasi ning teisalt teeniks ühiskonna üha kasvavaid vajadusi. Selge on aga, et ilma teadusliku meetodikata on iga maastiku-uuring küll võimalik, kuid jääb vaid kunstide ja uskumuste (religiooni) valdkonda kuuluvaks.

Maastiku kui kategooria populaarsus Euroopa poliitikatasandil suureneb, sellest on saamas ökosüsteemile sarnaselt mõiste, mida kõik ohtralt pruugivad, kuid vähesed selle täpset sisu teavad. Nii nagu ökoloogiat seostatakse eriti ametkondlikel tasanditel automaatselt keskkonnakaitsega, on toimumas maastiku ja keskkonna kui üldkasutatavate kategooriate ühildumine. Selle taustal jääb ilmselt paratamatuseks, et maastikku mõistetakse edaspidigi erinevates tähendustes. Maastiku-uuringute edasine areng läheb ilmselt aga erinevaid mõisteid integreerivas suunas. Sellest annab tunnistust kasvõi näiteks Euroopa Liidu teadusprojektide finantseerimine, kus ühtegi maastikulise, ökoloogilise või keskkonnakaitse sisuga projekti ei rahastata vaid ainüksi looduslike tegurite uurimiseks. Tingimata peab projekt olema tugeva sotsiaal-majandusliku kallakuga. Lootust edasiseks integratsiooniks annavad ka GIS-i ja kaugseire võimaluste areng, samuti andmetöötuse ja modelleerimise võimaluste kiire kasv. Otseseks rakenduseks maastikulistel uuringutel on igasugune planeering, milles kompleksne maastikuplaneerimine leiab loodetavasti eluõiguse ka Eesti Vabariigis. Üksikjuhtude ja üksikute ülesannete püstitamise tasandil (a la väärtuslike maastike väljaselgitamise aktsioon) keskkonnaministeeriumi kui planeerimise

eest vastutava institutsiooni huvi justkui kasvab, kuid siiani puudub kogu territooriumi kattev ja erinevaid teemavaldkondi hõlmav planeerimissüsteem.

Teadusliku uurimise suunad maastiku alal ilmselt kontsentreeruvad protsesside (nii looduslike kui sotsiaal-majanduslike) süvendatud uurimisse maastikulises kontekstis, samuti ka maastiku taju edasisesele uurimisele koostöös psühholoogidega.

Kirjandus

- Antrop, M. (2000). Holistic aspects of suburban landscapes: visual image interpretation and landscape metrics. *Landscape and Urban Planning*, 50, 1-3, 43-58.
- Baldock, D. & Beaufoy, G. (1993). Nature Conservation and New Directions in the EC Common Agricultural Policy. Report for the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands. London and Arnhem, Institute for European Environmental Policy.
- Bastian, O. & Schreiber, K.-F. (Hrsg.) (1999). *Analyse und ökologische Bewertung der Landschaft*, 2. Gustav Fischer-Verlag.
- Eilart, J., Külvik, M., Mander, Ü. (1985). Maastikuökoloogia: interdistsiplinaarse teadus-haru seisund ja probleemid. *Kaasaegse ökoloogia probleemid. Rakendusökoloogia küsimusi Eestis. Vabariikliku III ökoloogiakonverentsi teesid*, Tartu, 11.-13.04. 1985. 10-12.
- Emmelin, L. (1996). Landscape Impact Analysis — a systematic approach to landscape impacts in policy. *Landscape Research*, 21, 13-35.
- European Landscape Convention*. (2000). Council of Europe: Strasbourg.
- Farina, A. (1998). *Principles and Methods in Landscape Ecology*. Chapman & Hall, London.
- Forman, R. T. T. & Godron, M. (1986). *Landscape Ecology*. New York: John Wiley and Sons.
- Forman, R. T. T. (1995). *Land Mosaics, the Ecology of Landscapes and Regions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giorgis, M. (1995). *Rural landscapes in Europe: principles for creation and management*. Strasbourg: Council of Europe.
- Granö, J. G. (1922). Eesti maastikulised üksused. *Loodus*, 2, 4-5, 105-123, 194-214, 257-281.
- Isachenko, A. G. (1973). *Principles of landscape science and physico-geographic regionalization*. Melbourne: University of Melbourne Press.
- Kant, E. (1935). *Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Krauklis, A. A. (1979). *Problemy eksperimentalnogo landshaftovedeniya*. Novosibirsk: Nauka.
- Leser, H. (1978). *Landschaftsökologie*. Stuttgart: Ulmer Verlag.

- Markus, E. (1926). Verschiebung der Naturkomplexe in Europa. *Geographische Zeitschrift*, 33, 10, 516-541.
- Naveh, Z. (1982). Landscape Ecology as Emerging Branch of Human Ecosystem Science. *Advances in Ecological Research*, 12, 189-237.
- Naveh, Z. & Lieberman, A. S. (1984). *Landscape Ecology, Theory and Application*. New York: Springer-Verlag,
- PEBLDS (1995). *Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy (PEBLDS)*. Strasbourg: Council of Europe.
- Raik, A. (toim.) (1970). *Eesti NSV kompleksse territoriaalplaneerimise skeem*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Risser, P. G., Karr, J. R. & Forman, R. T. T. (1984). Landscape Ecology: Directions and Approaches. *Illinois Natural History Survey Special Publication Number 2*, Champaign: Illinois Natural History Survey.
- Solntsev, N. A. (1949). O morfologii prirodnogo geograficheskogo landshafta. *Voprosy Geografii*, 16, 61-86.
- Sotšava, V. B. (1978). *Vvedeniye v ušeniye o geosistemah*. Novosibirsk: Nauka.
- Tammekann, A. (1949). *Die präglazialen Züge in der Oberflächengestaltung Estlands*. Stockholm.
- Tansley, A. (1935). The use and misuse of vegetational terms and concepts. *Ecology*, 16.
- Troll, K. (1939). Luftbildplan und ökologische Bodenforschung, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde Berlin*.
- Troll, K. 1971. Landscape Ecology (Geocology) and Biogeocoenology — A Terminological Study. *Geoforum*, 8, 43-46.
- Varep, E. (1964). The landscape regions of Estonia. *Publications on Geography IV. Acta et commentationes Universitatis Tartuensis*, 156, 3-28.
- Washer, D. M. (ed.) (2000). *European landscapes — classification, evaluation and conservation*. EEA, Environment Technical Reports, European Environment Agency.
- Zonneveld, I. (1995). *Land Ecology*. Amsterdam: SPB Academic Publishing.

MÖTTE KÄIKE MAASTIKULISTEL VÄLJADEL

Ivar Arold

Looduses liikudes näeb iga inimene, kuidas kohast-kohta muutub (vaheldub) maastikupilt, mille loovad oma värvide ja vormidega maapind, veekogud, metsad, rohumaad, põllud ja inimrajatised. Vaadeldes inimese poolt vähemuudetud maakohti (nõmmemetsane luide, kadastikuline alvar, laanemetsane kungas, üleujutatav jõeäärne tasandik, kivisillutisega rannavöönd, allikaline lodumets, roostik jt.), võib täheldada, et nad kõik moodustavad omailmelisi ühtumeid. Neid oma koostisosade vastastikustel mõjutustel kujunenud ühtumeid võib käsitleda maastikena kõige üldisemas (vabamas) tähenduses. Rangemalt võttes võib eristuvaid maastikke vaadelda Maa teatud pinnaosade ruumiliste moodustistena, mis väliselt ristuvad pinnavormide, veekogude ja taimkatte ning looduskasutuse kaudu. On ju erineva koostise ja kujuga pinnavormidel vesi, muld ja taimed üksteisega sobitunud erinevalt ja leidnud ka erineva kasutuse. Iga kasutusviis on mõnda koostisosa muutnud. Looduslikud maastikud on kujunenud ainult looduslike tegurite mõjul. Nende struktuuri püsivus on tagatud maastiku iseorganiseerumise protsessidega. Põllustamise, kaevandamise ja inimasustamisega on viimaseid oluliselt mõjutatud ja muudetud maastikul on looduslikest maastikest erinev aineriing ja maastikupilt.

Käesolevas essees vaadeldakse maastikena igasuguse suurusega ühtumeid ja tunnistatakse nende erinevate ülesehituslike tasemete olemasolu ning nende astmelist alluvust. See tähendab, et suurema üksuse sees on väiksemad üksused ja nende sees veel väiksemad (näiteks oruveerul kui paigasel võib olla samasuguse kallakuse puhul kõrgemalt madalamale erinevate muldade, niiskusolude ja taimekooslustega paikasad).

Maastikuüksused paik, paigas, paigastik, maastikurajoon on *kokkuleppelised*. Madalamaid üksusi on võimalik veel peenemaks jaotada, kui selleks tekib vajadus või on sellel teoreetiline põhjendus. Nende üksuste piiri määrab üldiselt see, et inimene ei saa teatud asjaoludel väiksemaid üksusi eristada (puuduvad meetodid) või pole selleks vajadust. Erilisel vajadusel võib leida aga ka uusi meetodeid. Paiga ja ka teiste üksuste puhul on tegemist otstarbeka suurusega üksusega, mille puhul termin on rakendatav.

Madalamat järku geokomplekside tüpoloogilisel eristamisel piisab tasandikel üldiselt pealmise, ühe meetri paksuse mullaga maakihi omaduste, sealhulgas veolude arvestamisest (sinna jääb huumuskate ja üle 90% taimede juurtest). Künklik-nõolistel aladel ja territooriumi regionaalsel käsitlemisel tuleb aga kindlasti arvestada ka sügavamaid maakihte ja nende muudetust (näiteks karstumise, maa-aluste kaevanduste jm. läbi).

Maastiku olemust selgitades peame tõdema, et iga maastik on oma olemuselt geograafiline kompleks ehk geokompleks ehk geosüsteem, mille koostisosad ehk maastikukomponendid on vastastikku seotud nii aineliselt kui ka ajalise arengu ja ruumilise paiknemise kaudu.

Maastike alus on pinnavormid. Ligilähedaselt ühesugustes ilmastikuoludes on reljeef ja selle vorme moodustav aines kõige määravam komponent maastike arengus. See

tuleneb eelkõige sellest, et nad mõjutavad pinna- ja põhjavee liikumist ning ainete migratsiooni, samuti tingivad soojuse ja niiskuse ümberjaotuse. Samas on pindmiste maakihtide aines muldade lähtekivimeiks, mis omapoolselt mõjutavad nende keemilist koostist ja huumuse akumulatsiooni. Kokkuvõttes avalduvad viimased erinevate kasvukohtade, loodusliku taimkatte liigilise koosseisu ja erinevate taimekoosluste näol, millel on erinev bioproduktioonivõime.

Aegade jooksul on maastikud looduslike protsesside ja inimtegevuse läbi mitmeti muutunud. Kui esimesed neist (näiteks metsakoosluste vaheldumine) on toimunud mineraalmaadel ja pole muutnud maastike kivimilist alust, on enamasti tegemist suktessiooniga, kus teatud aja pärast taastub suktessioonirea algul olnud maastikustruktuur (näiteks saab salukuusikust 150–200 aasta järel uuesti salukuusik). Liigniiskes keskkonnas toimunud soostumisel on n-ö. lihtsale suktessioonile kaasnenu turba kui orgaanilise aine ringest välja jäänud aine kuhjumine, mis on viinud hoopis erineva, ümbruse suhtes autonoomse maastiku tekkele, kus kliimaksstaadiumiks on raba.

Kui maastiku looduslikus arengus toimub selle aluse oluline muutumine (murrutusel, üleujutusel, liiva ära- või pealekandel jne.) kujuneb ajapikku uue struktuuriga maastik. Eestis kuuluvad sedasi muutunud maastikud praegusel ajal enamasti paigase suurusjärku.

Minnes üldisemalt arutelult edasi Eesti nüüdismaastike varasemale arenguloole, ilmneb, et olulisemad põhjuslikud seosed tulenevad reljeefi kujunemiskäigust pärast viimast mandrijäätumist. Siis said põhikuju praegusaegsed pinnavormistikud. Vastavalt liustikujää ja selle sulamisvee toimele kujunesid kulutus- (vanemaisse setendesse) ning kuhjevormid neile omase koostisega. Viimaste kujunemisel on põhiline lähtematerjal olnud moreen, mille aines jaotus sulamisvees mitmekordselt ümber. Nii kujunesid kas kivilised saviliivased-liivsaviged moreentasandikud või kruusased ja liivased sandurtasandikud, viirsaviged ja liivased jääjärvetasandikud ning mitut liiki kõrgendike kogumikud (oosistikud, voorestikud, mõhnastikud). See sai nõnda olla ja jääda nn. Kõrg-Eestis. Madal-Eestis ja ka Kõrg-Eesti madalamates osades jäi neid pinnavorme muutma vastavalt asendile kas meri või järv. Rohkem kui kolmandik praegusest Eesti alast jäi vee alla ja väbanes alles maakerke ja Läänemere veehulga vähenemise tõttu. See tähendab aga ka seda, et iga veest kerkiv ala on olnud teatavat aega rannavöönd, kus olenevalt kulutus- või kuhjeprotsesside ülekaalust on kujunenud kas pinnalt läbi uhutud abraderitud moreentasandikud või rannavallidega liivased meretasandikud jt. Need on vaid näited tahkete ainete teisaldamisest, millele sai vastavalt ainesele ja veeoludele kujunema hakata mitmelaadne muld- ja taimkate ning toimuda maastike "elustumine". Samal ajal on toimunud järvede kinnikasvamine ja mineraalmaa soostumine nõgudes ja vettpidavatel savikatel tasandikel, liigniisketel olevate toitevaestel liivadel aga rabastumine. Küngastikes, järsuveelistes orgudes ja astangutel (nagu Põhja-Eesti klint) on maastike kujunemisel olnud oluline roll raskusjõul (erosioon, maalihked, varingud). Liigestatud reljeefi ja suuremate kõrgusvahede tõttu on künklikel kõrgustikel (Haanja, Otepää, Karula) kujunenud tasandikulistest aladest hoopis erineva arenguloo, ilmastikuolude ja struktuuriga maastikud. Kõige paremini näitab pinnaehituse osa erinevate geosüsteemide kujunemisel lihtsa struktuuriga rannikumaastike uurimine, kus

võib oma silmaga näha maastike arengut. Seega, et erinevatel reljeefitüüpidel on kujunenud maastikud pidanud läbima erinevaid arenguridasid (elustiku arengu põhjal võib neid eristada 16-18). Ühes arengureas võib olla mõne teise maastikuga sarnaseid etappe või sarnane kliimaksstaadium, näiteks mereliiva ja jääjõe tasandikel, kuid nende teisesed mittedomineerivad osised (pinnavormid ja mullad oma taimekasvukohtadega) erinevad. Need asjaolud lubavad maastikutüüpide eristamisel kasutada ka morfogeneetilistest reljeefitüüpidest pärinevaid üksuste nimetusi (näiteks luitestik, moreentasandike paigased ja paigastikud jt.), kuna pinnaehitusest sõltuvad mulla- ja taimekooslused ning kokku loovad nende erineva potentsiaali.

Nüüdsel ajal on kõik maastikud kas otseselt või kaudselt inimtegevusest mõjutatud. See kutsub esile looduslike komplekside funktsioneerimises nihkeid ja muudab nende struktuuri.

Pöörates tähelepanu nendele geosüsteemide transformatsioonidele, mis on tingitud inimese sekkumistest looduslikesse protsessidesse, tuleb tunnistada, et ehkki inimtegevus kutsub muutusi, jääb maastik ikkagi looduse osaks ja ta areneb vastavalt looduse seadustele. Kui looduskasutusel (näiteks põlevkivi maapealsel kaevandamisel) muudetakse aga reljeefi ja pinnakatet, s.o. pinnaehitust, kujuneb sellel alal uut liiki geokompleks oma muldade ja taimkattega. Neil biotilistel komponentidel on võime elustada peale häirimisi see muudetud ala. Selles seisneb nende ülimalt oluline stabiliseeriv tähtsus geosüsteemis. Lihtsalt öeldes — neil on võime hoida stabiilsust. Geosüsteemi isoleerida välismõjuritest pole võimalik. Inimene ei loo uusi maastikukomponente, vaid toob sisse uusi elemente, nagu näiteks külvid põldudel (kujunevad agrotsönoosid), kanalid, karjäärid ja terrikoonikud (reljeefielemendid). Nende seas on kunstlikke maastikuelemente (st. neid, mis looduses ei teki) nagu insenerivõrgud, teed jt., ja looduslike elemente, mida inimene toob ühest maastikust teise ja grupeerib ümber (taime- ja loomaliigid). Nõnda-öelda segaelement on näiteks veehoidla. Kõik uued elemendid sisenevad maastikku kui looduslike objektide analoogid. Nad kõik toimivad looduslike seoste süsteemis, täites sarnaseid funktsioone, ja alluvad samuti looduslike protsesside mõjule (tahked kehad murenemisele ja erosioonile, veekogud kinnikasvamisele, fütotsönoosid kannatavad näiteks umbrohtude sissetungi ja kobraste tegevuse jne. tõttu). Põhiline erinevus "vanade" ja "uute", st. looduslike ja tehislake maastikuelementide vahel seisneb nende vastupidavuses. Igasugune inimese poolt muudetud maastik on vähem vastupidav kui esmane, sest isereguleerimise looduslik mehhanism on temas rikutud. Külvid ja koduloomad hukuvad ilma inimese toetuseta. Maastik nagu püüaks neid kõrvaldada ja rikutud tasakaalu taastada. Püsivus ja vastupidavus on peamine hindamise kriteerium igale uusmoodustisele geosüsteemides. Geosüsteemi püsivuse aste (määr) on otseses sõltuvuses nende astmest. Mõne paiga või paigase muutumisega ei teki veel uut suuremat üksust — uut maastikurajooni. Põllustamise ja inimasustusega muudetud maastikku on vaadeldud looduslike maastike variantide ehk modifikatsioonidena. Ilmselt kõige suuremate muutumistega maastikud on tihedasti asuvate suurte hoonete ja tööstusrajatistega linnad. Kahjuks pole neid maastikuteaduslikult küljest kuigi palju uuritud.

Mõneti meenutab praegusaegne Eestimaa maastikupildi poolest oma vahelduvate põldude ja metsadega tiheda teestikuga metsasteppi, kus aga põhjapoolse niiske kliima tõttu

on palju väikesi veekogusid ja märgi maid. Ümbritsetus põhja- ja läänekaarest merega on põhjustanud tihedama asustuse ning teiselaadsete rajatiste, eeskätt linnade tekkeks, jättes sisemaised alad põllu- ja metsamaadeks. Erineva kasutuslaadi ja sellega seotud rajatistega alasid on mõistlik nimetada *maistuteks* (näiteks põllu-, metsa-, puhkemaistu jt.), sest nende piirid määrab ära kasutus, mitte loodusliku aluse muutused.

Kõige parema ettekujutuse mingi territooriumi maastikulisest olemusest annavad tüpoloogilis-regionaalsed maastikukaardid, millel on kujutatud nii tüpoloogilised (korduvad) kui ka regionaalsed üksused (näit. maastikurajoonid). Kui sinna kõrvale on panna kaasaegne looduskasutus- (maakasutus- või maakatte-) kaart, on käsitletavast alast võimalik saada üsna hea ettekujutus.

VIIS MÕTET MAASTIKUST

Toomas Kokovkin

Miks mõtteid? Miks mitte uurimusi, käsitlusi, kontseptsioone? Miks mitte teaduslikku, analüüsivat lähenemist maastikule? Miks? Vast sellepärast, et aastatepikkune suhtlemine maastikega on mulle näidanud, et maastikku ei saagi uurida. Või täpsemini, maastiku kui loodusteadusliku kategooria uurimise tulemused ei vii lähemale maastiku olemuse mõistmisele. Olen aru saanud, et selles osas käivad teadlased ühe koha peal ringi. Aga ringi käimise juures on parim tegevus just mõtisklemine, mõtisklemine teemal — kas maastik on ülepea olemas?

Esimene mõte: geokompleksid

Õpetus ütleb, et maastik on teatud maa-ala, millel on selged teistest aladest eraldavad piirid ja mille piires maastikukomponendid (pinnamood, veestik, mullastik, kliima, taimakte jne.) on ühetaolised. Ühetaolisus ei tähenda tingimata ruumilist muutumatust — maastiku piires võivad erinevad elemendid seaduspäraselt korduda, kuid see sisemine mitmekesisus, näiteks järvenõgude ja küngaste vaheldumine mõhnastikus on maastiku piires ühetaoline.

Õpetus räägib geokomplekside taksonoomiast. Erinevaid geokomplekse kõrvuti vaadeldes selgub, et nad moodustavad kogumeid, mis kujundavad suuremaid, kõrgema järgu geokomplekse. Faatsiaste naabruskonnad moodustavad paigaseid, need omakorda paigastikke, paikkondi jne. Siiani mõeldes ei tohiks meil probleeme tekkida, sest maailma kirev-pildis suudab inimese silm kujundeid ja piire alati aimata.

Maastikud on kui mosaiikpõrand, mis on kokku pandud värvilistest kivikestest (faatsiastest). Kõige väiksem geokompleks, maastikuteaduse elementaarosake, on faatsies ehk paik. Paik on mosaiigi kivike, mida iseloomustab sisemine ühtlus ja jagamatus (maastikuteaduslikus mõttes). Paiga piires on ühetaoline pinnakatte litoloogia, mullaerim, reljeefi ja niiskuse iseloom, biotsönoos.

Mosaiigis moodustuvaid mustreid, näiteks lille- ja linnumustreid, nimetame paigasteks, neist tekkivaid suuremaid kujundeid paigastikeks jne. Selle üle, kas piir kulgeb üle linnusaba või hoopis üle lillevarre, saab pikki teaduslikke vaidlusi pidada. Kuna maastikulisi piire ei saa tõmmata maastikuteaduslike meetodite abil, vaid ikka teiste erialateaduste vahendusel (pinnavormide, pinnakatte, taimkatte jt. piiride järgi), jäädkki mõtlema, kus siis see maastik on?

Teine mõte: maastiku geokeemia ja maastiku geofüüsika

Keerulisemaks muutub olukord siis, kui püüame verifitseerida järgmist maastikuteaduslikku väidet — geokompleksid moodustavad tervikuid, mida tingib sisemine aine- ja energiavahetus. Tõepoolest, ainete põhiline kandja loodusmaastikus on vesi, mis edestab transportitava massi osas tõenäoliselt ülekaalukalt kõiki teisi aine liikumise vorme. Just vee liikumise omadustele erinevates maapinna osades rajaneb maastiku geokeemia. Maapind jagatakse väljauhte-, sisseuhte- ja transiidialadeks, vee režiimi järgi alaliselt, ajutiselt, perioodiliselt jne. veega küllastunudteks. Vastavalt vee käitumisele eristuvad ka teiste keemiliste ainete areaalid, põhiliselt lahustuvate ja mittelahustuvate ühendite või aeroobsete ja anaeroobsete tingimuste järgi. Niisugune geokeemiline mudel toimib omaette süsteemina kenasti. Probleemid tekivad siis, kui püüame kirjeldatud mudelit kokku viia maastikuliste üksuste ehk geokompleksidega. Siis avastame, et geokeemiliste areaalide piirid ei vasta pahatihti geokomplekside piiridele ja ka seda, et üksikute ühendite kontsentratsioonid geokompleksi piires kõiguvad rohkem kui erinevate geokomplekside vahel. Paratamatult peame tegema järelduse, et ainevahetus geokomplekse sisemiseks tervikuks ei seo.

Maastikud kujunevad erinevate stiihiate kokkupuutepinnal, neist igapähele on oma uurimisteema. Reljeefi uurib geomorfoloogia, õhumasse meteoroloogia ja klimatoloogia, veestikku hüdroloogia, taimkatet biotsöonoloogia jne. Maastikku iseloomustatakse kõigi nimetatud komponentide kaudu. Mis aga on see ühine nimetaja geokomplekside jaoks, mille alusel saaks maastikuteaduse reaalsusmudeli luua ja mis oleks käsitletav maastikuteaduslike meetoditega? Kas näiteks faatsieses on midagi sellist, mis sünnib asjaolust, et maastikuteadlased üksikkomponente tema piires muutumatuteks peavad? Kuidas teha faatsiesest telliskivi, millest paigase maja ehitada, ilma et peaks üksikute naaberteaduste meetodeid kasutama?

Seda on katsetatud nn. maastiku geofüüsika abil. Maastiku *Rubiku kuubikut* keeratakse selle küljega enda poole, kus on näha geokompleksi kihiline ehitus: õhukiht, puidukiht, lehe- ja okkakiht, põõsakiht, loomakiht, mullakiht, veekiht, kivimikiht jne. Väidetavalt lubavad füüsikalised meetodid uurida neid kihte ühiste meetoditega. Pealegi iseloomustab nimetatud kihte mass (tõepoolest, füüsikaline kategooria!), mistõttu saab kihte nimetada aeromassiks, fütomassiks, zoomassiks, hüdroomassiks jne. Nende geomasside koguse, ulatuse, kombinatsiooni ja muude näitajate alusel saab kokku panna erinevaid, kuid sisemiselt terviklikke komplekte, mis kujutavadki endast geokomplekse. Põnev! Aga kuhu oleme oma mõtetega jõudnud? Sinna, et maastikku kirjeldatakse jällegi muude loodusobjektide ja nähtuste kaudu, kuigi sedapuhku küllaltki formaliseeritult ja füüsikalise terminoloogia soustis.

Kolmas mõte: maastikuökoloogia

Maastikuökoloogiat ei saa päris täpselt defineerida. Ühelt poolt on tegemist ökoloogia arendusega, mis tuleneb ökoloogide huvist ruumiliste seoste vastu. Teiselt poolt on tegemist

maastikugeograafia valdkonnaga, milles pannakse suuremat rõhku ökosüsteemidele (kuna traditsiooniliselt on meie maastikuteadlased rõhutanud geoloogilis-geomorfoloogilisi ja mullastikulisi aspekte maastikus). Meeldivam on mõelda, et tegemist on neist esimesega, seda enam, et sealt tuleb üks elegantsemaid maastiku definitsioone — maastik on maa-ala, millel teatud tüüpi ökosüsteemid seaduspäraselt korduvad. Ei pea ennast vaevama igasuguste taksonoomia probleemidega, vaid saab keskenduda hoopis huvitavamatele asjadele nagu ökosüsteemide suurus, kuju, naabrussuhted, killustatus, dominantsus... Pealegi on maastikuökoloogial sellises asetuses väga head rakenduslikud väljavaated. Näiteks saab teaduslikult põhjendada vajadust ühendada metsaribadega suuremaid metsamassiive Lääne-Euroopas, kus teedevõrk ja asustus on looduslikud ökosüsteemid üsnagi fragmentaarseks hakkinud. Nimetatud lähenemist kasutatakse Eesti maakondade planeeringus roheline võrgustiku nime all.

Kahjuks ei aita maastikuökoloogilised tõed aru saada, kas maastik ikkagi on olemas või ei ole. Kui võtta ökosüsteemid nende korduvuses (ja vahel ka kordumatuses!) maa-pinnalt ära, kas siis see, mis jääb, on mitte-maastik? Hm, huvitav mõte, seda peab veel edasi mõtlema...

Neljas mõte: geosüsteemid

Süsteemide teooria jõudis otsapidi ka maastikuteadusesse, andes selle kasutusse küllaltki tõhusad riistad. Pealegi oli geokomplekside mõiste näol eeltöö tehtud. Süsteemi defineeritakse teatavasti kui elementide ja nendevaheliste seoste terviklikku kogumit. Element on süsteem, mis on antud uurimistasandi seisukohalt jagamatu; maastiku elemendiks on seega paik (faatsies). Paikasid ühendatakse kõrgemat järku süsteemideks (paigasteks), kusjuures paikadevahelisi seoseid kirjeldab paigase struktuur. Paigaste kogum omakorda moodustab järgmist järku süsteemi talle omase struktuuriga jne. Tekib süsteemide hierarhia, mille kõrgeimaks tasandiks maastikuteaduse vaateväljas on maastikusfäär.

Nii saab maastikke kokku panna nagu lego-klotsidest. Kuid süsteemne lähenemine jätab ruumi ka paindlikkusele, tuues sisse funktsioneerimise, dünaamika ja arengu mõisted. Näiteks niisugused protsessid maastikes nagu ööpäevased ja hooajalised muutused, suktessioonid ja katastroofid on süsteemide teooria riistvaraga kirjeldatavad. Kuidas täpsemalt, selle üle ei viitsi praegu mõelda. Põhimõtteliselt tehakse seda struktuuri muutuste kaudu, hinnatakse protsesside pöördumust ja pöördumatust, otsitakse struktuuri invariantseid omadusi jne. Mille üle aga tahaks mõtiskleda, on kaks asja, mis aitaksid kuidagiviisi lahti mõtestada maastiku olemuse. Esiteks, seosed maastikuelementide vahel, ja teiseks, emergentsuse printsiip.

Võtame seosed. Seosed, mis eksisteerivad maastikuelementide (madalamat järku geokomplekside) vahel, moodustavad maastiku struktuuri. Struktuur, nagu teada, tagab süsteemi terviklikkuse. Mis asi tagab maastiku terviklikkuse? Selle tagavad ruumilised suhted maastiku osade vahel. Maastik on selline, sest tema osad paiknevad üksteise kõrval

just niimoodi. Järelikult, kaldun arvama, et maastiku struktuur on tema elementide ruumilised seosed.

Üks mõte emergentsusest. Süsteem on elementide summa pluss veel midagi — see on süsteemide teooria isade kuulus lause. Seda "pluss veel midagi" nimetatakse emergentsuseks. Mets ei ole pelgalt kogum puid, see on midagi enam. Kui me leiaksime, mis on maastiku puhul emergentsus, siis saaksime öelda, et maastik on olemas. Et ta ei ole pelgalt koostisosade summa, millele meie oma inimlikus religioossuses omistame hinge ja anname kauni nime Maastik. Jaa, ka seda tuleb veel edasi mõelda...

Viies mõte: inimene maastikus

Nii, kalduski lõpuks mõte inimese peale. See on küll üks huvitav teema, mille üle saab kohe palju mõelda. Näiteks, inimene kui maastiku vaataja ja kui maastikus olija. Nende all ei mõtle ma lihtlabast viibimist maastikus, vaid aktiivset suhtumist. Vaataja probleemist mõtlesin juba korduvalt eespool, et kas maastiku olemus ja olemasolu on tingitud ainuüksi inimese silmadest või on maastik ikkagi looduses olemas omaette objektina, mida saab ka teaduslikult uurida. Vastupidine oleks ju kahetsusväärne, sest siis kaoks ära maastikuteaduse vajadus ja ka minu teaduskraad võiks kahtluse alla sattuda.

Inimene kui aktiivne (majanduslik) tegutseja maastikus on aga eriti huvitav teema. Siin saab mõtiskleda üsna mitme asja üle. Esiteks, kas inimene on maastiku osa või ei ole? Kas käsitleda inimest välismõjurina, mis tekitab kõrvalekaldeid geokomplekside funktsioneerimises või on tegemist süsteemi immanentse osaga? Teiseks, mis juhtub, kui inimtegevus lakkab? Kas maastik taastab oma esialgse loodusliku seisundi või on sisse viidud pöördumatud muutused? Kolmandaks, kuidas nimetada inimõjuga maastikku — antropogeenne, kultuurmaastik, muudetud maastik...? Ja üldse, kas peab tal mingi keeleline lisand ees olema, või on tegemist lihtsalt "maastikuga", sellisega, nagu ta on?

Huvitav idee on maastikku käsitleda kui ressursi. Inimene ammutab oma majandustegevuseks maastikust ainet ja heidab sinna ka jäätmed. Maastik ongi see, mis on maapinnale jäänud inimtegevuse tagajärjel. Ütleme, maastik on kui pitseri jäljend paberil, kusjuures pitseriks on inimese tehnika ja majandussüsteem, paberiks aga hüpoteetiline loodusmaastik. Siit jõuame maastike ajaloo teema juurde — läbi tsivilisatsiooni arengu on maastikke kasutatud erineval viisil ja erineva intensiivsusega. Kiviaja maastik erineb rauaaja maastikust ja see omakorda tööstusajastu maastikust tänu maastiku kui ressursi erinevale pruukimisele. Vanu maastikke saab rekonstrueerida kasutades paleobotaanilisi, arheoloogilisi ja ajaloolisi meetodeid. Vanade ajalooliste maastike väärtuse tunnetamisel toome sisse mõiste *pärandmaastik* ja püüame seda romantiliste tunnete ajal säilitada. Kahjuks, jah, on see võimalik vaid koos vanade majandusviiside taastamisega.

Niisiis, inimene ja maastik. Kui palju on maastikus inimest ja kui palju on inimeses maastikku? Ja kui maastikku ei ole olemas, siis mis saab inimesest?

Kokkuvõttev mõte

Maastik on üks äärmiselt huvitav teema. Kuigi pole selge, kas ta on olemas või ei ole, saab temast nii palju erinevaid mõtteid mõelda. Isegi kahju hakkab, et käin üksi mööda ringi ja mõtlen. See teema vääraks lausa arutamist. Teema on nii haarav, et oma vaimusilmas näen, kuidas üliõpilased istuvad kusagil vanas Tartu õllekeldris ja läbi suitsu hüüavad üksteisele rõõmsalt: "...ja ikkagi on ta olemas!"

KODUKOOTUD MAASTIKUD

Urve Ratas

Sõna *maastik* on muutunud viimasel aastakümnel moesõnaks ja ega enamuse selle sõna kasutajaid teagi, et veel 1919. aastal seisis see sõna J. Aaviku "Uute sõnade sõnastikus" seletusega *maastik* — *maakoht*. Selle sõna esimesteks kasutajateks Eestis olid kirjanikud ja kunstnikud. Tänapäeva ajakirjanduses ja kõnepruugis esineb maastik sellistes liidetes nagu loodus*maastik*, kirjandus*maastik*, kriminaal*maastik*, poliitiline *maastik* jne.

Enamasti mõistetakse *maastiku* all aga meid ümbritsevat — peamiselt pinnamoe liigestatust, veekogude olemasolu, taimkatte iseärasusi. Maastiku ilme muutub aastaegadest olenevalt. Isegi ööpäeva erinevatel tundidel tekitab üks ja sama maastik meis erinevaid tundeid.

Ei mäletagi, millal ja kui tihti sõna *maastik* minu noorusaastatel kasutati. Kui Väikse väina ääres looduse ilu hinge tungis, sai vaid öeldud: "Küll on kena". Kõige kenam oli vaade Kabelimäelt päikeseloojangul Väiksele väinale. Ka minu ülikooliaastatel ei olnud sõna *maastik* kuigi tihti meie õpingutes ja töödes kasutatav. *Maastikuteadust* kui õppeainet Tartu Riikliku Ülikooli geograafia osakonna õppeplaanides ei olnud. Kursuse- ja diplomitöös sai uuritud looduslik-territoriaalseid komplekse ja aspirantuuriski kõlas kandidaaditöö esimene formuleering "Lääne-Eesti saarestiku funktsionaalne tzoneerimine looduslike tingimuste kompleksi alusel". Oli aasta 1965.

Teave maastikuteadusest kandus minuni peamiselt venekeelse, vähem saksakeelse kirjanduse kaudu. Sai loetud, uuritud ja õppust võetud ka J. G. Granö, A. Laasi, E. Markuse, E. Kandi ja A. Tammekannu töödest, mis asusid siis erifondis ja nende kättesaamine oli raske. Meelde on jäänud tutvus A. Laasi magistritööga Vormsi maastikest ülikooli raamatukogu erifondis Toomemäel. See oli nagu tungimine kuhugi pühalikku... Nii sõnas kui pildis leidsin sellest tööst hoopis teistsuguse Vormsi, kui ise näinud olin. E. Kandile viitamine oli sel ajal mõeldamatu. Tema nimi sattus nõukogudeaegsete geograafiaalaste tööde kirjanduse loenditesse Moskva geograafide kaudu, kus see tsensuurile ilmselt tundmata oli. Eelnevast tingituna olengi oma uurimistöodes peamiselt lähtunud vene-nõukogude maastikuteadusest.

Eestikeelses kirjanduses oli tõeline pärl *Eesti Looduse* 1965. aasta lõpunumbrites ilmunud K. Kildema ja V. Masingu artikkel "Maastikuteaduse arenguteest (I, II)". Mõni aasta hiljem ilmus K. Kildema (1968) "Maastikulise uurimise põhisuundi Eestis". Samasse aega jäävad ka sõjajärgsed enamkasutatavad Eesti maastikulised rajoneeringud (Varep 1959, 1964; Kildema 1969). Kahtlemata ei saa neid vaadata lahus juba varemtehtutest (eelkõige J. G. Granö, A. Tammekannu tööd).

1960-1970ndatel aastatel oli enamuse maastikulisi uurimistöid pühendatud maastike klassifikatsioonide väljatöötamisele, maastike kaardistamisele ja uurimisalade rajoneerimisele. "Geograafilises uurimuses on pearõhk tavaliselt territoriaalselt erinevate nähtuste ja nende leviku selgitamisel, mis viitab ühest küljest sarnaste territooriumide ühendamisele (tüpoloogiale) ja teisest küljest erinevate territooriumide eristamisele (rajoneerimisele)",

kirjutab prof. V. Masing, minu kandidaaditöö oponent. Oli aasta 1974. Toon teadlikult sisse tsitaate professori oponeeringust, mida ta on teinud kümnetele... Mul on tõsiselt kahju, et me ei märganud neid koguda ja trükkis avaldada. Tema arvamused olid kõik sisukad, õpetlikud, kaasahaaravad ja esitatud nauditavas eesti keeles. Kahjuks on neist kaitsmisprotokollides säilinud venekeelsed variandid, mida nõudis tähtis ja range VAK — töid hindav kõrgem atestatsioonikomisjon Moskvast.

Tänu oma esialgsele uurimisobjektile, väikesaartele, leidsid minu uuringutes käsitlust maastike kõige väiksemad tüpoloogilised ühikud, nn. faatsiesed ehk paigad ja ka paigased. Meri piiritles uurimisobjekti, kõrguse kasv, pinnakatte iseloom ja mere mõju peegeldusid selgelt taimkattes ja ka muldade erisuses. Suuremate maastikuühikuteni kui paigas pole ma oma töödes tavaliselt jõudnudki.

Väikestel meresaartel "elas" ja muutus kõik kiiresti. Muutus saarte looduslikes kompleksides ehk maastikes töid kaasa ka üksteisele järgnevad aastad. Rannarahva tähelepanekutest ja loodustunnetusest sain minagi osa oma kodukoha heade tundjate Tauksi saare peremehe Villem Niidu, Saarnaki Antoni, Kesselaiu tuletorni ülevaataja Kippereri ja paljude teistega vesteldes. Samuti on eelmiste põlvkondade hea loodustunnetus jõudnud meieni sellistes sõnades nagu *padu, lais, taevaskoda, müür, nõmm, kare, kari* jne. Siit tekibki küsimus, kas on alati õige kasutada sõnapaari *saared ja laiud*. *Laid* saare nimetuses esineb vaid Lääne-Eestis ja tähendab enamasti väljakujunenud taimkattega (niitude, puisniitude, kadastike ja puusaludega) suuremat väikesaart meres. Ma ei tea ühtegi saart Põhja-Eesti rannikumeres, mida sõandaksin nimetada laiuks.

Kevadisi välitöid sai põnevusega oodatud. Väikesaared olid siis justkui "pesust tulnud" — värsked ja puhtad. Taimkate ei olnud arenema hakanud, mistõttu pilku kõitsid sügis-talviste tormide või kevadise rüsi jää tegevusjäljed. Kõik tundus siin olevat tihedalt üksteisega seotud. Väiksemgi muutus mikroreljeefis või veerežiimis tuli selgelt esile taimkattes, mis inimesele kõige paremini hoomatav on. Väikesaarte maastike muutustes tuli arvestada ka loomariigiga.

Välitöödel võeti proove ja tehti kirjeldusi valdavalt paiga tüüpilisemalt väljakujunenud osast. Spetsiaalseid uuringuid piirialadelt ei tehtud. Paikade piiriosas esinevaid kõrvalekaldeid "aitas" kaardistamisel kaotada kaardimõõt. Kaarte õieti ei olnudki. Aluskaardina kasutati väikesemõõduliste kaartide mitmekordseid suurendusi ja sedagi salaja. Kaartide puudumine tingis paljude uuritavate saarte tahhümeetrist mõõdistamist. Võrreldes mulla-kaevete tegemisega tundus see tegevus igati aristokraatlikum...

Maastikud on aga sisemiselt küllaltki varieeruvad ja isegi paigad ei ole täiesti homogeensed. Paikadesisesele muutlikkusele pööras tähelepanu ka professor V. Masing, kes kirjutas:

Jah tõesti, pikemat aega arvati, et faatsies on täiesti homogeenne ja muutused toimuvad hüppeliselt vaid piiril vastu naaberpaika. Kui see nii oleks! Paraku on looduses olemas nii järske piire kui ka sujuvaid üleminekuid ning viimaseid on vist rohkemgi. Lihtne tõde, et looduses on kõik piirid suhtelised (olenevad uurimise või kirjeldamise mõõtkavast) kehtib maastikuliste üksuste hierarhia kõikidel astmetel. Vaid asja hõlbustamiseks otsime tunnuseid, mille muutused faatsiaste sees näivad olevat väiksemad kui faatsiaste piiridel ning nende järele tõmbamegi tingliku kontuuri /.../

Maastik on keeruline uurimisobjekt. Tõeliselt kompleksset nn. maastikuteaduslikku lähene-mist olen kogenud just neid paiku saartel uurides ja osa neist uuringutest kuuluvad kindlasti maastikuökoloogia valdkonda.

Asudes erinevatel hüpsomeetrilistel kõrgustel, moodustavad paigad saare keskosast kuni mereni kaskaadseid süsteeme (kateenasid, kui soovite), olles omavahel seotud vee liikumisega. Klassikalise olukorra paigatüüpide esinemises võib aga peapeale keerata üksainus tugev torm, mis lõhub pinnavorme ja kuhjab ringi setteid, hävitab mulla ja taimkatte. Arvestama peab veel inimõju, mis sageli algas kohe, kui maalapp vabanes merevee alt. Väikesaari kasutati enamasti karja- ja heinamaana, mis pidurdas ja muutis eelkõige taimkatte arengut. Oma osa väikesaarte ilme muutmises on ka võsaraiumisel, kivikoristusel jne.

Sageli koostati uuritava ala maastikuprofiil, mis "näitas" maastikke vertikaallõikes ja aitas välja selgitada maastike komponentide ja ka üksuste omavahelisi suhteid. Iseasi, kas oskame (oskan) neid näha.

Juba veidi suuremate tüpoloogiliste maastikuliste üksuste uurimine tekitab küsitavusi. Seda enam, et nende eraldamisel kasutatakse peamiselt, ja olen isegi kasutanud, rikkaliku informatsiooniga suuremõdulisi mullakaarte, lisaks geoloogilis-geomorfoloogilisi ja taimkattelisi uuringuid. "Loen" aga mullakaarte suhteliselt hästi (olen mõned aastad töötanud mullakaardistajana) ja saan neist hoopis rohkem informatsiooni maastike kohta kui nende baasil koostatud maastikukaardilt.

Kas olengi paigaste kaardistamise ja uurimisega ummikusse jooksnud? Ilmselt küll... Olen püüdnud paigaste eraldamisel lähtuda pinnavormide geneesist, nii kooruvad välja erinevad paigaste tüübirühmad (näiteks abradeeritud moreentasandike paigased), ja arvestanud setete fraktsioonilist erinevust 1-1,5 meetri paksuses settekihis (näiteks tüüpilised moreentasandike paigased, moreenil lasuva mereliiva tasandike paigased) (Sepp 1974). Seda aastakümneid tagasi V. Lepasepa (1963) tööde ja E. Hangu märkuste põhjal paika pandud klassifikatsiooni olen mõnevõrra täiendades rannikualadel töötades kasutanud aastaid.

Ka suuremate üksuste puhul on eluslooduse kaasamine maastikulistesse uuringu-tesse igati vajalik. Paigasesisest liigestust näitab kaardile kantud taimkattetüüpide levik. Seda õigustavad ka aastakümneid Eestis kasutusel olnud taimkattetüüpide klassifikatsioonid — nii metsakasvukohatüübid (Lõhmus 1964 jt.) kui ka rohumaatüübid (Krall jt. 1980 jt.), mis on tihedalt seotud muldadega ja peegeldavad ka niiskustingimusi. Kokkuvõetult ja täiendatuna esinevad muld-taimkatte seosed ka J. Paali (1997) töös.

Maastikud muutuvad nii ajas kui ruumis. Kuidas seda väljendada? Ruumilist muutust annab edasi klassikaline maastikukaart, kus selgub (peaks selguma) nii ala genees kui ka selle seisund kaardistamise momendil. Kui kaardistamisi on erinevatel aastakümnetel ühest ja samast kohast tehtud, siis saab neid ka võrrelda. Muutusi ajas on enamasti võimalik väljendada nn. maakatte kaudu, mis sisaldab endas nii taimkatte iseloomu kui ka maakasutust. See on mõnevõrra lihtsustatum, kuid kergemini haaratav ning võimaldab kasutada ka eri aegadest ja otstarbel tehtud kaarte. Suuremateks ühikuteks on siin metsamaa, põõsastik, rohuma, taimkatteta ala, põllumaa jt. Eelnevalt kirjeldatu on kõige lihtsam ja

primitiivsem viis maakatte uurimiseks, kuid aitab meil tungida aastakümnete ja -sadade kaugusele. See viitab ka sellele, et ei ole õige samastada maastiku struktuuri maastiku muustriga, mida sageli tehakse.

Maastikulised uuringud on tänuväärne alusmaterjal (geograafilistes) rajoneeringutes. Rajoneeringute juures tuleb aga silmas pidada, et:

/.../ rajoneering oleneb alati aluseks olevaist kriteeriumitest ja nende kasutamise täpsusest. Kui jaotus on loogiline ja vajaliku detailsusega teostatud, siis on ta "õige" — kuivõrd "õige" rajoneering üldse olla saab. Kui olla järjekindel, siis tuleks nõuda selget individuaalsete (regionaalsete) tunnuste väljatoomist maastikulise rajoneerimise kõikidel tasemetel.

V. Masing.

Maastike rajoneerimisel tuleb kasuks loodus- ja majandus(inim)geograafide koostöö. Kahju, et K. Kildema ja T. Rea ühine töö 1970ndatel aastatel jäi väga lühikeseks...

Maastikulised uuringud on veel olulised planeerimistöodes ning ka elanike harimisel, et selgitada ala looduslikke erisusi, millest tuleneb piirkondade kasutus, sealhulgas ka looduskaitse. Maastikulisest liigestusest oleneb ka bioloogiline mitmekesisus, mille säilitamisele on viimasel aastakümnel järjest rohkem tähelepanu pööratud.

Maastikulise printsiibi rakendamise vajalikumaks ja olulisemaks väljundiks pean aga loodusegeograafia õpetamist koolides, et selgitada looduslike komponentide omavahelist seotust ja sellest tulenevalt piirkondlike erinevusi ja kasutust.

Kirjandus

- Aavik, J. (1919). *Uute sõnade sõnastik*. Tartu: Istandik.
- Kildema, K., Masing, V. (1965). Maastikuteaduse arenguteest, I, II. *Eesti Loodus*, 5, 6, 257-262, 321-328.
- Kildema, K. (1969). Eesti maastikulisest liigestusest. Rmt.: Margus, M. (toim.) *Maastike kujundamine Eesti NSV-s*. Tallinn: Valgus.
- Krall, H., Pork, K., Aug, H., Püss, Ö., Rooma, I. & Teras, T. (1980). *Eesti NSV looduslike rohumaade tüübid ja tähtsamad taimekooslused*. Tallinn: Eesti NSV Põllumajandusministeeriumi Informatsiooni ja Juurutamise Valitsus.
- Lepasepp, V. (1963). Maastikulise printsiibi rakendamisest maafondi uurimisel. *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1962*, 59-76.
- Lõhmus, E. (koost.) (1984). *Eesti metsakasvukoha tüübid / Eesti NSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Ministeerium*. Eesti NSV Eesti NSV Agrotööstuskoondis, Põllumajandusministeeriumi Informatsiooni ja Juurutamise Valitsus. Tallinn: Eesti NSV Agrotööstuskoondise Info- ja Juurutusvalitsus.
- Paal, J. (1997). *Eesti taimkatte kasvukohatüüpide klassifikatsioon*. Tallinn.
- Sepp, U. (1974). *Hiiu- ja Saaremaa maastikuline iseloomustus*. Tallinn: Valgus.

Varep, E. (1959). O fiziko-geografitseskom (landšaftom) raionirovanii Estonskoi SSR. Tšetvertoe vsesojuznoe soveštšanie po landšaftovedeniju v Rige. *Utšenie zapiski Latviiskovo Gosudarstvennovo Universiteta*, XXXI. Riga.

Varep, E. (1964). The landscape regions of Estonia. *Transactions of the Tartu State University*, 156, *Publ. on Geography*, IV, 3–28.

MAASTIK MAASTIKUTEADUSES JA MAASTIKUÖKOLOOGIAS

Are Kont

Mõistest *maastik* on saksa ja nõukogude koolkondade järgi õpetatud aru saada vähemalt kolmest erinevast vaatevinklist: 1) maastik on vaateväli ehk peisaaž, mis ümbritseb vaatajat; 2) maastik on suvalist taksonoomilist järku looduslik-territoriaalne kompleks ning 3) maastik on konkreetset taksonoomilist järku looduslik-territoriaalne kompleks paigastiku ja maastikulise rajooni vahel.

Saan väga hästi aru esimesest määratlusest ning arvan teisigi seda kergesti mõistvat. Mingil määral oleks arusaadav ka teine määratlus, eeldades, et looduslike komplekside ruumiline hierarhia on väga täpselt paika pandud. Ent selles viimases määratluses kahtlen tõsiselt, sest senimaani pole suudetud üheselt välja töötada maastike piiritlemise aluseid, rääkimata mingist universaalsest hierarhilisest skaalast. Maastikke ei ole õige piiritleda mingi ühe komponendi alusel ning selle komponendi järgi neid ka nimetada. Eesti maastikulise liigestuse senises praktikas, eriti suuremõõtkavaliste (st. alates paigastikest) liigestuste puhul on kõige sagedamini aluseks võetud pinnavormid ning sellele vastavalt ka paigastikke nimetatud. On selge, et erinevates regioonides ning eri aegadel on maastike välimust ja talitlust reguleerivad juhttegurid erinevad ning on sageli seotud teatud kriitiliste aine- või energiavoogudega. Näitena olgu toodud otsamoreeni ja voore paigased, mille struktuuri ja funktsioneerimise võib määrata (ent alati ei pruugi) moreeni kui mulla lähtekivimi tekstuuri, mineraalne ja keemiline koostis. Kogu maastikuline struktuur võib kujuneda täiesti sarnaseks, ehkki pinnavormid on sootuks erineva päritoluga ning erinev on ka basaalse osa geoloogiline ehitus.

Teiseks, maastikku ei saa määratleda kui üksnes looduslik-territoriaalset kompleksi, vaid kui väga keerukat süsteemi, mis on teatud aja jooksul kujunenud inimese ja looduse vastastikusel koostoimel. Inimese roll maastike kujunemisel selliseks, nagu me neid tänapäeval näeme, on väga suur. Kui me piirduksime siinkohal vaid Eesti näitega, võiksime julgelt öelda, et meil ei ole inimtegevusest puutumata alasid. Meie praegusaja hõredamini asustatud regioonid Alutaguse, Võrtsjärve madalik, Pärnu madalik, on väga varase inim-asustuse jälgedega territooriumid, kus inimene on ulukite arvukuse suurendamiseks ning küttimise edendamiseks muutnud algse maastikupildi kirevamaks (vt. Tanel Moora kirjutisi kiviaja asustusest). Alutagusel ning Palumaal lisandub olulise komponendina vadjalaste kultuuripärand — kääbaskalmistud. Meie liigirikkad poollooduslikud taimekooslused, eelkõige Lääne-Eestile omased puisniidud ja alvarid, on inimese pikaajalise toime resultaat looduses. Paepealsete alade eriline muististerikkus, sealhulgas muinaspõldude jäänused, viitavad samuti inimese väga kaua kestnud maastikukujundusele. Inimene on kujundanud spetsiifilise maastikumustri Kagu-Eesti kõrgustike mosaiigis, Kesk-Eesti ja Pandivere

hiiglasuurte põllumassiividenä ning Kirde-Eesti karjääräde, terrikoonide ja tuhamägedena. Seega võib öelda, et maastik ei eksisteeri väljaspool inimest ja tema tegevust.

Maastiku kolmas määratlus tundub üsna suvalise ja spekulatiivsena ning ilmselt sõltub sellest, kes vaatab. Igal nn. maastikuteadlasest vaatajal on oma maastikud, mis põhinevad teatud territooriumi tundmisel, teatud looduslike või inimtekkeliste komponentide tundmisel ja tajumisel. Sellisel juhul osatakse näha iseloomulikke tuumikalasid, ent peaaegu mitte kunagi ulatust ja piire.

Maastikke tuleks teaduslikult käsitleda kui teatud territoriaalseid süsteeme, millel on oma genees ning mis on läbinud evolutsiooni käigus teatud etapid. Selle tulemusena on kujunenud nende tänapäevane struktuur ja funktsioneerimine. Maastike struktuuri saab õigesti mõista nende funktsioneerimise geneesi ja evolutsiooni kaudu. Viimasega tegeleb või peaks tegelema maastikuökoloogia, sest maastike funktsioneerimist saab uurida nende aine- ja energiaringe kaudu. Viimast enam-vähem tundes on võimalik ka kirjeldada maastike struktuuri ning hinnata nende seisundit pikaajalises arengutsükklis.

Klassikaline maastikuteadus on peamiselt piirdunud teatud taksonoomilist järku territooriumide määratlemise, piiritlemise ning kaardistamisega. Seejuures on lähtunud maastikke kujundanud arvatavate juhttegurite taksonoomiast. Eestis on peamist tähelepanu pööratud reljeefile, setetele ja taimkattele. Nagu juba eespool mainitud, on maastikuüksusi enamasti piiritletud ja nimetatud pinnavormide järgi ning siis mehhaaniliselt liidetud kõik muu, vaatamata sellele, kas see muu ka konteksti sobib või kuivõrd keerukamaks see muudab piiritletud ja nimetatud maastiku. Ei tohi ka unustada, et igasugune taksonoomiline süsteem on subjektiivne ning paika pandud selle looja parema äranägemise järgi. Erinevate looduskomponentide taksonoomiliste süsteemide liitmisel saame aga supersubjektiivse tulemi.

Keerulise jutu lihtsustamiseks toon näite. Maastikuüksuse piiritlemise aluseks olgu kungas, mis morfogeneetilisel on moreenkattega mõhn. Ablatsioonimoreenist kate kihitatud liivast ja kruusast koosneval tuumikul on peamiseks mulla lähtekivimiks, ent mitte ainukeseks. Laiguti paljandub liiv. Moreenkattega aladel kujunenud leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad on mõõdukatel kallakutel olnud sobivad maaharimiseks. Järsema kaldenurgaga aladel on arenenud lausaline erosioon. Eriti järsunõlvalised lõigud on üles harimata ning seal levivad pisikesed liigirikaste salumetsade tukad. Liivade avamusaladel kasvavad palumetsatukad. Mujal on erineva produktiivsusega põld vaheldumisi karjamaana kasutatava sūrja-aruniiduga. Kogu see ühel pinnavormil kujunenud peisaažide kompleks on üks maastikuüksus — paigas. Või teine näide — mereliivatasandik läheb sujuvalt üle jääpaisjärvetasandikuks. Viimast kaunistavad lauged tuiskliivakuhjatiseid ning sellele järgneb fluvioglotsiaalne delta, mis läheb üle mõhnastikuks. Kogu see hiiglaslik territoorium on kaetud nõmme- ja palumännikutega mitmesugustel happelise või neutraalse reaktsiooniga leetunud või leetumata liivmuldadel. Setete kaardi alusel on siin eristatavad mereliivatasandike, limnoglotsiaalsete tasandike, eoolsete kuhjatiste ning glatsifluviaalsete tasandike paigased. Kogu kompleks on geneetilisel erinev, ent evolutsiooni käigus jõudnud staadiumi, kus maastikupilt on ühtlustunud ning aine- ja energiaringe põhimehhanismid sarnased.

Maastikuökoloogiline uurimistöö on sedavõrd spetsiifiline ning detailne, et reeglina ei võimalda see teha suuremate territooriumide maastikulisi liigestusi. Maastikuteaduslik liigestamine teeb seda see-eest üliohtralt, ent sellejuures arvestamata funktsionaalseid seoseid ja maastike talitlemise iseärasusi. Senises praktikas Eesti territooriumil on teatud erandiks vaid väikesaared kui äärmiselt diskreetsed süsteemid ja mõned hästi läbiuuritud valgalad, kus maastike struktuuri analüüs on funktsionaalsete seosteta peaaegu võimatu. Mujal on analüüsimaterjal lünklik ning seetõttu detailsete maastiku liigestusskeemide koostamine ning detailsete liigestusskeemide koostamine mõttetu. Maastikulise liigestuse, nii nagu peaaegu iga muu tegevuse puhul, on vaja mõtiskleda, kes on tarbija ja mis selle tarbega peale hakatakse. Mõningad katsetused Eesti väikesaarte detailse maastikulise liigestuse vallas, mis sooritatud suuremõõtkavalistel (1:2000) maastikutransektidel, on veenvalt näidanud, et paljude komponentide ning juhttegurite mõõdetud kvantitatiivsete parameetrite gradientides olevad murrangud või kiired muutused ei lange reeglina omavahel kokku ning veelgi harvemini langevad kokku muutustega maastiku välispildis. Mille alusel me siis ikkagi piiritleme?

Maastikulisi liigestusi on vaja suuremate territooriumide looduslike ja inimtekkeliste peisaažide paremaks tundmaõppimiseks ning õpetamiseks. Sellel tegevusel on eelkõige pedagoogiline väärtus ja väljund. On otstarbekas eristada vaid tuumikalasid, nagu J. G. Granö tegi, ning jätta piirid ja siirdealad valgeks, näitamaks üleminekute iseloomu. Teadusliku mõtte edendamiseks on aga taolistest liigestustest harva kasu. Eriti groteskne on mäng niigi ähmaselt tajutavate ning analüütiliselt tõestamata piiride muutmise nimel. Sellistel aktsioonidel puuduvad teadusliku tegevuse tunnused. Selleks, et teha teaduslikult põhjendatud detailseid liigestusi, on vaja esmalt tundma õppida eeldatavalt erinevasse maastikuliselt taksonisse kuuluvate naaberalade ehitust, teatud kvantitatiivseid parameetreid (savi-mineraalide struktuur, mulla neelamismahutavus, pH, veerežiimi elemendid ja veega transporditavate ainete struktuur ja kogused, taimkatte erinevate rinnete valgusneelduvus jms.) ning nende üleminekuid ühest taksonist teise.

Tänapäeva geograafia üks edulisemaid arendusi võiks olla maastikuteaduse kõige positiivsema osa lähendamine maastikuökoloogiale ning selle käigus ja kaudu loodus- ja ühiskonnageograafia omavaheline läbipõimumine.

MAASTIKUTEADUSE OBJEKTIST

Tõnu Oja

Võsajooksjana oli mu esimene teadvustatud kokkupuude sõna *maastik* tähendusega orienteerujalik. Maastik on see plats, kus üksteiselt mõõtu võetakse. Maastik võib olla märg, risune, kiire, raske, igav, hästi läbitav. Maastik võib olla tuttav või pooltuttav, maastik võib olla uus. Maastik võib olla kaardistatud ideaalselt või kohati nihu. Maastik on valges, maastik on ka pimedas — öise võistluse plats on ka maastik, isegi kui teda paistab vaid lambikiirtevihi jagu või üldse näha ei ole. Näiteks kui järgi jõudva konkurendi eest "tuled maas" pagedes ühtäkki kolm-neli tühisammu õhus jooksed, meenub näoli liiva maandudes kaardil karjamaa keskel olnud karjäär — kõhklusi maastikuelemendi olemasolus ei jää, vaatamata sellele, et teda hetkel polnud ei nägemis-, ei muidu meeles.

Orienteeruja maastik ei ole kindlasti jäät pudenenud kruusahunnikute jaotus, maastik on millegi laotus nendel. Orienteeruja võib maastikku uurida, veidi omamoodi, aga kindlasti uurivalt, orienteeruja kaardistab maastiku. Soorituse ajal on maastik eeskätt vahetult tajutav võsa su ümber ja tallaalne pinnas. Hilisemas kaardianalüüsis või võistlust plaanides on maastik kogu kaardistatud tükk.

Taust

Ma ei ole geograafiat õppinud, hakkasin kohe õpetama. Sestap oli matemaatikuharidusega ökoloogile orienteerujakogemusel oluline kaardihariduslik roll. Võibolla vildakas, aga paremat polnud. Õpetamine on parimaid õpetajaid — kui ikka pead kellelegi sama asja neljandat korda seletama, hakkad ka ise aru saama, mis värk on. Alguses kannad ette referaati teemal "tuntud maastiku-uurijad on arvanud", hiljem hakkad mõtlema, et mida see ikkagi tegelikult tähendab.

Kui sõbrad omavahel jagelevad, tekib soov aru saada, mis maastikust nad räägivad. Kui sõpru on palju ja igaüks neist ajab veidi oma joru, vahel päris tigidalt ja ägedalt, avastad end nende vaateid lahterdamas ehk klassifitseerimas. Viimane on põhimõtteliselt subjektiivne tegevus, võimalikke lahterdamise aluseid oluliselt enam kui üks ja vale klassifikatsiooni ei ole põhimõtteliselt olemas.

Lahterdus

Üks jagu vaateid maastikule on *geomorfoloogilised*. Maastikuteaduse objekt on siin jääpudemid ning see, mis nende all või peal. Ons kruus ja liiv sorditud või mitte, kas savitasandik settis jääjärves või kusagil mujal. See on kindlasti oluline, näiteks põhjavee

kaitstuse seisukohalt peaks iga planeerija seda teadma. Arhitekt, kes geomorfoloogiat ei tunne, on loodusele ja inimkonnale ohtlik ning planeerimisõigust omada ei tohiks.

Jää ja tema sulavee rollis võib ju olla ka inimene — betoonkuubikud ja puukastid moodustavad põhimõtteliselt sarnase staatiliste objektide kogumi ja me võime paigastike tüpoloogiat täiendada puitaguli ning paneelelamurajooniga, olgu siis loodusmaastik ja linnamaastik. Kultuurmaastik on nagu koer — justkui oleks elusolend, aga kodustatud, ja kaelarihmaga.

Enamgi veel, see, mis vaiba all, mõjutab ka pealmist laotust — kuhu koguneb vesi ja kuhu ei, kus kui palju toitaineid liigub, määrab suuresti ära, mis kus kasvab ja sedakaudu ka, kuis see laotus välja näeb. On võimalik asju vaadata nii, et fookuses on ainevood. Maastik on eeskätt toitainete liikumine — lava, millel kohalikud staarid N ja P kümnete koorilauljate foonil elu taasloomist etendavad, sponsoriks päike ning tema esindaja *C&H unlimited* — vaade võib ju olla *maastikuökoloogiline*. Planeerija või looduse toimimisest aru saada üritaja ainevoogudest ei pääse, sedasorti ignorantsust on inimene keskkonnaprobleeme luues küllaga välja näidanud. Ainevood toimivad nii looduses kui linnas, põhimõttelist vahet ei ole.

Millegipärast osa inimesi keemiat ei armasta, kummalisel kombel isegi osa end teadlasteks pidavaid. Aga ainevood objektiks valinu ainult jutuga ning ioone lugemata ei pääse. Võime siiski meelde tuletada, et sõna *maastik* olla pärit Madalmaadest, kus sildimaalrid tüki lõuendile joonistatud loodust ära raamisid ja selle *landschap*ina müügivõrku paikasid. Maastik on see, mis paistab, seesama laotus, mida inimene tajub ja milles ta liigub. Mis on eemal, on loodus (või linnamajad), maastik on vaid see osa loodusest (või linnapanoraamist), mis paistab — miks mitte vahel asju *inimlikult* vaadata. Lõppeks on ju inimese seisukohalt oluline (vähemasti praegu ja siin, aga see on meie olemise ainus vorm — mis oli, on läinud; mälestus, mis tuleb, on ees, kujutus vist) vaid see pealispindne laotus, mis teda vahetult ümbritseb. Illusioon, et vaiba piisavalt kandvaks trampinule see, mis seal all on, oluline pole, väga sageli töötab. Kui vesi kadus ja kõnts koos temaga, võib uputuse lihtsalt unustada ja mitte pead vaevata küsimusega kuhu ta läks. Vähemasti seni, kuni looduse ringed piisavalt pikad ja tasakaalustava puhvriga on.

Maastikke võib ette kujutada ja unes näha; mälestustes võib koduõues kask kasvada. Ettekujutusi võib kaardistada ning kujutatud alal mõttes rännata, võidelda lohega või loota, et mardused su ööbimispaika tähele ei pane. Küsimus, kuivõrd ettekujutatav olemas on, igati ei vaeva. Ehkki, mispoolest on siis väga erinev kõhedust tekitav öö peaaegu sõdiva Serbia põlluservas, kui sa ei tea, mida ümbritsevalt oodata ja eelmise päeva kogemus kohalikke eriti ontlikena ei esitanud. Täiesti reaalse võsa varjus vaatad täiesti reaalseid tähti ning vastutad võimaliku supi sisse veetud seltskonna eest. Kui palju on tegelikkus ohtu ja kui palju kujuteldavat, on võimatu öelda. Kindlasti aga ei tööta lapsepõlvkainus, et tule põlemapanemine koridori seinal rippuva koletisevarju vanaema klaabuliseks kasukaks muudab. Neidki poolkujutletavaid "pilte" on uuritud maastiku-uurija seisukohalt. Kui see on maastikuteadus, siis võiks seda vaadet ehk *viirastuslikuks* nimetada.

Objekt

Loodusteaduses suhteliselt iseenesestmõistetav positivistlik (või teaduslik-realistlik) teadusvaade sunnib mind otsima teaduse objekti. *Geomorfoloogilise* vaatlejaga on kõik selge — teda huvitab savi ja liiv, paigad moodustavad paigastikke, neid võib klassifitseerida nii ja naa, enamasti lõpetades morfoloogilis-regionaalsete paikkondadega. Maastik ongi loodus, seesama *kruusahunnikute kompleks koos neil kasvava võsaga*. Enamvähem sama selge on *maastikuökoloogi* objekt — seesama ajaga kogunenud kuhjumiste ja kulutuste kompleks, ainult et keskendutakse selles *liikuvatele aine- ja energiavoogudele*, sellise ruumiasetusega nagu ta parajasti toimub. Huvi võib pakkuda ka lavakujundus — ribakene sinna ja puhvrikene tänna võivad voogusid oluliselt korrigeerida. Maastik on loodus siingi. Omavoliliselt lisan mõlemal juhul loodusele ka inimese ehitatud linna, ei ole mingit takistust peale iseenda seesmise uskumatuse seda samamoodi vaadata kui loodust.

Lugu läheb keerulisemaks, kui *inimlikult* vaadata. Looduse olemasolu enamasti ei eitata, küll aga ei ole selle nurga alt maastik ja loodus samaväärsed. Võimaliku seletusena on pakutud, et maastik on loodus, mida inimene tajub. Noh, enamasti "vaatab", aga piiriotsija päringutega "kas pimedas jaoks siis maastikku ei olegi" laiendatakse "lubatud" tajude loendit. Pimedas ja udus maastikku polegi või igatahes on ta erinev, valges ripub palju ära nähtavusest. Maastik on pilt, see *suhtumist ja emotsioone genereeriv laotus* su ümber.

Siin on orienteeruja suhe maastikku põhimõtteliselt sarnane "looduskaunite paikadega" tutvuva turisti omaga — juulitaeva rümpilvede all laiuv Vooremaa või Otepää kuplite lumelt silmi lõikav märtsipäike võivad hinge kinni võtta. Uurida saab emotsioone, uurida saab neid emotsioone põhjustavaid nähtusi. Emotsioonidega peaks nagu tegelema inimese vaimu uurijad ehk psühholoogid, maastikuteadusele jäävad nähtused. Mis on see nähtus, mida uurib inimlik maastikuteadus? Ilmselt ei ole see teadmine, et kungas koosneb fluvio-glatsiaalsest liivast, ilmselt ei ole see ka arusaam, et nõlvaalune lepavõsariba võib oluliselt puhverdada lämmastikuvoogu. See laotus, mis paistab, koosneb küll neistsamadest elementidest, mida uurivad sõbrad geomorfoloogid ja maastikuökoloogid, ent on ometi erinev. Sisaldab midagi veel? Jätab midagi ära? Tõenäoliselt mõlemat. Nii nagu lillemaali võib vaadata mitmeti, võib ilmselt mitmeti vaadata ka maastikku, isegi kui ta üles joonistamata ja raamimata on. Aedniku jaoks on pildil eriti haruldasest sordist astrid, koduperenaist paelub hoopis akent ääristav tüll, maaliakadeemia tudeng uurib pintseldamis-tehnikat, maastiku-uuriija püüab vist hoomata tervikut. Natu seda ja natu teist (kas tähendab see detailidest loobumist, on's tõesti holismi hind täpsusest lahtiütlemise udu?) ja midagi kõigest kokku. Kas inimlik maastiku-uuriija peaks kujutlema ka pildil paistva akna taga olevat õue seal tukkua krantsiga? Ta võib ju teada, et nii on (ja kindlasti nii saab olla). Teada samamoodi nagu geomorfoloog, et tahkema maakoore all on vedelam ja veidi soojem tuum, isegi kui see parasjagu kätte ei paista. Teadmine muidugi tugineb enamal kui pelgal ettekujutusel, aga paraku ei ole ka ükski loodusteaduslik teadmine ettekujutusest prii. Edukaiks on alati peetud väga hea fantaasiaga matemaatikuid ja füüsikuid-teoreetikuid; kui kujutlust napib, võib luuletusi kirjutada. Ja "uute teadmiste valgusel" on loodusteadusteski varasemat kujutlust korrigeeritud.

Viirastusliku maastikuteaduse objektiga on lugu veelgi hägusem. Siin ei pruugi loodust olemas olla, on vaid ettekujutus, emotsioon, kui soovite. Kuivõrd ettekujutused, olgu esile manatud reaalsusest või vaevatud vaimust, jätkaks ma ikkagi vaimu-uurijatele, jääb maastikuteadusele ikka see *kujutelmi põhjustav nähtus*, mis vist võib ka mittemateriaalne olla. Mis iganes ta siis on. Mingisugusel teadmisel baseeruv kujutlus peab tõenäoliselt oma arusaamades ja tuletusreeglites omama midagi ühist muul viisil maastikku vaatleva uurija arusaamisega — miks muidu oma kujutlusi maastikule omistada.

Kokkuvõte

Kui ühtne maastikuteadus üldse olemas on, peab tal olema objekt. See võiks olla inimest ümbritsev laotus oma koosnemises ja komponentides, tervikmuljet loovas kõiksuses ja kujutletud ning iseendale ja teistele põhjendatud teadmises, kus mõni tahk mõne vaatenurga alt ka varju jääb. Kindlasti on tegu ruumiga, kus asukohal, kaugustel ja suundadel oluline roll.

MAASTIKE KESKEL

Tiina Peil

Katsudes paberile panna mõtteid ja arutusi, mis on peas keerelnud juba tosinajagu aastaid ning mida olen vorminud peaasjalikult võõrastes keeltes, pean tunnistama oma abitust. Seetõttu saab siin kirjapandu olema väga isiklik ja eesti traditsioonilise maastikukäsitlemise ja -kujunduse ääremaadele kippuv uitamine, mille piire ja tähiseid ehk mõisteid ja termineid tuleb emakeeles alles proovida ning suupäraseks seada. Nende laiemast kasutusest ja heakskiidust tundub olevat vara või lausa kohatugi rääkida, kuigi tundub, et üha rohkem tegelasi sellele "põllu- või lavanurgale" eksib. Niisiis on saanud sobiv hetk viimaste aastate mõttekäigud ja otsingud tekstiks vormida ja oma asupaik eesti maastiku(teaduse)s tähistada.

Mina maastikus

Esimeseks sammuks on sellele tähisele, mis minu asukohta maastikus märgib, kiri koostada, mis kohe keerulisemaks osutub, kui oleks osanud aimata. "Sildi maalimisel" ei saa mööda lühikesest taustatutvustusest, mis peaks selgitama, miks leian ennast just sealt kust leian, kui leian. Minu uitamises on siiski täheldatav teatav rütm ja muster ning loodetavalt edasimineku, kuigi aeg-ajalt tundub, et vähikäigul lähen. Alustasin katsetustega botaanikas ning esmane geograafia-alanegi haridus oli looduspõhine, kus maastik oli vaid taust erinevate loodusfenomenide jaoks. Pikapeale ja suuresti tänu sel ajal väga populaarsele kompleksuurimis-meetodile hakkas tekkima pilt maastikust kui tervikust. Ülikooli diplomitöös, mis loomult biogeograafiline, sai tehtud esimene katse sellesse tervikusse sulanduda. Minu tähelepanu keskmesse liikus mitte niivõrd inimene kui indiviid, vaid kohalik kogukond kui maastiku või paiga oluline osis.

Piltliku piiride kadumisega loodus- ja sotsiaalteaduste vahel langes sobivalt kokku piiride tegelik avanemine ja Stockholmi õppima minek. Peagi sai selgeks mu teadmiste puudulikkus ja sukeldusin antropoloogiasse, etnograafiasse ja sotsioloogiasse ning ajalukku. Samal ajal süvenes vaimustus saartest, mida võiks seletada püüuga keerulisele sidemete ja seoste puntrale mingidki piirid seada. See püüd on aastatega üha kasvanud ja annab tunnistust minu loodusteaduslikust põhjast, mis soovitab seaduspärasusi leida ja süsteemi luua. Kõigest kokku saab "sildile maalida" sõnad *looduspõhjaga ajalooline kultuuri-geograaf, kelle põhiline uurimisobjekt on maastik*. Nime pikkus peegeldab eelkõige enda määratlemise ülesande peaaegu võimatut keerukust ning tegelikult ei kajasta see nime taga peituvat kuigi täiuslikult. Sellelt seisukohalt püüan selgitada, mis on minu jaoks maastik praegu ja kuidas ma teda kirjeldan.

Maastiku käsitlemisel ei pääse subjektiivsuse pitserist ega muutustest ajas ja ruumis. Järelikult muutub nii maastik ja selle käsitlemisviis kui käsitleja/vaatleja. Erinevad vaate-

nurgad ning lähtekohad vajavad tutvustamist, et saaks toimuda viljakas ning edasiviiv mõttevahetus erinevate teadusharude või teadusharu erinevate koolkondade vahel.

Maastiku mõiste ja käsitus

Maastiku mõistet on keeruline mingisse üldaktsepteeritavasse vormi suruda. Mida laiemalt üks mõiste kasutusele tuleb, seda rohkem on erinevaid arusaamu. Isegi sarnaseid või identseid sõnu kasutavad sama ameti- või kultuurigrupi esindajad võivad omistada sõnale oma sisu. Seepärast oleks õigem rääkida maastiku mõistetest mitmuses, eriti kui arvestada keelelisi ja kultuurilisi erinevusi, mis selle mõiste taga peidus on. Minu jaoks ilmnes arusaamade lahknevus teravalt Rootsisis olles, kui Eesti maastikest inglise keeles doktoritööd kirjutasin ning sellest protsessist rootsi keeles aru andsin. Ainuüksi erinevates germaani keeltes on väliselt nii sarnasel sõnal, *landscape/Landschaft/landschap/landskap*, täiesti erinev ajaloolis-kultuuriline taust. Seega mõistetakse ning uuritakse maastikku neid keeli kõnelevates maades tänapäevalgi erinevalt; eriti suur on vahe anglo-ameerika ning skandinaavia lähenemistel (Arntz 1999; Cosgrove 1986; Olwig 1986). Veelgi keerulisemaks muutub asi, kui liigutakse teise keelerühma alale ning suuresti erineva ajalootaustaga riikidesse, nagu näiteks Eesti ja Soome.

Maastiku mõiste puhul on minu jaoks oluline maastiku omadus saada määratletud selgelt inimkonna poolt liigitatud vastaspoosuste, nagu loodus-kultuur, keha-mõte, mina-teine, aeg-ruum vahel. Omadus, mida inglise keeles on hakatud väljendama tehissõnaga *betweenness* ja mille jaoks eesti keeles sobivat vastet on väga raske leida. Maastik, seostudes loomupäraselt mõlema poolusega, muudab küsitavaks üldaktsepteeritud arusaamad nii teaduslikus kui igapäevases kasutuses. Yi-Fu Tuani (1979) järgi on maastik viis organiseerida tegelikkust erinevast vaatenurgast, sisaldades nii ülevalt alla kui enda ümber vaatamist. Selline asetus teebki maastiku mõistest keskse ja samas raskesti määratletava, mistõttu on vajalik võtta seisukoht kõikide nimetatud maailma kirjeldamise viiside suhtes, enne kui saab asuda maastiku analüüsimisele ning selleks sobivate meetodite leidmisele.

Loodus-kultuur

Küsimus, kas maastik on loodus- või sotsiaalteaduste uurimisobjekt, on arutlusel olnud aastakümneid, kusjuures kord on valitsenud üks, teinekord teine suhtumine. Viimastel aastakümnetel on üha laiemalt levinud lähenemine, et maastik koosneb teatud kindlatest komponentidest, mis moodustavad geograafilise terviku füüsiliste, bioloogiliste ja kultuuriliste protsesside pideval koosmõjul. Seetõttu tuleb väidetavalt maastiku uurimisel kasutada interdistsiplinaarset lähenemist ning ei piisa pelgalt loodusteaduslikust seletusest või sellisest, mis tugineb vaid kultuurilistel nähtustel, olgu selleks materiaalse kultuuri väljendid või arusaamad ja üldine ideoloogia. Samal ajal on uurimisobjekt laienenud füüsiliselt maastikult selle peegeldustele kunstis ja kirjanduses ning rõhutatakse visuaalsete elementide tähtsust. Kirjaniku või kunstniku loodut on traditsiooniliselt lahterdatud looja vabaduseks nähtut oma nägemuse järgi kujutada, mis otseselt ei pruugi kajastada tegelik-

kust. Siiski peegeldavad needki teosed loomise hetkel valitsenud maailmanägemust või siis sotsiaalset tellimust.

Looduse ja kultuuri vahekord maastikus on teema, mis seondub elukeskkonna mõjuga inimkooskonnale ja selle elustiili ja tavade kujunemisele. Keskkonna determinismi (*environmental determinism*) kriitika on teinud paljud uurijad järelduste tegemisel ja paralleelide tõmbamisel looduslike tingimuste ja inimkäitumise vahel ettevaatlikuks. Viimasel ajal on mitmed folkloori-uuringud näidanud nende seotust (Ingold 1993; Ryden 1993). Nii sotsiaalsel kui ka looduskeskkonnal on kahtlemata oluline osa elustiili kujundamisel. Samal ajal ei tohi keskkonnatingimusi käsitleda kui midagi määratud ja muutumatut. Sotsiaalne taust on loodud inimeste poolt ja seega ka muudetav (Bhabha 1994; Chouliaraki & Fairclough 1999; Geertz 1993). Sarnaselt muutuvad ka loodusolud ning peasjalikult suhtumine looduslikesse tingimustesse (Relph 1985).

Füüsiline-vaimne

Teine oluline argument on, et maastikul on sügavam sisu ja kultuuriline tähendus kui avaldub inimekonna poolt loodud füüsilistes objektides ja väljundites ehk teisisõnu, maastik on enam kui tema komponentide kogusumma. Tegelikult ei ole otsest vastuolu tähelepanu pööramisel sotsiaalsfääri materiaalsetele tingimustele ja nende ilmingutele ruumis ning rõhuasetusel struktuuridest arusaamisele, mis moodustavad aluse nende tingimuste ja ilmingute kogemiseks indiviidi jaoks ehk vaimsetel väärtustel (Heller 1984). Maastik ei peegelda ainuüksi inimese ja looduskeskkonna vahelisi suhteid, vaid ka inimeste või nende gruppide suhteid, olles seega kultuuri kandja.

Maastiku mõistet mugandatakse üha enam globaliseerivas ühiskonnas tähistama kohalikku või kodust ning nii seostub maastik rahvusliku identiteedi ja kodutundega. Uurimisobjektiks võib olla kodumaastik, mille moodustavad indiviidi või grupi jaoks olulised paigad koos erilise tundega, et just siin ollakse kodus. Kodu ei ole pelgalt paik, kus ollakse sündinud, vaid see, millega seovad meid emotsionaalsed sidemed või kus tuntakse end hästi. Sünnikoht ja kodumaastik võivad kokku langeda, aga see ei pruugi nii olla — mägedes sündinud inimene võib leida oma kodu mere äärest ning avamaastikult pärit inimene metsast ning vastupidi. Tavaliselt tekib ja süveneb kodutunne siiski aja jooksul mitmete põlvkondade vältel, kui sulatakse kokku oma kodu füüsilise ümbrusega, saadakse osaks kodumaastikust. Maastik ühendab endas eelmiste põlvete kogemuse ja mida sügavamad on perekondlikud juured, seda tihedamini on läbi põimunud füüsiline ja vaimne ois maastikus.

Kohalik-globaalne

Maastiku määramisel on oluline skaala küsimus — ühelt poolt, kui ulatuslik piirkond või maa-ala on maastik; teiselt poolt, kes on kohalikud, kes sellesse maastikku kuuluvad? Loodusteaduses on vastus esimesele küsimusele antud selge klassifikatsiooniga, sotsiaalselt on maastiku piire raskem määrata. Laiemalt võiks uurimisalust objekti, (kodu)maastikku, määratleda kui piirkonda või ala, mille kohta on rääkida lugusid. Need võivad tugineda

isiklikult kogetul või ajaloolisel pärimusel, kas koos või läbipõimunult, sest üks ei välista teist ja koos määravad nad tuntud või omase maastiku piirid.

Teisele küsimusele pakub Heidegger (1977) lahenduseks, et kohalikud on need, kelle iseloomustamiseks sobib sõna *dwelling* ehk (järje)pidev olemine selles paigas, mis on ühendanud inimolendid nende keskkonnaga. Eesti keeles on sobiva vaste leidmine sellele olemise/elamise viisile jällegi keeruline — sageli on terminitel oma ajalooline konnotatsioon (*asunik* näiteks ajalooliselt määratletud, *elanik* liigagi neutraalne). Sõnade kaal ja väärtus pole võrreldavad ingliskeelsete terminitega. Olla *kohalik* (*to dwell*) tähendab inimeste ja asjade tihedat seotust, nii et puudub põgus uudishimu oma elukorralduse suhtes. Asju teatakse ent ei teadvustata ja sageli ei osata seletada, miks elukorraldus on selliseks kujunenud, sest osalust siin ei ole kahtluse alla seatud ega sõnadesse vormitud. Osalus tugineb pigem kohaliku elu ja keskkonna osiste kasutamisele kui uurimisele, omaks pidamisele mitte vaatlemisele. *Kohalikku* ei tohi aga mingil juhul samastada "väikese" või "paigaltammuvaga". Uurides ühte paika, ei saa me kõrvale heita ümbruskonda, olgu tegu kas saare või kauge metsakülaga, mis tundub ümbrusest selgelt eraldatuna, need on ometi seotud ümbruskonnaga.

Kohaliku elaniku/osaleja vastandiks on vaatleja, kes on pärit mujalt või kohal vaid ajutiselt. Siingi on tegemist erineva emotsionaalse kaaluga lähenemistega maastikule, olenevalt juba kujunenud või arenevatest perekondlikest ja isiklikest sidemetest. Seetõttu tuleks omaette tüübina eraldada elanik (*resident*), kelle elatusallikad on väljastpoolt ja mitte kohalikud ning kes veedab selles maastikus vaid teatava osa oma elust. Niisiis on oluline, milliselt positsioonilt me maastikku vaatleme.

Mina-teine

Maastik võiks samamoodi olla üheaegselt nii analüüsi ja tõlgendamise objekt, millele läheneda mõõdetud ja objektiivse uudishimuga, kui ka isiklikult läbielatud ja kogetud ainuomase tähenduse ja sisuga kodu (keskkond), millega meil on tihe emotsionaalne side. Oluline on mõista, et kõrvuti akadeemilise või teadusliku maastikukäsitlusega eksisteerib tavaarusaam maastikust. Samal ajal on ka iga uurija osa mingist maastikust ning sagedast arutlusteemat pakub uurija suhe uuritavasse (*positionality*). Tuleb arvestada lähtekohaga, mida inglise keeles nimetatakse *insider/outsider*-perspektiiviks. Eesti keeles võiks sama väljendada *olemine maastiku sees* või *vaatlus väljastpoolt*, seda eriti välitöödel olles või "välja" minnes.

Hea analüütilise loodusteaduse tavasid järgides peaks uurija olema kõrvalseisja ka kaasaegsete nähtuste ja oma kodukeskkonna kirjeldamisel. Nii aga jääb tema jaoks suur osa maastiku sisust ja tähendusest kõrvaliseks. Samal ajal on ka maksimaalsele objektiivsusele pürgiv geomorfoloogiline või bioloogiline maastiku või elupaiga kirjeldus mõjutatud selle koostamise ajal valitsenud arusaamade ja mõistete kogust ning selle koostaja isiklikest omadustest. Siiski ei läheks ma nii kaugele, et väita, et järeldusi ja üldistusi pole üldse võimalik teha, jääb vaid iga indiviidi jaoks tema subjektiivne tõde. Väide, et adekvaatselt saab kirjeldada vaid olemasolevat ja enda kogetut, viiks selleni, et teiste uurijate poolt kirjapandu tuleb kõrvale heita. See oleks nende nägemus ja tegelikkuse tõlgendus, mis ei

pruugi sobida teise uurija maailmapilti. Oluline on kompromissi leidmine, kus on arvestatud üksikisiku kogemust, samas järeldusi tehes grupi kohta ning analüüsides maastiku kujunemist. Tõlgenduste ja ideede paljususe puhulgi on teatud arusaamad mõjukamad ning teemaga pikalt tegelenud või maastikku sügavalt silmitsenud isiku sõnades on rohkem kaalu. Ei saa aga väita, et selle isiku arvamus oleks see õige ning teise oma vähem tõene. On argumenteeritud, et uurija peaks hõivama niinimetatud kolmanda ruumi (*third space*) ehk olema kriitilise osaluse positsioonil (Routledge 1996; Soya 1996). Niisiis on muutunud üha olulisemaks, milliselt positsioonilt maastikku vaadeldakse, ehk teisisõnu, millised on eksisteerivad sotsiaalsed ja kultuurilised filtrid.

Aeg-ruum

Maastiku mõistes peitub nii ajaline kui ruumiline mõõde. Võib piirduda ainuüksi tänapäevase maastikupildi ja selle osade uurimise ja kirjeldamisega, ent nii jääb oluline osa maastiku olemusest meile mõistmatuks. Samuti võib piirduda vastuse otsimisega küsimusele, millal mingi tehiselement kasutusele tuli või maastikumuutus aset leidis. Samas võib tungida veelgi sügavamale ning käsitleda kodumaastikku tagasivaatavalt.

Ajaloolise ainese olemusse tungimisel on võimatu täieliku kindlusega väita, mida selles keskkonnas elanud ja tegutsenud inimesed tegelikult mõtlesid või kuidas nad argumenteerisid ehk mis ajendas neid ühel või teisel viisil käituma. Nende jäljed maastikus on samuti säilinud vaid osaliselt, sageli ei pidanud nad vajalikuks niigi ühtselt omaks võetud asju ja tavasid jäädvustada. Ühtegi maastikku ega inimgruppi ei saa lahti rebida nende tekkimise või eksisteerimise sotsiaalsest ja poliitilisest kontekstist.

Eesti maastike uurimisel tuleb arvestada, et esimesed eesti soost talupoegade päevikud pärinevad 19. sajandist. Rohkem materjali muutub kättesaadavaks alles 1920ndatest ja 1930ndatest aastatest. Siiski on need vaid üksikisikute (sageli oma kogukonnas prominentsete inimeste) arvamusel, mille põhjal ei saa teha absoluutseid järeldusi nende aja või lähikonna kohta. Sellegipoolest on nii säilinud maastikuelemendid ja üksikobjektid kui nende mitmeti juhuslikud kujutised võti, mille abil tõlgendada keskkonda, selle elanike väärtusi ja valitsevaid seisukohti ajalises perspektiivis. Selline lähenemine jätab uurijale võimaluse esitada olemasolevat materjali, järgides oma nägemust ja tõlgendust. See võib tunduda pooliku lähenemisena ning niisugused arutlused võivad väljuda tavaarusaamast teadusest ning teadlase või eksperdi rollist, lähenemine ise annab aga laiema võimaluse maastiku sisu tõlgendamiseks.

Maastiku tõlgendus

Otsides vastust küsimustele, miks maastik on selline, nagu ta on, ja miks me teda kogeme, nagu me teeme, leidsin kõige sobivama olevat käsitleda maastikku kui teksti. Roland Barthes' (1985) määratlus tekstist kui ruumist, milles sümbolid on põimunud ja loovad tohutu hulga tõlgendusi või nende võimalusi, avab tee selle lähenemise rakendamiseks maastiku puhul. Mõtte analüüsida maastikku kui teksti leidis toetajaid geograafide hulgas ja

visuaalsete elementide lugemine-tõlgendamine oli kultuurigeograafia valitsev paradigma 1990ndate aastate esimesel poolel (Cosgrove 1989; Duncan 1990; Duncan & Duncan 1988; kriitika näiteks Olwig 1993).

Teema arendusena käsitletakse maastikku kahemõõtmelise keelena, millel on oma grammatika ja loogika ning kust võib otsida metafoore ja sünekdohhe (Cosgrove 1984), rakendades selle analüüsil lingvistika ja semioloogia meetodeid (Mugerauer 1985; 1994; 1995). Viimasel ajal on maastikukäsitluses populaarsust võitnud veel üks keeleteadusest laenatud meetod — diskursusanalüüs (Chouliaraki & Fairclough 1999; Fairclough 1995). Ka Eestis on sel alal esimesi katsetusi. Siinses sotsiaalteaduses paistab vähemalt diskursuse nimetamine olevat muutunud kohustuslikuks (vt. näiteks *Eesti Sotsiaalteaduste Esimese Konverentsi teesid* 2000), oma müstilisuses ja määratlematuses võisteldes maastiku mõistega.

Kahtlematult on maastikul tekstiga palju ühiseid jooni, nagu näiteks nende kehtestatus/fikseeritus; samas eristub maastik tema loojate (tekitajate) algsetest kavatsustest (Barnes & Duncan 1992; Duncan & Duncan 1992). Sellegipoolest on maastikul ka püsiväärtus, mis ületab selle, milleks ta algselt loodi. Niisugusena on maastik kättesaadav laiale lugejate/tõlgendajate hulgale, kellest igaüks leiab sealt enda jaoks sobiva sisu ning mitmeid kihte. Sellest vaatenurgast lähtuvalt on maastik tekst, mida kunagi ei lõpetata. Uued põlvkonnad autoreid ja lugejaid lisavad enda jaoks vajaliku (oma kultuuri peegeldavad elemendid) ning heidavad välja ebasobiva. Käsitluses "maastik kui tekst" peitub küll oht, mida rõhutavad eelkõige feministlikud uurijad (Crang 1997; Rose 1993; Nash 1997), et lähtutakse domineerivast vaatenurgast, kõrvale jättes või isegi eitades alternatiivseid tõlgendusi. Maastiku "lugemine" pakub siiski rikkalikult võimalusi analüüsida sügavuti meid ümbritsevat. Takerdumata pelgalt visuaalsete elementide lahkamisele, saab keskenduda sotsiaalsetele ja kultuurilistele protsessidele, mis väljenduvad tõlgendamise eri viisides. Nii kerkib analüüsi keskmesse identiteedi, ideoloogia ja ikonograafia temaatika ehk see, mis peitub nähtava taga. Seatud agendast lähtuvalt on minu enda põhiline uurimistegevus keskendunud meremaastikule ning selle osale eesti rahvuslikus identiteedis (Peil 1999a; 1999b).

Meri ja mets

Eelpool nimetatud aspekte arvestades ja erinevaid allikaid kasutades osutus minu jaoks sobivaks uurimisobjektiks ja tunnetuslikuks mängumaaks meremaastik. Täpsemalt öeldes küll ranna- ja saartemaastik ning mitte niivõrd meri oma tähiste ning märkidega, nagu seda käsitles hiljuti Michael Jones (2000). Loomulikult on meri rannarahva igapäevamaastiku oluline osa, aga selle täpsemaks kirjeldamiseks või kaardistamiseks on viimase poolsajandi jooksul liialt palju kadunud. Selles kaotsiminekus ja unustamises peitub tegelikult aga rannamaastiku suur võlu — leidmine ja uuesti kujundamine, seda nii iga randlase jaoks, rannakülade kui kogu Eestimaa jaoks. Meremaastiku rolli uurimiseks eesti kultuuris ja rahvusideoloogias saab eelkõige kasutada luulet ja novelli. Kunst on minu jaoks pakkunud

vähem materjali eestlaste kohta, kuna rahvuse tekkimise ajajärgul domineerisid balti-saksa kunstikoolkonnad. Esimesed eesti rahvusest kunstnikud pühendusid maaelu st. talu ja maaviljeluse kujutamisele. Rand ja meri jäidki rahvusideoloogias teisejärgulisteks teemadeks ning elulaadi käsitus kadus sootuks nõukogude piirivalvekorra kehtestamisega. Mere ja rannaelu kujutamine Eesti kunstis vääraks omaette uurimist, sest materjali puudumine on omaette tõestusmaterjal.

Põgus läbilõige eesti mere- ja rannaluulest (Peil 1999b) tõendab, et mere motiiv sobib suurepäraselt Eesti ajaloo lahkamiseks. Eestlase jaoks on meri tema kodu piiride tähistus ning lubjakivikaljud seisavad kindlalt ja muutumatult sajandeid. Nii on kodurannad selgelt määratletud, kust suunata pilk kaugusesse, kas unistustes või tegelikult teele asudes, olenevalt ajastu võimalustest ja piirangutest. Meremaastik on vabaduse sümbol, ka saavutamata sihtide ja lootuste kujutis. Ranna- ja saartemaastikud kujunesid sajanditepikkuse töö ja elamise tagajärjel, ent muutusid millekski, mida vaid kaugusest vaadelda. Merest, mis ühendab, sai meri, mis lahutab. Võõrandumine merest on 20. sajandi silmatorkavamaid aspekte Eesti rahva ajaloos ning meremaastiku taasavastamine pakub ainest pikemaks uurimistööks. See pole aga sugugi ainuke muutus, mis 20. sajandil aset leidis. Suhtumine eri maastikutüüpidesse on aastasadade jooksul muutunud. Ilmekaks näiteks on arvamus metsast. Talupojakultuuris oli võsa pigem vaenlane, mille vastu võidelda ning sellest uudismaad rajada. Samas sai põlismetsast talude päriseksostmise aegu püsiväärtus, mis pidi tagama talu ja selle inimeste tuleviku. Pärast Teist maailmasõda muutus metsa roll jällegi — selle rüppe oli võimalik end peita ning suured laaned pidid otsest varju ning kaitset andma, tagades sellega eestlaste püsimise. Praegu on toimumas uus muutus ning mets on saanud kiire kasu allikaks. Mere- ja metsamaastik on osa Eesti rahvuskultuurist, millele seni on tagasihoidlikult tähelepanu pööratud, ometi moodustavad nad olulise osa rahvuse mälust.

Maastik ja mälu

Maastikku jäävad mineviku maakasutuse ja materiaalse kultuuri või kultuurituse jäljed pikaks ajaks püsima. Igas maastikus sisaldub mitmeid unustamisi, nii vabatahtlikke kui pealesunnituid. Maastik sisaldab nähtamatut või peidetut, aga mälus hoitud mustrit; samas jäädvustuvad maastikus mälestused arhitektuuriliste või visuaalsete (nähtavate) mälestusmärkide kujul. Võime otsida siit jälgi varasemast ja analüüsida, mida need tähendavad praegu ja siin.

Maastik sisaldab hulgaliselt mälestusi, jutte, legende, nimesid ning ka teatavat käitumisviisi, kuidas on parim sellel territooriumil toime tulla. Teisisõnu koonduvad teadmised ja oskused legendides ja kohanimedes, ent ka käitumismallides ja igapäevapraktikas. Nii tekivad teatud püsiväärtused, millega kaasneb väike hirm või ebakindlus, et midagi neid koduseid maastikke ja seega meid ennast, võib ähvardada.

Teiselt poolt säilib maastik mälus sageli sellisena, nagu me teda kord tunnetasime, kuigi tegelikult pole selle osadest looduses midagi alles. Tõnnies (1965) väidab, et kodukoht konstrueeritakse vaid tagasivaatavalt mälestuste põhjal võrdluses teiste paikadega. Tema

määratluses ongi kodu koht, mida kantakse südames, kust lahkutakse kurbusega ning millele mõeldakse igatsusega. Seega on kultuur anastanud looduse ning mingi paiga topograafia kaardistatakse, viimistletakse ja sobitatakse kodumaaks.

Mis moodustub mõtteks?

Maastik ei ole pelgalt sotsiaalne konstruktsioon ning tõlgenduste vili, kuigi meie arusaamad muutuvad, meie tegevus jätab maastikku jäljed, mida loevad uued põlvkonnad ja mõistavad omamoodi ja omas kontekstis. Sellegipoolest eksisteerib maastik nagu raamat riulis aastaid, ilma et keegi talle tähelepanu pööraks, kuni tulevad uued lugejad ja tähenduste otsijad. Niisiis on olemas ka objektiivne maastik, mis eksisteerib ilma inimeseta, ilma tõlgenduseta (füüsiline vorm), kuigi sisu annavad talle ikkagi inimesed, nende sotsiaal-majanduslik ja kultuuriline lähtepunkt. Lihtsalt olev füüsiline maastik ei saa olla piisav uurimisobjekt.

Võttes aluseks tänapäeva maastikupildi, võib süveneda selle ajaloolistesse kihtidesse, otsides vastust küsimusele, miks nii ja siin ning millal on maastik just selliseks kujunenud. Vastuseks sobivad ratsionaalsed põhjendused antud aja sotsiaal-majanduslikest tingimustest, ent võib ka püüda tungida omaaegsete tegijate/loojate igapäevaellu, selle kaudu nende mõttemaailma ning kirjeldada maastikku kui nende elu emotsionaalset tausta. Eelkõige pean selle all silmas erinevaid vaatenurki ja suhet maastikku, mistõttu jääb minu jaoks keskseks ikkagi inimeste ja nende elukeskkonna suhe ja selle abil kujunenud tervik.

Kirjandus

- Arntz, K. (1999). Landscape a forgotten legacy. *Area*, 31 (3), 297-300.
- Barnes, T., Duncan & J. S. (eds) (1992). *Writing worlds: discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. London: Routledge.
- Barthes, R. (1985). *Mythologies*. New York: Hill & Wang.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London: Routledge.
- Chouliaraki, L. & Fairclough, N. (1999). *Discourse in late modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cosgrove, D. (1984). *Social formation and symbolic landscape*. London: Croom Helm.
- Cosgrove, D. (1986). Prospect, perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions of the Institute of the British Geographers*, 10, 45-62.
- Cosgrove, D. (1989). Geography is everywhere: culture and symbolism in human landscapes. In: Gregory, D. & Walford, R. (eds.). *Horizons in Human Geography*. London: MacMillan Education.
- Crang, M. (1997). Picturing practices: research through the tourist gaze. *Progress in Human Geography*, 21 (3), 359-73.
- Duncan, J. S. (1990). *The city as text: the politics of landscape interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Duncan, J. S. & Duncan, N. (1988). (Re)reading the landscape. *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (2), 117-26.
- Duncan, J. S. & Duncan, N. (1992). Ideology and bliss: Roland Barthes and the secret histories of landscape. In: Barnes, T. J. & Duncan, J. S. (eds.). *Writing worlds: discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. London: Routledge.
- Eesti Sotsiaalteaduste Esimese Aastakonverentsi teeside kogumik*. (2000.) Tallinna Pedagoogikaülikool. Tallinn. 24.-25.11. 2000.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. New York: Longman.
- Geertz, C. (1993). *The interpretation of cultures*. London: Fontana Press.
- Heiddeger, M. (1977). Building dwelling thinking. In: Krell, D. F. (ed.) *Martin Heidegger: Basic Writings*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Heller, A. (1984). *Everyday life*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ingold, T. (1993). The temporality of landscape. *World Archaeology*, 25 (2), 152-74.
- Jones, M. (2000). *Resources and representations: sea and highland as the "two landscapes" of North Norway*. Conference paper presented at the PECSRL, London and Aberystwyth, Sept. 2000.
- Mugerauer, R. (1985). Language and the emergence of the environment. In: Seamon, D. & Mugerauer, R. (eds.). *Dwelling, place and environment: towards a phenomenology of person and world*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mugerauer, R. (1994). *Interpretations on behalf of place: environmental displacements and alternative responses*. Albany: State University of New York Press.
- Mugerauer, R. (1995). *Interpreting environments: tradition, deconstruction, hermeneutics*. Austin: University of Texas Press.
- Nash, C. (1997). Reclaiming vision: looking at landscape and body. *Gender, Place and Culture*, 3 (2), 149-69.
- Olwig, K. (1986). *Hedens natur: om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne*. København: Teknisk Forlag.
- Olwig, K. (1993). The 'Natural' landscape and agricultural values. I: Myrdal, J. & Sporrang, U. (red.), *Det svenska jordbrukslandskapet inför 2000-talet: bevaras eller försvinnas?* Stockholm: Nordiska Museet.
- Peil, T. (1999a). *Islescapes. Estonian small islands and islanders through three centuries*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Human Geography 8. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Peil, T. (1999b). Seascapes: rediscovering a facet of Estonian national identity. Setten, G., Semb, T. & Torvik, R. (eds.). *Shaping the Land* Vol. 2, 439-50.
- Relph, E. (1985). Geographical experiences and being-in-the-world: the phenomenological origins of geography. In: Seamon, D. & Mugerauer, R. (eds.). *Dwelling, place and environment: towards a phenomenology of person and world*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Rose, G. (1997). Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in Human Geography*, 21 (3), 305-20.

- Routledge, P. (1996). The third space as critical engagement. *Antipode*, 28 (4), 399-419.
- Ryden, K. C. (1993). *Mapping the invisible landscape: folklore, writing and the sense of place*. Iowa City: University of Iowa Press.
- Soya, E. (1996). *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Maiden, Mass: Blackwell.
- Tuan, Y.-F. (1979). *Space and place: the perspective of experience*. London: Arnold.
- Tönnies, F. (1965). *Community and society*. 2nd ed. New York: Harper Torchbooks.

LOODUS, KESKKOND VÕI MAASTIK?

Kaia Lehari

Keskkonnaestetikas on maastik käibel üldlevinud ja keskse mõistena. Erinevates kontseptsioonides on selle mõiste tähendus mitte lihtsalt erinev, vaid sageli hajuv ja mitmene. Valdav põhjus on siin see, et mõisted *maastik*, *loodus* ja *keskkond* esinevad tihti sünonüümidena. Mõiste tähenduse mõistmine eeldab igal konkreetsel juhul kontseptuaalse konteksti ja antud kontseptsioonis käibelolevate mõistete omavaheliste seoste tundmist. Erinevate kontseptsioonide tuumani jõudmiseks on aga otstarbekas neid vaadelda ajalooliste teadusmüütide valguses, et ka mõistete süvatähendust, nende uudsust või traditsioonilisust tabada. Lähtuksin vanast filosoofilisest probleemist — looduse ja kultuuri eristamisest, võrdlusest, vastandamisest või samastamisest, mis võimaldab mõista nii maastiku käsitamist erinevates mõttesuundades kui nende käsitluste aluseks olevaid teadusmüüte. Selline lähenemine näib olevat õigustatud ka mõiste *maastik* päritoluga. Maastik on nagu omamoodi fookus, mis koondab endasse mõtteid looduse ja kultuuri seostest.

Sõna *landskip*, hiljem *landschap* tuli hollandi keeles käibele 16. sajandil maalikunsti tehnilise terminina. Sama sajandi lõpus jõudis see inglise keelde, kus 16.-19. sajandil arenes ja muutus põhjalikult. Maastikumaali terminist sai inglise aiakunstis ja ka väljaspool seda "maalilise" loodusvaate tähistaja reaalses füüsilises keskkonnas. 20. sajandil moodustub algse tuummõiste ümber terve kobar uusmoodustusi, mis on seotud arhitektuuriteooria ja urbanistika iseseisvumisega — linna-, tehis-, kultuur- ja inimmaastik (*townscape*, *cityscape*, *humanscape*) jms. Nagu inglise *landscape*, saksa *Landschaft* ja ka prantsuse *paysage* on ka eesti *maastik* kasutusel nii looduspilti või -maali kui reaalsel füüsilisel looduse osa tähistava mõistena. Ajaloolise kahetähenduslikkuse säilumises avaldub võistlevate esteetiliste kontseptsioonide olemasolu kaasaegses keskkonnaestetikas. Pidev kahemõttelisus — maastik kui visuaalne kujutis, pilt või maastik kui inimese multisensoorselt tajutav keskkond — on üks põhjustest, miks see mõiste on esteetikas hägune.

Keskkonnaestetika on olnud mõjutatud laiemast filosoofilisest taustast, kus seni on määravaim olnud analüütiline ja fenomenoloogiline filosoofia (Lehari 1997). Sõltuvalt sellest, kas keskkonnaestetika on toetunud enam kunsti-, kultuuri- või natuurfilosoofiale, erinevad nii uurimisobjekt kui mõisted selle tähistamiseks. Üldistatult on need järgmised:

- a) maastik kui looduskeskkond, kus esteetilise elamuse ja refleksiooni aluseks on teadmised geograafia, ökoloogia, zooloogia, botaanika jt. loodusteaduste alalt;
- b) maastik, mida käsitatakse analoogiliselt kunsti objektiga kunsti metakriitikat eeskujuks võttes (*artworld=ecoworld*);
- c) maastik kui elukeskkond (*Lebenswelt*, *lifeworld*, *humanscape*), kus uurimisobjekt on inimese, kultuuri ja looduse vastastikune mõju.

Analüütilise filosoofia alusel väljakujunenud institutsionaalses esteetikas on üheks keskseks vaidlusteemaks olnud kunsti mudeli (kunst kui institutsioon, kui "kunstimaailm") kasutamine maastiku analüüsimisel. Pakutud on kahte varianti:

- a) keskkonnaesthetika kui looduskriitika erineb mõtlemistüübilt kunsti metakriitikast ja vajab erinevaid meetodeid (Carlson 1995);
- b) keskkonnaesthetika aine on *ecoworld* analoogiliselt *artworld* ile ja neil on ühised meetodid (Sepänmaa 1986).

Carlsoni arvates on looduse kui esteetilise objekti kirjeldamisel ekslikult kasutatud kunsti mõõdupuud. Huvivaba hinnang on siin veelgi eksitavam kui kunsti puhul, kuna huvivaba suhtumine piiramata objekti (maastikku) on küsitav. Objektikeskne, loojale orienteeritud hinnang nagu kunstis on aga raskendatud. Looduses ei ole kavandajat, disainerit. Kuni 19. sajandi lõpuni võis veel kõnelda antropomorfse Jumala loomingu. Pärast seda aga, kui on tõdetud, et loodus ei ole Jumala loomingu, on kasutusel olnud kunstist pärit korra väärtustamine. Kord looduses on kunsti- ja esteetikaväliste jõudude toimimise tulemus. Folkloorsed lood demonitest ja kohahaldjatest ei ole samuti asjakohased. Olulised on ainult loodusteaduste poolt alates 17. sajandist pakutud "lood" loodusest. "Teadus on paradigma, mis ilmutab, mis objektid on ja millised omadused neil on" (Carlson 1995: 219). Objektiivsed ja tõesed teadmised on looduse esteetilise hinnangu alused. Kunstis on hinnang korrale müstiline, metafüüsiline ja psühholoogiline. Carlsoni jaoks ei ole kord ei kunsti ega looduse hinnangu objektina eriti väärtuslik, kuna see on subjektiivse värvinguga. Loodusteadused on looduse esteetilisel hindamisel sama asjakohased nagu humanitaarteadused kunsti puhul. Looduses hinnatakse loodusvormide sisu:

- a) relevantne kord on looduslik kord;
- b) relevantesed jõud on loodusjõud (geoloogilised, meteoroloogilised ja bioloogilised jõud, mis loovad korra ja vormivad nii planeedi kui kõik sellel asuva);
- c) loodusteaduste poolt pakutav relevantne *story*, mille autoreiks astronoomid, füüsikud, geoloogid või geneetikud, on ainuõige vahend floora, fauna ning biosfääri teadlikuks mõistmiseks ning seejärel esteetiliseks hindamiseks.

Carlsoni järgi on esteetilise hinnangu subjekt passiivne vaatleja, kelle ainsaks tahteaktiks on aspekti valik. Looduses on kõik õige, võrdselt sisukas ja ilus. Kas loodus saabki olla esteetilise hinnangu objekt (Carlson 1995)? Carlsoni arvates on looduslood küll ühest küljest mitte-esthetilised, samas aga eriti esthetilised. Erinevalt kunstist, kus objekti taga on teine intellekt, on loodus täielikult võõras, mis saab tänu teadlaste lugudele lähedaseks. Salapärase, hingestava ja kujutlusvõimet innustava võõras saab Carlsoni jaoks mõistusepäraselt lihtsaks ja selgeks tänu positiivsetele teadmistele, ainuõigele alusele meile vastanduva looduse esteetiliste omaduste hindamisel. Esthetika jaguneb kaheks: kunsti metakriitikaks kunstiteaduste alusel ja looduse metakriitikaks loodusteaduste toel.

Kuna Carlsoni jaoks on keskkonnaesthetiliseks uurimisobjektiks loodusvormid, siis on maastik tal looduskeskkonna sünonüüm. Ta hoiab lahus ja isegi vastandab loodus- ja tehiskeskkonna, natuuri ja kultuuri. Esthetiline hinnang on:

- a) ratsionaalsetele teadmistele tuginev;
- b) visuaalse mulje (vaate, panoraami, vormi) tõlgendus. Maastik on vaatleja ees või ümber, igal juhul eraldi.

Sepänmaa keskkonnaesteeetika mudeli järgi on keskkonna esteetiline objekt tervik, kas siis keskkond tervikuna, mingi selle komponent või individuaalne objekt. Nii nagu me võime kõnelda kunsti institutsioonist, Arthur Danto sõnul *artworld*'ist, võime seda teha ka keskkonna puhul, käsitada seda kui *ecoworld*'i, kui institutsiooni (Sepänmaa 1995). Metakriitika analüütilise esteetika metodoloogilise põhisuunana on analüüsinud kunstikõne, esteetika aga on universaalselt relevantne. Sepänmaa arvates on loodusraamatud, -fotod, -filmid jms. võrdväärased ja analoogilised kunstikriitikaga, et olla metakriitika uurimisaineks. Maitsele ei saa kehtestada norme, küll aga loovad esteetikaalased teadmised ja ekspertarvamused esteetilisi kvaliteete. Esteetiline ei ole mitte objekti omadus, vaid tundmaõppimisviis, üks mitmetest. Vaataja peab ise valima esteetilise aspekti, olles teadlik ühiskonnas käibel olevatest klassifikatsioonidest ja väärtussüsteemidest või looma need endale ise. Mingi maastiku objekt tehakse esteetiliseks objektiks sellise tundmaõppimisviisi tulemusel, mille aluseks on loodusteaduslikud klassifikatsioonid: pilvetüübid, maastikutüübid, veekogud, taimeliigid jne. Lisaks loodusteadustele on looduskeskkonna paradigma aluseks ka lapsepõlvemälestused, looduskirjeldused ja -fotod, kohamuistendid jt. kultuurimälus talletatud lood. Maastiku esteetilisel hindamisel on formaalne eeskujuline kunst, tähendus aga tuleb loodusteadustest, kultuuriloost jt. "ühiskondliku teadvuse" kategooriatest. "Olen arvamisel, et loodus/keskkond on teine juhtiv ja iseseisev esteetiline paradigma kunsti kõrval" (Sepänmaa 1986: 35). Sepänmaa suunab keskkonna paradigma kunstile, kuna esteetiline väärtusväli on ühtne ja keskkond mõjutab kunsti, mitte ainult vastupidi. Sepänmaa (1986: 55) väidab:

Keskkond ei ole kunstiteos, aga samuti ei ole ta mõistetav üksnes loodusteaduste alusel: ta on esteetiline tervik või osa tervikust. Kultuurikeskkond sarnaneb rohkem kunstiteosele, kuna siin on sageli käibel märgikeel, sümbolid jne., mis on kultuuriloo aine. Seega on teadmised kultuurist isegi primaarsed loodusteaduste kõrval.

Keskkond on kogu vaatleja väline maailm: loodus-, kultuur- ja tehismaastik. Sepänmaa keskkonnaesteeetika on reaalse maailma positiivne esteetika, vastandina kunstide kujuteldava maailma esteetikale (Sepänmaa 1986). Sepänmaa kasutab valdavalt keskkonna mõistet, maastik on ka tal looduskeskkonna sünonüüm. Esteetilisest aspektist on maastik talle pilt, seega looduskeskkonna visuaalne külg, mille hindamise eelduseks on teadmised kultuurist ja naturist. Inimene maastikus on ka temal passiivne vaatleja, loodusest väljas (või üle?).

Institutsionaalse esteetika looduse/keskkonna/maastiku käsitlused on rõhutatult dualistlikud. Keskkonna objektide tundmaõppimine positiivselt ja objektiivselt põhineb subjekti-objekti, sisu-vormi, vaimse-füüsilise, välise-sisemise jt. vastandustel.

Fenomenoloogilisel lähenemisel on oluliseks eesmärgiks dualismi ületamine. Esteetilise kogemuse olemuslikuks aluseks on meeleline kogemus. Berleant (1997: 3) väidab:

See kogemus ei ole ainult sensoorne: tajul on mingi aura, mille loomisel on osalenud mälu, teadmised ja keha harjumused ning sõltuvused. /.../ On tähtis lisada, et kuigi keskkonnakogemus on laiahaardeline, on ta alati eriline. Need tingimused, mille tõttu me oleme situatsioonist kehaliselt hõivatud, on muu kõrval ka kultuurilise ja ajaloolise iseloomuga ning tingimata lokaalsed.

Arnold Berleant käsitleb esteetilist hindamist kui "osalevat hindamist", mis on kõikidele kunstidele ühine. Osaleva hindamise tulemuseks on "esteetiline hõivatus" (*engagement*) (Berleant 1991). Keskkond ei ole ümbrus, ei ole ainult väline. Me hingame õhku, manustame toitu, me rõivad kujundavad me keha imago, majad väljendavad me isiksust. Keha ja keskkonna suhe on vastastikune. Keskkond loob meid, meie loome keskkonna. Esteetiline kogemus keskkonnas on "meie otsene hõivatus (haaratus) tunnete voolust ja tähendustest, mis tähendab meie osalemist kõigis toimingutes ja kokkupuudetes, mis täidavad meie elu" (Berleant 1997: 10-11). Kuuluvus ajalukku ja loodusesse, see metafüüsiline kogemus on esteetilise kogemuse sisuks. Paradigmaatiliseks esteetilise väärtustamise objektiks peaks olema maastik kui elukeskkond, kunstifilosoofia tuleks looduse esteetika valguses ümber mõtestada. Loodus on olnud nii filosoofia kui esteetika jaoks keskne, ainult ajutiselt on ta olnud marginaalne. Traditsioonilise, kunstikeskse esteetika üheks nõrkuseks on oskamatus kohaneda uute objektide, olukordade ja tegevuste laienenud väljaga kunstis. Kunsti piirid on muutunud probleemiks. Berleant seob selle Kanti huvivabaduse printsiibiga. Distantseeritusele, kontemplatiivsele vaatlemisele vastandab ta osalemise, kaasatuse, hõivatuse nii kunstiteose kui looduse esteetisel tajumisel. Looduses ei tulegi tema arvates kontemplatsioon kõne alla, taju on siin tegevuslik. Berleanti keskkonnaesteeetika kontseptsiooni nurgakiviks on mõte inimese kehalisest kohalolekust, kuuluvusest loodusesse, mis on vastandatud vaatlevale positsioonile. Berleanti kriitika on suunatud traditsioonilisele suhtumisele, mille järgi loodus on tunnetamise ja allutamise objekt, maastik — vaatlusobjekt inimese ees, inimene aga loodusest väljaspool seisev subjekt. Maastik on elukeskkond — *humanscape*, läbielatav maastik, millesse inimene sulandub nii oma keha kõikide meelte kui ka kogu oma terviklikust füüsilisest ja vaimsest elukogemusest võrsuva empaatiavõimega. Berleanti maastiku mõiste kontekstiks on ühendamispuudlus, totaalse ühtsuse ihalus.

Kolm mõjukamat kontseptsiooni looduse esteetilisest väärtusest põhinevad vanadel teadusmüütidel. Need alusmüüdid on vanemad kui filosoofia, osa neist põlvnevad müütilise mõtlemise ajast, ja nende pideva uue tõlgendamise, segunemise ja varieerimisega on loodud näivus uudsusest. Üks alusmüüte on uskumus, et Looduses valitseb kord. See müüt avaldub kahe variandina.

1) Kui loodus ei ole loodu ja looduse ilu ei tulene Jumalast, siis on ilu immanentne omadus. Looduse ilu on objektiivne ja allub sellisena teaduslikule kirjeldusele ning analüüsile. Juba pütaagorlastest peale on teada, et kui looduses valitseb matemaatiline kord, on see tunnetatav ja taasloodav. Looduse objektsus, mõõdetavus ja reprodutseeritavus on alusidee enamusele institutsionaalse keskkonnaesteeetika esindajatele (Dickie, Diffey, Carlson, Sepänmaa jt.). Et looduses valitseb kord, mis ongi ilu — see on Lääne müüt.

2) Loogiliseks jätkuks eelnevale on uskumus, et Inimene on looduse valitseja ja korralooja — looduse ilu on siis Inimese teha. Esteetiliselt väärtuslik loodus on loodu. Jumala asendavad Geenius ja Meister. Selle müüdi esteetiline imperatiiv kõlab nii — looduses peab valitsema kord. Ka selle müüdi pinnal säilib kujutlus esteetilisest väärtusest kui objekti omadusest, mille objektiivsus tuleneb aga ennekõike sotsiaalsest determineeritusest, mitte bioloogilisest, füüsilisest või muudest loodusvaldkonnas kehtivatest (kehtestatud) seaduspärasustest.

Müüt inimesest kui korra ja ilu loojast looduses saab alguse renessansiajastul, muutub Lääne kultuuri alusmüüdiks valgustusajal, saavutab oma kulminatsiooni modernismis ja leiab kriitika postmodernismis. Kui renessansinimene mõtestab end suhetes looduse ja iseendaga veel harmoonilise tervikuna, siis alates 17. sajandist, mil subjekti-objekti, mõistuse-tunnete, vaimse-meeelise jms. dualism kulmineerub Lääne mõtteviisis, on ka Looja esindatud kahe põhitüübina. Ratsionaalne korrastaja (klassitsismis, modernismis) vastandub jumalikule üliinimesele, geeniuksle. Subjekti-objekti dualism võtab paradoksaalse kuju romantismis. Geeniukskultuse kõrvale asetub müütiloov loodusekultus, kantud nostalgilisest igatsusest kaotatud eedeni järele. Schellingi süsteemis on inimene looduse arengu tipp, Hegelil absoluutse idee kõrgeim enesetunnetuse tasand, Fichtel loob looduse Mina. Vastavalt kahele Looja tüübile on käibel (sageli samaaegselt) ka kaks korra kontseptsiooni: a) ratsionaalne (regulaarsus, geomeetiline korrapärasus, staatilisus jne); b) inspiratsioonist ja intuitsioonist saadud kujutlus (irregulaarne, orgaaniline, dünaamiline jne.). Ratsionaalse korrastaja ilu on objektiivne, geeniuksle poolt loodu kordumatu ja subjektiivne. Et tegu on müüdiga, ilmneb praktikas — ratsionaalsuse müüt tegutsemise alusena sünnitas iseenda vastandi — irratsionaalse seisundi nii looduslikus kui kultuur- ja tehismaastikus (Tilley 1994). Looduse mõiste hõlmab romantismist alates nii inimese välist kui seestmist loodust (loomust). Subjekti — objekti dualism kandub indiviidi pinnale. Kantil saab see maitseotsustuse tuumaks. Modernismis, kus Inimene-on-looduse-valitseja müüt saab valdavaks, on igati ootuspärane, et looduse teema langeb esteetika huviringist välja. Juba 17. sajandi klassitsismis kõlas mõte, et metsiku looduse ilu on madal, nüüd saabki esteetikast kunstimaailma metakriitika. Nii Carlson kui Sepänmaa üritavad taastada looduse esteetilist prestiiži, jäädes truuks nendele samadele alusmüütidele, mis on selle annulleerinud. See on uus katse interpreteerida vana müüti nii, et uued variatsioonid annaks võimaluse vigade paranduseks praktikas. Carlsonile on lähedane antiigi, Sepänmaale klassitsismi ja romantismi variantide segu.

Kolmanda keskkonnaaesteetika alusmüüdi võiks sõnastada lausena: "Inimene ja loodus on üks". See müüt kumab eriti tugevasti läbi Berleanti kontseptsioonis. Inimese ja looduse ühtsuse müüt tekkis vastukaaluks valgustusideoloogiale romantismis, arendades edasi romantikute looduse kultust. Siia kuuluvad kõik robinsonaadid, alates Daniel Defoe poolt 1719. aastal kirjutatud romaanist kuni kaasaegsete teleseriaalideni välja. Tuleb aga märkida, et Defoe romaani didaktika oli kantud inimese võimu ideest looduse üle, nagu on seda ka Metsiku Lääne lood kirjanduses ja filmikunstis. Inimene igatseb metsikut loodust tagasi, et tõestada, et ta saab looduse kiuste hakkama ja võidab selle kahevõitluse. Siin

ühinevad kaks vastandlikku müüti — inimene kui looduse valitseja ja inimene kui looduse osa. Rousseau ja Tolstoi, Spencer ja teised Darwini ideejärglased, freudism, post-strukturalism, George Bataille, feminism ja Richard Schustermanni somaesthetika ning veel paljud teised on, iga üks eri viisil, kutsunud inimest tagasi loodusesse, taasühinema kas loodusega väljaspool või inimese sees. Ühendavaks ja müütiloovaks algeks nendele nii vastandlikele mõttesuundadele on mõte, et loodus ei ole Võõras, vaid täielikult omane ja omastatav. Loodusega tingimusteta kokkusulamine teeb inimesest looma. Kultuuri-natuuri või subjekti-objekti suhe ei selgine, kui üht opositsiooni liiget lihtsalt eirata või need samastada, jättes vaatluse alt välja looduse ja kultuuri erinevuse nii inimeses kui tema suhetes keskkonnaga.

Oma-võõra dialektika tundub olevat üks sõlmprobleeme keskkonnaesthetikas. Erinevatel põhjustel jõuavad nii Carlson kui Berleant Kanti esteetilise hinnangu eripära, huvivabaduse printsiibi, eituseni. Carlson ei tahtnud loobuda teoreetilisest huvist ilu alusena, Berleanti häirib meelelisest huvist distantseerumine. Carlsoni jaoks on loodus teoreetiliselt huvitav Võõras, Berleantile — enesesalgamiseni Oma.

Kanti järgi on maitseotsustuse aluseks taju, tunded ja vormielamus; modaalsuselt on see refleksioon (Kant 1968). Seega eeldus esteetilise looduselamuse saamiseks on subjektiivne ja vahetu meeleline kogemus, omakasupüüdmatult vaba teoreetilisest ja praktilisest huvidest. Esteetiline hinnang on protsess, liikumine meeleliselt vaimsele. Me ei tohiks seda mõista keha mõnu või afektse seisundina. See taandaks esteetilise tunde bioloogiliseks fenomeniks, mida Kanti tõlgendajad on juba korduvalt teinud (vt. Spencer jt. positivistid). Nüüd seisab ka Berleant selle ohu ees. Kant seostab nii ilu kui üleva vabadusega. Nii ilu kui üleva kogemus looduses on huvivaba, kui me reflekteerime oma taju, tundmata huvi objekti kasu või immanentsete omaduste vastu. See teebki kogemuse vabaks, annab kujutlusvõimele vabaduse teadmistest ja praktilisest huvitatusest. Ilu ja ülev annavad vabaduse tunde, mis tekib vahetust tajust. Kant ei taanda ilu moraalile ega teadmistele, ilu on kõlbluse metafoor (Kant 1968). Emily Brady (1998a; 1998b) leiab, et Kanti üleva teoorias ei ole dualismi, mis on ta teooria teistes osades. "Maitseotsustuse kriitikas" loob ta silla ületamiseks mõistuse ja tunnete, aga ka subjekti-objekti vastandust. Nii matemaatiline kui dünaamiline ülev puudutab meid. Hirmust ja kujutlusvõime piiratusest loodusjõudude ees aitab meid üle saada mõistuse ja tunnete mäng. Ainult nii saame me aduda lõpmatust. Tulemuseks on Brady arvates respekt — ülev laseb meil loodust Võõrana tunda. Loodus on inimesele ühtaegu nii Oma kui Võõras. Maurice Merleau-Ponty poolt arendatud mõte esteetilisest hinnangust kui uude ja tundmatusse sisseelamisest ja läbielamise teel looduse või kunstiteose emotsionaalsest kogemisest (Merleau-Ponty 1964) on kaudselt ajendatud Kanti mõtetest. Suhteline huvivabadus on seotud austuse ja aupaklikkusega võõra ja mõjuvõimsa nähtuse kogemisel. Argistest emotsioonidest distantseerumine võimaldab kogeda suhetes loodusega "võõrandumatut vastastikkust" (Crowther 1993). Inimese kui kehastunud vaimsure vahetu vastastikkune suhe loodusega on juhtmõte:

Nähtav suudab mind täita ja vallutada ainult sellepärast, et Mina, kes näeb seda, ei näe seda eimiski sügavusest, vaid iseenda keskelt. Mina nägijana olen samuti nähtav. See on fakt, mis annab kaalu,

tiheduse, lihalikkuse igale värvile, helile, taktilisele pinnakoele, olevikule ja maailmale, nii et tajuja tunneb ennast otsekui neisse spiraalselt sisse mähituna või dubleerituna, nendega fundamentaalselt homogeensena. Ta tajub ennast tundliku iseendana, saavana iseendaks, nii et meeleliselt tajutav on ta silmis nagu teisik või tema keha jätkuvus (Merleau-Ponty 1968: 113-114).

Merleau-Ponty jaoks on keha keskkonna nulltasand; keskkond ei ole ei väline ümbrus ega subjektiivne kujutelm, see on subjekti-objekti suhe, fenomenaalne kord, mis on objektiivse korra alus. Fenomenaalse korra esmaseks tunnistamisega ületab Merleau-Ponty subjekti-objekti, ratsionaalse-meeelise, kultuuri-looduse, nähtava-nähtamatu jne. dualismi. Inimese kogemus looduskeskkonnast on üldinimlik ja oma esinemiselt korduv, samas aga iga kord isiklik, intiimne, ainulaadne ja kordumatu. Korduv ja kordumatu oma lõpututes variatsioonides annavad fenomenaaalsele korrale dünaamilise vormi.

Kokkuvõte

Looduse esteetiline väärtus on vana probleem. Kaasaegses keskkonnaestetikas on märgata mõnede vanade teadusmüütide taassündi, millest johtuvad erinevate uurimissuundade meetodid ja mõistete tähendused. Levinumad alusmüüdid on:

- 1) Kord on looduse substantsiaalne omadus;
- 2) Inimene on korralooja;
- 3) Inimene ja loodus on oma olemuselt samased. Nende valguses on maastiku mõiste käibel mitmes tähenduses:
 - a) kui looduskeskkonna osa, mis on iseenesest ja objektiivselt esteetiliselt väärtuslik tänu loodusjõudude tekitatud vormiomadustele;
 - b) kui vaade, panoraam, pilt — seega visuaalsus;
 - c) kui tervikuna vaadeldav loodus-, kultuur- ja tehiskeskkond, mille esteetiline hinnang sõltub sotsiaalsetest konventsioonidest;
 - d) kui elukeskkond, inimmaastik, millesse inimene sulandub ja mille esteetiline hinnang põhineb sisse-, kaasa- ja läbielamisele;
 - e) keskkond, mille nulltasand on inimene ja mille esteetiline väärtus avaldub Oma ja Võõra, kultuuri ja natuuri dialektilistes suhetes.

Vabanemaks vanadest teadusmüütidest keskkonnaestetikas, võiks jätkata Kantist lähtuvat ja Merleau-Ponty poolt arendatud mõtteviisi, mille põhiprobleemiks on subjekti-objekti suhe esteetilises hinnangus. Kui see ka ei osutu väljapääsuks, vaid uue müüdi loomiseks, on see ikkagi katse teisiti mõelda. Võimalik, et see aitaks meid ka mõistete *maastik*, *keskkond* ja *loodus* eristamisel.

Kirjandus

- Berleant, A. (1991). *Art and Engagement*. Philadelphia: Temple University Press.
- Berleant, A. (1997). *Living in the Landscape. Toward an Aesthetics of Environment*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Brady, E. (1998a). *Sublime Attachment: Imagination, Feeling and Respect for Nature*. Ettekanne 14. Esteetika Kongressil Ljubljanas.
- Brady, E. (1998b). Imagination and the Aesthetic Appreciation of Nature. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 56:2.
- Carlson, A. (1995). *Appreciating Art and Appreciating Nature — Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge: University Press.
- Crowther, P. (1993). *Art and Embodiment*. Oxford: Clarendon Press.
- Kant, I. (1968). *Kritik der Urteilskraft*. Akademie Textausgabe, Vol. 5, Berlin.
- Merleau-Ponty, M. (1964). *Signs*. Evanston: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1968). *The Visible and Invisible*. Evanston: Northwestern University Press.
- Sepänmaa, Y. (1986). *The Beauty of Environment. A General Model for Environmental Aesthetics*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia.
- Sepänmaa, Y. (1995). *Applied Aesthetics — Art and Beyond*. Jyväskylä: Gummerus.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford/Providence: Berg.

LINN — LINNAMAASTIK — LINNARUUM — LINNAKESKKOND

Martti Preem

Iga eriala käsitleb vaadeldavat objekti oma aspektist ja oma termineis. Keeruliste, paljuaspektsete süsteemide korral jääb tihti puudu aga sünteesiv, erinevaid vaatepunkte integreeriv distsipliin. Seetõttu võivad eriti praktiliste järelduste tegemisel ja sammude kavandamisel erinevate erialaspetsialistide poolt pakutavad lahendused sageli olla üksteisele vasturääkivad ehk isegi üksteist välistavad. Linnas on sellisteks valdkondadeks tihti looduskaitse, muinsuskaitse ja linnaehitus kui uusehitiste ja rajatiste kavandamine.

Linnade arengu üldisi seaduspärasusi, erinevate linnastruktuuride arengu iseärasusi, nende seoseid ühiskonna ja inimesega nii majanduslikust, sotsiaalsühholoogilisest kui muudest elukvaliteedi aspektidest uurib sünteesivalt *urbanistika*. Alljärgnevas püütakse lühidalt esitada mõned linnamaastiku eritlemise aspektid ja leida alus komplekssemaks käsitluseks.

Geograafile on asula eelkõige maastiku ois ja ilmselt selle sisestruktuur pakub talle huvi maastikulisest aspektist. Majandusgeograafile on linn oluline tootlike jõudude paiknemise aspektist, asustussüsteemi osana ja oma geograafiliste ning majanduslike ressursside kasutamise efektiivsuse seisukohalt. Arhitektile pakub linn huvi mitte ainult kui huvitavate hoonete ja muude objektide paiknemise koht, vaid ka kui ruumisuhteid väljendav koht oma erinevate elementidega — hoonete, tehnorajatiste, haljastuse, pinnavormide jms. Sotsiaalteadlasele on linn eelkõige inimese ja ühiskonna eksisteerimise ja arenemise keskkonnaks, kus toimivad nendevahelised keerulised suhted selliselt, et oleks tagatud ühiskonna taastootmine.

Loodus, sh. inimese poolt loodud maastik püsib ka ilma inimese jätkuva juuresolekuta. Ta muutub, areneb elusa looduse seaduspärasuste alusel. Erinevate komponentide vastastikusel mõjus leiab bioloogiline kooslus eluvõimelise struktuuri, arvestades ka teda ümbritsevat anorgaanilist maailma. Seega, looduslik keskkond saab eksisteerida kui asi iseeneses, tal on iseväärtus, ta ei vaja inimese juuresolekut ega hinnangut.

Nii linnal kui muul asulal on looduslik põhi, st. nii geograafilisest asukohast kui paiga maastikulistest iseärasustest tulenevad eeldused ja võimalused. Asulas lisandub olulisena tehniline komponent. Tehnogeneenne keskkond, sh. linn on loodud inimese poolt inimese jaoks, elukeskkonnaks ühiskonnale. Ilma inimese juuresolekuta selline keskkond ei püsi, ta suundub destruktsioonifaasi. Tehnogeenset keskkonda ei ole tähendust ilma inimeseta, tal on tähendus vaid inimese jaoks, ta vajab inimese juuresolekut ja hinnangut.

Tänapäeval on siiski ebaoluline eristada linna ja maad loodusliku keskkonna ja inimtegevuse resultaatide osakaalu alusel. On junapäevased loodusmaastikud (kui looduskaitsealad ja reservaadid kõrvale jätta), rääkimata juba põllumajanduslikest kõlviku-

test, inimtegevuse tulemusena kujunenud kooslused. Küll aga on asulas võrreldes ruraalse alaga oluliselt suurem tehnogeense ainese hulk.

Linn on seda rohkem linn, mida rohkem on siin esindatud eri liiki inimtegevused ja nende funktsioonideks vajalikud eri tüüpi hooned ning rajatised. Linnamaastikku iseloomustab samuti looduslike ja tehniliste osiste mitmekesisus, nende vahelduvus, läbipõimimine ja funktsionaalne mitmekihilisus. Ühel ja samal maastikuosal võivad toimuda üheaegselt erinevad tegevused, st. need täidavad erinevat funktsiooni. Lisaks looduslikult olemasolevatele maastikuelementidele täiendatakse linnamaastikku tehnilike pinnavormide ja muude elementidega (veekogud, metsad, pargid), muudetakse olemasolevat maastikku ja luuakse mugavaid sidemeid linnaümbrusega, et tagada elanikele vajalik elukeskkonna mitmekesisus. Linnamaastiku moodustab seega looduslik, tehisloduslik ning tehniline komponent — hooned, teed, tänavad, sillad, tunnelid, mastid jt. rajatised. Selline mitmekesisus on ühiskonna poolt esitatav nõue, mis väljendub ühelt poolt käitumuslikes traditsioonides, ootustes ja hinnanguis (kirjutamata ühiskondlikud kokkulepped), teisalt ühiskondlikes normides ja kirjutatud kokkulepetes (seadusandlikud aktid, normdokumendid). Linn, linnamaastik pole materiaalne keskkond iseneses, vaid eelkõige linna kui sotsiaal-bioloogilise koosluse toimimiskeskond, elukeskkond.

Linnale, linnamaastikule, linnakeskkonnale antava hinnangu alus saab olla vaid see, kuivõrd linn vastab elanikkonna, ühiskonna ootustele elukeskkonna osas, kuivõrd heaks hinnatakse elutingimusi, kuivõrd need tagavad ühiskonna püsimise ehk elanikkonna taastootmise. Linnamaastikku, linnaruumi võib hinnata küll ka kitsamast professionaalsest aspektist (geograaf, haljastaja, arhitekt, teedeinsener jne.), kuid oluline on saada elukeskkonnale mingi komplekshinnang. Ühelt poolt saab seda mõõta mitmesuguste võrreldavate näitajatega nagu näiteks sündimus, suremus, haigestumus, töötus, hõivatuse struktuur, toodangu maht ja struktuur jne. Teiselt poolt võib elanikkonna arvamustest ja hinnangutest ülevaate saada sotsioloogiliste meetoditega. Seega, linnamaastiku, linna käsitlemisel on oluline sotsioloogiline aspekt kui võimalus elukeskkonna kvaliteeti eesmärgist lähtuvalt sünteetiliselt mõtestada.

Nii nagu linnas mingil territooriumil aset leidvad tegevused põimuvad ja on mitmekesised, nii toimuvad ka ühes ja samas hoones erinevad tegevused, kusjuures oluline on ka hoonesisene vertikaalne tsoneeritus. Linnaruumi moodustavad hoonete, rajatiste ja looduslike pinnavormide ning haljastusega piiratud välisruumid — väljakud, teed-tänavad, puiesteed, pargid, õued, veekogud jne., mille hulk, vastastikune paiknemine ja iseloom määravad iga linna ilme. Välisruumiga korrepondeeruvad hoonetes olevad siseruumid, eriti avalikud ruumid ja välisruumidega vahetult seotud ruumiosad. Nii välis- kui siseruumis ja nende vahel tekkivad ruumiseosed, pinged, valguse ja varju vahekorrad, avatuse ja suletuse dramaturgia ja esteetika on eelkõige arhitekti–linnaehitaja tegevusvaldkond. Selle tegevuse resultate saavad professionaalselt hinnata arhitektide, linnaplaneerijate kõrval ka arhitektuuri- ja kunstiajaloolased, vähem aga teised spetsialistid ja linnaelanikud, st. tegevuse spetsiifiline hindamine on suhteliselt marginaalse grupi asi.

Elanikule on sellised kriteeriumid ebaolulised — neile on oluline mugav, turvaline, hästitoimiv elukeskkond, mille üheks tunnuseks on muidugi ka selle identifitseeritavus,

eristuvus teistest linnadest. Siin ongi oluline nii paiga looduslike eelduste kasutamine kui ka arhitektuur — linnaehituslike võtete rakendamine. Neid aga ei mõtesta valdav osa elanikest teadlikult, vaid hindab toimiva terviku osana. Arhitekt ja linnaplaneerija, kavandades hoonet, luues linnaruumi ja linnalisi struktuure, lähtub aga ühelt poolt spetsiifilistest esteetilisest kriteeriumidest, teisalt tehnilistest nõuetest ja kui ta suudab piisavalt täpselt modelleerida ka loodavas keskkonnas elanikkonna käitumist ja olu, siis tekib linnaruum ja maastik, mis on täisväärtuslik elukeskkond.

Niisiis on linna, linnaruumi ja linnamaastiku kujundamisel ja tulemuse hindamisel lõpptulemusena olulisim elanike rahulolu ehk sotsiaal-psühholoogiline aspekt. Seega ei saa vastavaid tegevusi kavandades ja läbi viies kõrvale jätta sotsioloogilist mõõdet, mis peakski tagama vajaliku kompleksuse.

MAASTIK JA KULTUURMAASTIK ARHEOLOOGIAS

Valter Lang

Maastiku mõiste arheoloogias

Arheoloogia tegeleb muistse inimühiskonna ja kultuuri uurimisega sellest säilinud materiaalse objektide kaudu. Maastikuarheoloogia on arheoloogia haru, mis ühiskonna ja kultuuri tõlgendamisel rõhutab maastiku olulisust. Kasutades maastikku ja laiemalt kogu looduskeskkonda oma rekonstruktsioonides, seisavad maastikuarheoloogia kõrval veel teisedki aladistsipliinid, nagu keskkonna-, ruumi- ja asustusarheoloogia — igaüks oma nüanssidega.¹ Johtuvalt arheoloogia üldisest spetsiifikast ei ole maastikuarheoloogia eesmärk analüüsida kogu maastikku selle looduslikus mitmekülgsuses, vaid ainult inimtegevusega seotud aspekte. Ja siingi ei saa juttu olla kõigest sellest, mis looduses kaasneb inimesega. Näiteks on inimtegevuse mõjul looduskeskkonnas toimunud protsessid maastikuarheoloogiale küll äärmiselt olulised teada, kuid nende väljaselgitamine jääb siiski teiste teadusalade — geoloogia, paleogeograafia, paleobotaanika, paleozoologia jms. tegevusmaaks.

Maastiku mõistet on arheoloogias kasutatud mitmes tähenduses, mille erinevused johtuvad nii arheoloogia enda sisemisest arengust kui ka lokaalsetest iseärasustest. Siin võib eristada nelja olulisemat käsitlusviisi (vt. Preucel & Hodder 1996).

(1) Maastik kui *keskkond* on keskkonnaarheoloogiat iseloomustav käsitlusviis. Vastavad uurimistööd vaatlevad maastikku kui spetsiifiliste keskkondade rekonstrueerimist. Selgitatakse, missugune oli keskkond, kus muistsed inimesed elasid ja millega nad pidid kohanema. Siia kuuluvad paleoökonomiline lähenemisviis ning kindlasti asustusüksuste varustusala (*site catchment*) analüüs, samuti paleokeskkondlikud ja paleokliimatilised modelleerimised. Üldise arusaamise järgi on keskkond holotseenis muutunud suhteliselt vähe ning tänapäevaseid keskkondi võib kasutada muistsete keskkondade rekonstrueerimisel analoogia.

(2) Maastik kui *süsteem*. Rõhutatakse vajadust asetada arheoloogilised kohad üldisesse, laiemasse süsteemi, mis hõlmab asustust ja elatusalasid. Lähenemisviis sobib hästi kokku uuringutega majandusest ja sotsiaalsest struktuurist, kuna üldiselt arvatakse, et on olemas teatud seos asustusviisi ja vastavate majanduslike ja poliitiliste süsteemide vahel. Taolist lähenemisviisi kasutavad enamasti kohaarheoloogilised uuringud (näiteks keskkondade teooria).

¹ Keskkonna-, ruumi- ja asustusarheoloogia käsitlemine ei kuulu käesoleva artikli raamidesse. Lugeja leiab nende suundade põgusa tutvustuse allikast Lang 1996: 339 jj.

Need kaks maastikuarheoloogia suunda, mis tihti on teineteisega läbipõimunud, iseloomustavad anglo-ameerika protsessuaalset arheoloogiat 1960ndatel ja 1970ndatel aastatel (vt. lähemalt Lang 1996). Samas on kirjeldatud käsitlusviisidel olnud pikaajalised, kuni 19. sajandisse ulatuvad traditsioonid Saksamaal ja Skandinaavias ning sealtna ka eesti arheoloogias. Paleokeskkondlikke rekonstruktsioone (st. maastik kui keskkond tüüpi lähene-mist) on meie muinasteaduses vahelduva eduga rakendatud juba alates C. Grewingki 19. sajandi viimasel veerandil (vt. Lõugas 1988; Lang & Rõuk 1992; Moora 1998). Eriti mitme-külgseid ja kaasaegsel rahvusvahelisel tasemel tulemusi on saadud aga 1990. aastatel seoses Euroopa Nõukogu rahvusvahelise ja interdistsiplinaarse uurimisprogrammi PACT (Loodusteaduslikud Meetodid Arheoloogias) laienemisega Eestisse (vt. PACT 37; PACT 51; PACT 57; Moora 1998). Maastiku, majanduse ja asustuse seoseid on meil süsteem-semalt käsitletud alates 1920. aastatest, kui A. M. Tallgren kirjutas oma ülevaate Eesti muinasajast (Tallgren 1922; 1925; vt. ka Indreko 1934; Moora 1966; Lõugas 1980; Jaanits jt. 1982; Lang 1996; Lang 2000).

(3) Maastik kui *võim*. Vastavates töodes käsitletakse maastikku kui valdkonda, millega manipuleeritakse ideoloogiliselt selleks, et domineerida või vastupanu avaldada. Rõhutatakse vastuolusid ja konflikte, mis ilmuvad maastiku tunnetamisel ja sisalduvad võimuhetes. Võimukandjad ühelt ja allasurutud teiselt poolt tunnetavad maastikku erinevalt ja oma tegevuses kasutavad nad vastavaid maastikuelemente sümboliseeritud kujul.

(4) Maastik kui *kogemus*. Lähtutakse sellest, kuidas inimesed tajuvad keskkonda ning annavad sellele tähenduse. See kogemuslik lähenemine on seotud rohkem maastiku fenomenoloogiaga (Tilley 1994) ja sellega, kuidas tunnetatakse maailma enda ümber, kuidas liigutakse elupaikade ja monumentide vahel piki tseremoniaal-seid protsessioonide teid, mis on rajatud vastavalt sotsiaalsetele ja kosmoloogilistele skeemidele jne. See on suund üleelatud kogemuste uurimise poole, mis iseloomustab ka feministlikku arheoloogiat. Vähem tegeldakse maastiku tajumisega, rohkem sellega, kuidas maastikul elati, kuidas objektid olid seotud teede ja radadega ning perspektiividega/vaadetega.

Sotsiaalne ja fenomenoloogiline käsitlusviis on need, mille lisandumisega eristus teistest arheoloogiaharudest selgemini välja tänapäevane maastikuarheoloogia. Viimane on praegu eriti populaarne anglo-ameerika ja skandinaavia postprotsessuaalses uurimistraditsioonis, selle mõningaid suundumusi võib märgata ka Eestis (Valk 1999; Lang 1999; Lang 2000).

Ülalkäsitletud erinevate suundumiste näol on tegu nii vastavalt arheoloogia arengule kulgenud vaadete gradatsiooniga — maastiku käsitlemiselt looduskeskkonnana selle analüüsini kultuuri osana — kui ka lokaalsete erinevustega arheoloogilistes uurimis-traditsioonides (anglo-ameerika *versus* saksa arheoloogia). Samuti on siin mängus skaala erinevused — asustuse analüüs lähtub piirkondlikult tasandilt, fenomenoloogiline lähene-misviis individuaalselt. Teisalt tuleb aga märkida, et mõnedel mainitud käsitlustel ühine nimetaja siiski puudub. Näiteks ei sobi kokku need käsitlusviisid, kus maastikku vaadel-dakse inimestest sõltumatult ja need, kus seda võetakse inimeste poolt looduna. Sellist

erinevatest teoreetilistest lähtepunktidest tulenevat veelahet võib kohata esimesena ja teisena nimetatud suundumuste sees, samas kui kolmandas ja neljandas rühmas seatakse esiplaanile just aktiivselt mõtlev ja tegutsev individ. Mainitud veelahet muudab tõsiselt küsitavaks katsed käsitleda maastikku kui ühtset ja ühendavat teoreetilist mõistet kogu arheoloogias. Samas on metodoloogilises plaanis paremat lootust kokkuleppele jõuda, sest arvuti-tehnoloogia areng, eriti geograafiliste infosüsteemide (GIS) ja virtuaalse reaalsuse laialdasem kasutamine võimaldavad varasemast palju täiuslikumalt esiajaloolist maastikku modelleerida, seda ükskõik millise ülalmainitud lähenemisviisi raamides (vt. Preucel & Hodder 1996).

Kultuur ja maastik — kultuurmaastik

Maastikuarheoloogia osa on niisiis uurida maastikul kajastuvat inimkultuuri, ta vaatleb kultuuri maastikul, ehk teisisõnu — kultuurmaastikku. Mis on kultuurmaastik?

Kõige üldisemalt võib kultuurmaastiku olemust edasi anda järgmiselt: looduskeskkond+kultuur=kultuurmaastik (vt. Lang 1999). Siit tuleneb mõiste *kultuurmaastik* kõige laiem tähendus — see on igasugune inimese poolt asustatud ja mõtestatud maastik. Seega mitte ainult inimtegevuse käigus füüsiliselt ümbermuudetud, n-ö. kultuuristatud looduskeskkond, vaid ka igasugune muutmata maastik selle ümber. Peaasi, et see loodusmaastik oleks inimese poolt kuidagi mõtestatud, st. et inimesel oleks temaga mingi suhe. Selle järgi on kultuurmaastiku osa ka mets ja soo, kui neil on mingi koht kohalike inimeste mõtisklustes, käitumistes, traditsioonides, uskumustes — seega nii nende ideoloogilises, sotsiaalses kui ka majanduslikus praktikas. Ainult need kohad neitsilikust loodusest, kuhu inimese jalg ja, mis eriti tähtis, mõte ei ulatu, ei ole kultuurmaastikuks. On selge, et tänapäeval jääb taolisi paiku maamuna peal järjest vähemaks. Samas on kultuurmaastiku mõiste oma laiema tähenduse poolest suhteline — mis ühele ühiskonnale on kultuurmaastik, pole seda mõnele teisele. Eestlasele on kõrb kõige eemalepeletavam, metsikum ja kultuuristamatum paik, beduiinidele näiteks võib see olla aga mõtestatud kultuurmaastik.

Õelda, et kultuurmaastik on igasugune inimese poolt asustatud ja mõtestatud maastik, ei tähenda muud kui seda, et see on maastik, mis on mõtestatud läbi inimkultuuri. Mis on kultuur? "Kultuur on see, mis kultuur on," ütleb Ian Hodder (1991: 19), pidades silmas, et kultuur hõlmab midagi ainult kultuurile iseloomulikku, midagi, mis ei tulene materiaalsest maailmast, vaid ainult inimvaimust enesest. "Kultuur on inimühiskonna loova mõtte ja sellest tuleneva tegevuse tulemuste kogum; sama teatud ajajärgul, rahval, teatud piirkonnas jne.", lisab EKSS (II: 3). Kõige üldisemal tasandil peaski kultuurmaastik seega tähendama keskkonda, mis on rikastatud inimühiskonna loova mõtte läbi.

Minnes aga kultuurmaastiku mõistele veelgi lähemale, võime selle komponendis *kultuur* eristada kahte tahku — materiaalne ja vaimne. Materiaalne kultuur väljendub esiajaloolises kultuurmaastikus mitmesuguste rajatiste näol: kalmed, linnused, asulad, maakasutussüsteemid, põllud, karjamaad, niidud, teed jne. See on füüsiline kultuurmaastik, kultuurmaastik oma kitsamas tähenduses, millest lähemalt allpool. See kultuurmaastiku

materialiseerunud väljund on aga vaimse ehk mittemateriaalse kultuuri otsene produkt. Mõiste *kultuur* nn. mittemateriaalses pooles võib aga omakorda näha kahte külge. Neist esimest võib nimetada tinglikult *ideoloogiaks*, mõistes selle all käesolevas kontekstis inimeste suhtumisviisi oma elukeskkonda, s.o. ümbritsevasse maastikku, ning moodust, kuidas seda maastikku kasutatakse sotsiaalses käitumises, majandustegevuses ja religioonis (kõige laiemas mõttes). Teine on *kronoloogia*, mis peegeldab seda, kuidas kultuur näeb välja ajateljel, arengus; kuidas üks etapp on mõjutanud teist. Tegelikult ei ole neid kahte valdkonda teineteisest võimalik lahutada mujal kui ainult analüüsis, nad on ühe terviku kaks eri külge.

Seega on kultuurmaastik seotud, ühelt poolt, loova inimõtte ja ideoloogiaga ning teiselt poolt ajaga. Kultuurmaastikku ei ole võimalik käsitleda kui mingit spetsiifiliste füüsiliste tunnuste staatilist või eraldiseisvat kompleksi, vaid ainult kui järjepidevat protsessi, kus iga staadium tuleneb eelmisest ja on aluseks järgmisele (Keller 1994). Kultuurmaastik oma laiemas tähenduses on eeskätt vaimne, metafüüsiline maastik.

Kultuurmaastik selle sõna laiemas tähenduses on sama vana kui inimene ise mõtleva ja sotsiaalselt käituva olendina. Ent oma ajaloo koidikul ei sekkunud inimkond kuigivõrd teda ümbritseva keskkonna arengusse. Elatudes looduse andidest, oli inimene ka ise selle orgaaniline osa ning looduse muutmise ei tulnud talle mõttessegi, sest selleks puudus vajadus. Tavaliselt küll väidetakse, et paleoliitiline ja mesoliitiline inimene polnud looduse ümberkujundamiseks võimeline, kuid alates vähemalt tule üle kontrolli saavutamisest oldi suutelised paljuku. Ürgmetsa hävitamine ei oleks olnud näiteks enam mingi probleem, kuid milleks teha seda, kui sealt saadi peavari ja suur osa oma elatisest? Rahulolematu looduskeskkonnaga sellisel kujul, nagu jumalad selle andnud olid, tekkis alles siis, kui inimühiskond oma kodunemis- ehk kultuuristumisprotsessis, nagu seda mõtestab lahti Ian Hodder (1990), oli jõudnud mõningate taimede ja loomade kodustamiseni. Et kasvatada taimi ja loomi, tuli rajada ja puhastada põlde, luua säilimistingimused toidule, ulualused loomadele jne.

Niisiis, alles siirdumisel viljelusmajandusele hakkas inimene keskkonda ümber kujundama sellisel moel, et tekkisid esimesed kultuurmaastikud selle sõna kitsamas ehk füüsilises tähenduses. Viimaste all võib mõelda igasuguseid *maastikke, mis on tekkinud suuremal või vähemal määral inimese loodusesse vahelesekkumise tulemusena*. Viimaste aastakümnete palünoloogilised uurimused Põhja-Euroopas on küll näidanud, et inimene hakkas looduskeskkonda pisitasa mõjutama juba mesoliitikumis, enne viljelusmajanduse levikut. Tollane inimõju piirdus siiski vaid väikeste lagendike, puisniidu-taoliste koosluste (Kukk & Kull 1997) kujundamisega, et hõlbustada küttimist; mingit arvestatavat tähtsust maastiku kui terviku muutumisele sellistel lagendikel ilmselt ei olnud. Tõelised kultuurmaastikud hakkasid kõikjal Põhja-Euroopas kujunema alles neoliitikumi algul, s.o. u. 4000 aasta paiku e. Kr. Eriti lõunapoolses Skandinaavias, megaliitkultuuri levikualal, kujunes kultuurmaastik tänu hoogsalt arenenud viljelusmajandusele ja sügavale religioonile kiiresti välja.

Eelnevalt mainisin, et kultuurmaastik kitsamas ehk füüsilises tähenduses hakkas kujunema seoses viljelusmajanduse levikuga. On selge, et nii põldude harimine kui ka

loomade karjatamine eeldasid maa puhastamist metsast. Ent konkreetselt viljelusmajandusega on seotud siiski vaid kultuurmaastiku üks tahk — avatus — viljelusmajanduse ja kultuurmaastike arenedes metsa osatähtsus järjest vähenes. Samas ei ole aga võimalik väita, nagu oleks just ja ainult viljelusmajanduse areng see peamine tegur, mis kujundas ja arendas kultuurmaastikku. Füüsilise kultuurmaastiku kõik peamised elemendid, nagu elamud, kindlustused, kultuskohad, matmispaigad, põllud, karjamaad jms. sõltusid ka muudest teguritest, mida võib kokku võtta mõistega *vaimne kultuur(maastik)*. Vaimses kultuuris on läbi aegade olnud tähtsaimal kohal inimlik tahe väljendatuna eriti ideoloogia (religiooni) ja võimusuhte kaudu. Seda võib nimetada ühiskonna ideoloogiliseks ja sotsiaalseks käitumiseks, millest tulenes ka majanduse ja füüsilise kultuurmaastiku areng. Kuidas on siis ideoloogia ja võim aidanud kujundada kultuurmaastikke?

Just inimeste endi loodud ja pidevalt muudetud ideoloogia (religioon) ja võimsuhted on juhtinud nende endi elu-olu aegade algusest tänapäevani. Inimeste religioosset käitumist tuleb arvestada seda rohkem, mida kaugemat minevikku uuritakse. Ent tuletagem meelde kasvõi viimaseid aastakümneid Eesti (laiemalt kogu kommunistliku Ida-Euroopa) ajaloos, kus usk ühiskonna kommunistlikku tulevikku vahendatuna totalitaarsetest võimusuhetest viis lühikese ajaga sajandite ja aastatuhandete jooksul väljakujunenud kultuurmaastike hävitamisele. Mitte ainult tohutud lagedad ühispõllud, vaid ka üksiktalude hävitamine või kokkuvedamine küladesse ja uus loodud asulatüüp — kolhoosi- ja sovhoosikeskused oma linnalike karmajadega — oli kõige otsesemalt põhjustatud kommunistlikust religioonist (mis nägi muuhulgas ette erinevuste kaotamist maa ja linna vahel) ja mitte põllumajanduse arengu sisemistest teguritest¹. Kaugemale minnes võib väita sedagi, et osa maaviljelustehnikast — hiidtraktorid ja -kombainid, mis olid mõeldud nende tohutute põllulahmakate ülesharimiseks — oli nimetatud ideoloogia teenistuses. 20. sajandi teine pool Eestis ja mujal Ida-Euroopas tõendab ilmekalt, kuidas ideoloogia ja võim mõjutavad ja kujundavad kultuurmaastikke meie ümber. Muinasajal oli nende tegurite koosmõju inimhoidusele kahtlemata märksa tugevam, kuigi tagajärjed maastikule jäidki, ilmselt tööjõu ja tehniliste vahendite piiratud tõttu, hoopis väiksemaks.

Viimaste aastakümnete kogemusest teame seega, kuidas (kommunistlik) ideoloogia ja (totalitaarne) võim kujundasid ümber põllusüsteeme ja asustusviisi, s.o. füüsilise kultuurmaastiku kahte olulist komponenti (agraarset ja sotsiaalset). Füüsilise kultuurmaastiku kolmas, rituaalne komponent, monumentaalsed kultuse- ja kalmehitised, sõltus samuti otseselt ideoloogiast ja religioonist ning nende muutumisest. Muistsete kalmete uurimine tõendab, et aastatuhandete jooksul on religioon (ideoloogia) kõikjal korduvalt muutunud, kusjuures iga uus vool on endaga kaasa toonud uue kalmetüübi või teistsuguse matmisviisi. Need kalmetüübid ja matmisviisid erinevad üksteisest ka oma asendilt maastikul, sh. põldude ja asulate suhtes. Näiteks pronksiaegsed kivikirskalmed ja vanema rauaaja tarandkalmed paiknesid üsna elukohtade läheduses, noorema rauaaja kivivarekalmed aga külast

² Sellest, kuidas totalitaarne võim kasutas enda huvides linnaarhitektuuri, võib samuti palju näiteid tuua. Käesolevas artiklis piirdun siiski arheoloogia uurimisobjektile lähedasema põllumajandusliku sfääriga.

natuke kaugemal, tavaliselt põllumajandusliku ja mittepõllumajandusliku maa piiril. Kalmevormide areng on olnud tihti üllatavalt paralleelne põllusüsteemide ja asustusviisi kujunemisega, kuivõrd muutused kõigis nimetatud sfäärides on olnud suuremalt jaolt üheaegsed. See kinnitab, et põhjused nendeks muudatusteks on olnud ühesugused nii kalmete, põllusüsteemide kui ka asustusviisi puhul. Lisatagu, et ka kommunistlik-ateistlik religioon tõi endaga kaasa uude kalmistuarhitektuuri, kuigi samas eksisteerisid edasi ka kristlikud matmistavad.

Kokkuvõte

Niisiis võime maastikuarheoloogia seisukohalt kogu kultuurmaastiku mõtteliselt jagada kolmeks osaks, mille kujunemise alus on olnud ühiskonna sotsiaalse ja majandusliku käitumise erinevad tahud. Otseselt religioonist ja ideoloogiast laiemalt on põhjustatud nn. *rituaalne maastik*, mille materialiseerunud väljund muistses füüsilises kultuurmaastikus on peamiselt kalmed ja kultusekohad (ajaloolises kultuurmaastikus näiteks kirikud, kabelid, kalmistud, ohverdamiskohad jne.). Loomulikult peegelduvad nii kalmetes kui kultusrajatistes ka ühiskonnas valitsenud võimusuhted, kuid seda tugevasti vahendatuna läbi religiooni prisma. Näiteks kiriku ehitamine ajaloolisel ajal ei peegelda üksnes kohaliku rahva religioosse vajaduse rahuldamist, vaid üsna otseselt ka tollaegseid võimusuhteid — kes sundis ja keda sunniti ehitama; kes maksis kellele kirikukümnist jne.

Võimu ja omandisuhete baasil on kujunenud nn. *sotsiaalne maastik*, mille alla kuulub üldine asustuslaad oma talude, külade ja linnustega. Religioon on sotsiaalses maastikus esindatud vahendatuna läbi võimusuhte. Keskaegne kivikirik ei olnud mitte üksnes jumala teenimise koht, vaid ka üks võimukeskusi, kohalikule rahvale aga ka varjupaik-kindlustuseks hädaohu korral. Sotsiaalses maastikus kajastub tavaliselt ka ühiskonna majanduslik käitumine, näiteks asulate asukoha valikus veekogude, metsa ja põllumaade suhtes.

Kultuurmaastike kolmas komponent on *agraarmaastik*, mis koosneb maakasutus-süsteemidest põldudest, karja- ja heinamaadest. Agraarmaastiku kujunemine ja areng tulenes aga mitte ainult ühiskonna majanduslikust, vaid üsna paljus ka selle sotsiaalsest strateegiast, eriti võimu- ja omandisuhetest. Ka religioon ja ideoloogia on siin, vahel vähem, vahel rohkem, esindatud. Tuleb rõhutada, et igapäevases elus on kultuurmaastiku rituaalsed, sotsiaalsed ja agraarsed komponendid üksteisega lahutamatu põimunud, mistõttu selline vahetegemine on üksnes meie analüüsi meetod.

Kirjandus

- EKSS (1992). *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*, II, vihik 3. Tallinn: Valgus.
- Hodder, I. (1990). *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hodder, I. (1991). *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Indreko, R. (1934). Looduse ja maastiku määrav osa Eesti muinasaegsel asustamisel. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, IX–X, 113–122.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. (1982). *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Keller, C. (1994). The theoretical aspects of landscape study. In: Collins, T. (ed.) *Decoding the landscape. Papers Read at the Inaugural Conference of the Centre for Landscape Studies*. Galway, 79–98.
- Kukk, T. & Kull, K. (1997). Puisniidud. *Estonia Maritima*, 2. Tallinn: AS Printall.
- Lang, V. (1996). Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Piritajõe alamjooksu piirkonnas, I–II. *Muinasaja teadus*, 4. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Lang, V. (1999). Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3: 1, 63–85.
- Lang, V. (2000). *Keskusest ääremaaks*. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. Lisad 2–7: Kalman, J., Maldre L. & Saluäär, U. *Muinasaja teadus*, 7. Tallinn: Ajaloo Instituut.
- Lang, V. & Rõuk, A.-M. (1992). Improvement of interdisciplinary research on cultural and environmental heritage in Estonia. *PACT* 37, 15–16.
- Lõugas, V. (1980). Põllumajandusmaastiku ajalooost Eestis. Rmt.: Aasalo, L. (koost.) *Põllumajandusmaastik Eestis*. Tallinn: Valgus.
- Lõugas, V. (1988). Loodusteaduslike meetodite kasutamisest Eesti arheoloogias. Rmt.: Rõuk, A.-M. & Selirand, J. (toim.) *Loodusteaduslike meetodeid Eesti arheoloogias*. Tallinn: Teaduste Akadeemia.
- Moora, T. (1966). Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. Rmt.: Moora, H. & Selirand, J. (toim.). *Pronksiajast varase feodalismi: uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Moora, T. (1998). Muistsete loodusolude osast kiviaja asustuse kujunemisel Kunda ümbruses. Loodus, inimene ja tehnoloogia. Interdistsiplinaarseid uurimusi arheoloogias. *Muinasaja teadus*, 5, 13–151.
- PACT 37 (1992). *Estonia: Nature, Man and Cultural Heritage. Proceedings of a Round Table held at Tallinn, April 1991, at the Estonian Academy of Sciences*. (eds.) Hackens, T., Lang V. & Miller, U.
- PACT 51 (1996). *Environmental and Cultural History of Coastal Estonia: Recent Advances*. (eds.) Hicks, S., Lang, V., Miller, U. & Sarse, L.

- PACT 57 (1999). *Environmental and Cultural History of the Eastern Baltic Region*. (eds.) Miller, U., Hackens, T., Lang, V., Raukas, A. & Hicks, S.
- Preucel, R. & Hodder, I. (eds.) (1996). *Contemporary Archaeology in Theory*. Oxford: Blackwell.
- Tallgren, A. M. (1922). *Zur Archäologie Eestis I. Vom Anfang der Besiedelung bis etwa 500 n. Chr.* Dorpat.
- Tallgren, M. A. (1925). *Zur Archäologie Eestis II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr.* Dorpat.
- Tilley, C. (1994). *Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.
- Valk, H. (1999). Maastikust, muististest ja mõtteviisist. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3: 2, 165–169.

MAASTIK JA KOHAPÄRIMUS

Mall Hiimäe

Käesolevas kirjutises peaks juttu tulema sellest, mis moodustab maastiku rahvaluuleteaduse poolelt vaadatuna. Siia sobiks tutvustav ülevaade kõigist maastikuelementidest, millele eesti folklooris üldse kohta leidub, samuti sellest, kuidas folklooris maastikku eksponeeritakse. Paraku oleks kogu asjakohasest, motiivistikult rikkalikust ja mitmekülgsest varamust siinkohal võimalik pakkuda küll ainult kuiva teemaloendit.

Loodetavasti piisab ainevaldkonna tutvustamiseks ka vähestest näitetekstidest, pigem on ehk olulisemgi selgitada inimese ja (kultuur)maastiku seoste avaldumisele tunnuslikku. Kuivõrd tähelepanu keskmes on maastikupilt selle ajalises kujunemises ja muutumises, on alljärgnevas tähelepanu pööratud folkloori ajalise ning ruumilise leviku spetsiifikale.

Kohapärimuse mõistest

Arheoloogide töömailt tuttav mõiste *kinnismuistis* hõlmab muinasteaduste huvivälja kuuluvat — kalmeid, muistseid asulakohti, peitleide, lohukive jne. Suhteliselt uus muistiseliik on jäänukpõllud. Tegemist on materiaalseste jälgedega inimese tegevusest. Rahvaluule kui vaimse kultuuri nähtuse puhul on asjassepuutuvate maastikuosiste nimistu mõneti suurem. Folkloristikas loetakse kinnismuistiseks nii puhtlooduslikud maastikuelemendid kui ka inimtegevusest mõjustatud ja inimese loodud tehisobjektid, millega liitub kohapärimus — kohtadega seonduv, põlvest põlve edasi antav suuline rahvalooming rahvajuttude ja informatsiooniliste rahvausundiliste või rahvakombestikulistete teadete näol. Alates 19. sajandi lõpukümnenditest Eesti rahvaluulekogudesse talletatud kohapärimus sisaldab teavet niisuguste maastikus eristatavate ja määratletavate osiste ning üksikobjektide kohta nagu künkad, orud, kurisud, metsatukad, sood, põllud, kivid, põlispuud, veekogud, kalmed, kabelid, majad, sillad, teed, jne. Kohapärimus puutub ka administratiivsetesse üksustesse (küla, vald, linn), kuivõrd needki on territoriaalselt määratletavad.

Folklooriliikidest sisaldavad kohamäärangut või lausa keskenduvad sellele kõige enam muistendid (tavakeeles on muistendeid nimetatud ka legendideks, folkloristikas märgib legend ristiusu pühakutest tegelastega rahvaluuleteoseid). Muistendite reaalsuselähedusest on eesti rahvajuttude uurija Richard Viidalepp (1959: 425) kirjutanud järgmiselt: "Erinevalt muinasjuttudest on muistendid ühenduses mingi kindla koha ja ajaga, konkreetsete sündmuste ja isikutega. See asjaolu tõstab nende usutavust ja tõenäolisust". Lähtuvalt jutuvariandi sisu rõhuasetusest, on eesti folkloristikas muistendeid liigitatud hiidkangelaste (Kalevipoeg, Suur Tõll jt.) järgi hiiu- ja vägilasmuistendeiks, ajalooliste isikute (Karl XII, Peeter I jt.) ning sündmuste (Põhjasõda, kiriku ehitamine jms.) järgi ajaloolisteks muistenditeks, mütoloogiliste kujutelmade (haldjad, kratid, üleloomulikud

nähtused, jne.) järgi usundilisteks muistenditeks. Kohtade tekkimise, kohanime päritolu ja maastikuliste iseärasuste seletamisele keskenduvaid muistendeid märgib termin *kohamuistendid*. Kuna lokaliseeritus on põhimõtteliselt omane mitte ainult kohamuistendite sisule, on siinkohal otstarbekam selle rahvaluuleliikide klassifitseerimisel kujunenud mõiste asemel kasutada avaramat mõistet *kohapärimus*.

Kohapärimus abiks kultuurmaastiku uurijaile

Mitme teadusala esindajate tähelepanu enam-vähem üheaegne koondumine meie kultuurmaastikule on seoses keskkonnateaduste arenguga tänapäeval ootuspärane (vt. Lehari 1999). Uurijate huviväljad paiknevad seejuures ajateljel üksteisest üsna kaugel — ühtede eesmärgid on suunatud ökokriiside vältimisele kaasajal ja tulevikus, teised püüavad pilku heita võimalikult kaugesse minevikuseikadesse ning lahti seletada, missugused faktorid inimtegevuses määrasid esiajaloolise maastiku ilmet. Folkloor on nii tuleviku kui mineviku-problematikaga tegelejate teenistuses (Kaplinski 1973; Hiiemäe 1987; Valk 1999).

Geograafilis-ajalooline uurimismeetod kujunes folkloristikas välja enam kui saja aasta eest. Selle meetodi esindajate eesmärk oli muuhulgas rahvaluuleteose sünnikodu ja geograafilise leviku teede väljaselgitamine. 1920. aastatest alates sai eesti humanitaarias tavaks levikuareaalide kartografeerimine tingmärkide kandmisega kihelkonnavõrgustikuga kaardile. See on aktuaalne ka tänapäeva folkloristikas, seda enam, et arvuti kasutamine võimaldab teha üldistusi suurte andmehulkade abil. Kõige põhjalikumad ja tulemuslikumad tööd on geograafilise leviku problematika valdkonnas teinud parömioloog Arvo Krikmann eesti vanasõnade andmebaasiga, otsides vastust küsimusele, miks teatavate kultuuriilmingute levikukaardid on just niisugused, nagu nad on. Ta töödeb, et folklooril on hulk mõjureid, siin on "ilmselt suuremal määral kui etnograafias, kindlasti aga suuremal määral kui keeles võimalikud vabad muutused, vaba loomine, improvisatsioon" (Krikmann 1997: 237). Siit tuleneb järeldus: "Folkloori geograafilise leviku faktide seletamisel on sisukate tulemuste saamiseks vaja suuremat hulka taustinformatsiooni kui keele või materiaalse kultuuri levikufaktide juures" (Krikmann 1997: 237). Ometi selgub, et näiteks sõnade *hobune* ja *härj* suhteline sagedus Eesti eri alade vanasõnades on korrelatsioonis hobuse ja härja veoloomana kasutamise piirkondliku dünaamikaga.

Tänapäeva arheoloogias pannakse kohapärimuse uurimisele suuri lootusi, arvestusega, et see tavakeskkonnast pärit materjal kajastab asustusajalugu adekvaatsemalt kui teoreetilised mõttekonstruktsioonid, ent vajaka on eeltöödest materjali koondamiseks arvutipankadesse. Kohapärimuse kasutamisel saame arvesse võtta mitte ainult seda, kust see fikseeritud on, vaid samuti ka seda, missugustest kohtadest maastikul see pärimus kõneleb. Millest see tuleb, et ühed kivid, järved või puud kuuluvad "väljavalitud" kinnismuististe hulka, teised aga jäävad tähelepanuta?

Ajaloomälu ulatusest ja minevikupildi põlisusest

Eesmärga koostada "eesti rahva ajaraamat" õhutas kohapärimust kirja panema juba "vanavara" kogumise suurkuju Jakob Hurt oma üleskutsetes küsides: "Ons veel hiiekohte ehk hiiepuid olemas ja mis räägitakse neist?" (Hurt 1989: 52). Temagi konstateeris: "Kohtade nimed toovad, et küll nende äraseletamine mõnikord väga raske on, siiski jälle mõnikord ajaloo uurijale täiesti kõlbavaid ehituse kiva" (Hurt 1989: 87). Eesti Rahvaluule Arhiivi (rajatud 1927) töös kerkis kohapärimuse kogumine peagi eriliselt päevakorda; kogumisaktsioon viidi läbi konkursi korras 1938. ja 1939. aastal koolide abil. Arhiivile laekus üle 16 tuhande lehekülje kirjapanekuid. Nendele on toetunud ka muistendipaikade loendi koostamisel iga-aastaste välitööde tarvis. Meie kasutuses olev allikmaterjal on pärit ajast, mida iseloomustab üldise kirjaoskuse kujunemine, mõjustatus trükisõnast, sünkretistlikust usundist kujundatud maailmapildi kiire hääbumine ja ratsionalismi süvenemine.

Selgub, et ajaloolise mälu ulatus küünib selles pärimuses Põhjasõjani (1700–1721), tendentsi seostuda Põhjasõjaga ilmutab ka sellele eelnenud. Nii jutustavad muistendid aina peitleidudest, asustuse hävimisest, kalmetest, kiviristidest, katku ilmumisest mingisse külasse, põlispuudest, lahingupaikadest, sõjaröövlitest jne., dateerides need Põhjasõja aega. Mõneti on tegu metafoorse väljendiga ennemuistse aja tähenduses. Resümeerides varasemaid käsitlusi nn. Rootsi ajast rahvapärimuses, märgib Rudolf Põldmäe (1940: 10–11):

Põhjasõja ja muude Rootsi aja sündmuste ümber on meelsasti koondunud ka mälestusi varasemaist ajajärkudest või isegi rahvusvahelistest saagadest. Nõnda võime rahvamälestustest ajalooliste täiendusandmete kõrval leida rohkem seda, kuidas ajalugu elab edasi rahva teadvuses ja kujundab põhilisi hinnanguid /.../

Kuigi minevikus toimunu dateerimisel viib arheoloogiline aines teadlast märksa tõhusamalt sihile kui neistsamadest arheoloogiamälestistest kõnelev suuline pärimus, on kahtlemata oluline tekst-tekstilt läbi vaadata kohapärimuses fikseeritud orientiirid ja vihjed. Siintoodu käib laibamatuse kohta:

Vanasti leidnud praeguse Metsavälja talu omaniku K. Normaku eelneja Hans Sope talumaja kohalt ühe auguga kivist kirve, mis aga kaduma läinud. Leidmisel teadnud rahvas kirve kohta järgmist pajatada: juut olla istukili hauda pandud, pihku surutud talle auguga must kivi, kivi august sõrm läbi. Juut pidanud kiviga Jeesust viskama. Metsavälja talu asub Sope külas Püssi vallas Lügänuusel. E., St. K. 26, 102 (23) < Lügänuuse khk., Püssi v., Sope k. (1942).

Trükised kui "müra"

Kunagisest inimasustusest, selle tihedusest, paiknemisest maastikul jne. võivad tõeseid andmeid anda näiteks rahvajutud kalmetest, "maa alla" või "järve põhja" vajunud, või "metsast leitud" kirikutest, pühadest hiitest või põlispuudest, teated esemeleidudest, ohvrikividest ja silmaallikatest.

Õige mitmed paigad on olnud kaugele kuulsad. Kuid sageli ei ole kinnismuistise suur populaarsus signaaliks tema põlisest tuntusest, vaid tuleneb trükiste mõjust. Fr. R. Faehlmanni kunstmuistendite seas ilmus jutuke "Endla järv ja Juta" esimest korda 1852. aastal. See sai, nagu teisedki, koolilugemike raudvaraks, võeti suulisse käibesse ning hakkas varieeruma nagu folkloorile omane. Faehlmannil on Endel Ilmarise — Kalevala-eepose kangelase, poeg, tema armastatuks "eestlaste muinasjutu järgi Vanemuse kaunis tütar Juta" (Faehlmann 1941: 31). Tuleb märkida, et tegelikult ei ole eesti rahvaluules teada muinasjuttu Vanemusest ega Jutast. Nimeeduuri ja Edgar Rajandi sõnutsi said nii Endel kui Endla peagi eelismimedeks, kuigi need nimekujud olid varem võõrad, Faehlmanni omapoolsed tuletised lähtusid tõenäoliselt kohanimest *Endu* või *Endula* (Rajandi 1964).

Trükisõna toel on üle mitme kihelkonna kuulsaks saanud näiteks Ebavere mägi, Laiuse siniallikas, Koeru Veinjärv, Maie koobas Karksis, Oleviste kirik Tallinnas jpt. Algselt Mulgimaal rahvasuust kuuldud süžee Õisu järve rännust on kirjanik A. Kitzbergi sõnastuses (trükis esimest korda 1874) kindlasti olnud sedavõrd haarav, et levida ka seal, kus järve ennast ei teatud. Tuntumaid kohtadega seotud lugusid populariseerivaid trükiseid on Fr. R. Kreutzwaldi *Kalevipoeg* ja M. J. Eiseni koostatud arvukad muistendiväljaanded.

Paiga määratlusest

Kohapärimuse arhiivitekstidel on mõnevõrra teine nägu kui nendel juttudel, mida rahvasuus räägitakse. Kui pärimuse fikseerija on jutustajale võõras isik, kes kohapealses maastikus ei orienteeru, püüab jutustaja talle anda võimalikult täpset kohainformatsiooni, pealegi välitöödel viibiv folklorist otse nõuab seda. Esitame tüüpteksti:

Siin Kurevere ja Kõruse küla piiril, osalt Männiku talu põllul, osalt Külasema põllu taga metsas on katkuhauad. Sealt on palju asju leitud, nuge ja, kui kive välja kaevata.

RKM II 73, 127 (1) < Kihelkonna khk, Kurevere k., Ossi t. (1958).

Kohalikule elanikule seevastu piisab, kui mainitakse:

Kasiku mets, mis nüüd maha raiuti, on ka ahervaresid ja kaevukohti täis. Sääli olid juba enne põllud ja külad.

ERA II 125, 117 (44) < Iisaku khk., Illuka v., Kaidma k., Naerismaa t. (1936).

Kui meelelahutuslik funktsioon ei prevaleeri, on niisugune informatsioonilist laadi pärimus otsekui varjusurmas. Passiivses traditsioonis püsiv pärimus aktualiseerub juhtudel, kui külla

satub asjasse pühendamatu võõras (teekäijast öömajaline, uus peresulane, rahvaluulekoguja), kui tegemist on kohaliku noorema põlvkonna esindajatega, kui oma töödetegevistes satutakse kinnismuistise lähistele jmt.

On tavaline, et kohapärimuse küsitlemisel ütleb informant juttu kuulnud olevat kelleltki vanemalt isikult oma pere liinis. Jutustajaks on 60-aastane mees:

Mul on ema Toolse rannast pärit. Seal oli kuski üks allikas, sealt käisid sepad tuomas karastamise vett, kui täiskuu paistis allikasse sisse. Toolsel on kolm allikat, ma ei tea, milline see on. RKM II 371, 329 (3) < Tallinn < Haljala khk., Kivi t. (1984).

Kaugemaid muistendipaiku, kuhu oma igapäevases tegevuses ei satuta, ollakse näinud kordpaar või üldse mitte. Koht on kaugel, kohainfo hägus:

Harjumaal, seal oli üks allikas. Käisid sealt vett tassimas kõiksugu aiguste vasta. Siit minna talise tee ääres. Ma nägin ise seda allikat küll. See siit üks 30 versta maad. [Nime ei mäleta.] ERA II 24, 74 (8) < Türi khk., Väätša v. ja k., Võnsi t. (1930).

Võrreldes isikujuttudega on kohajuttude esitamissagedus suhteliselt väike, ent kui kinnismuistis ise püsib, piisab lähikonnas sellest jutu püsimiseks. Nn. kaugema ringi kuulajakonna suhe muistendiobjektiga on ebakindel, muistis ja jutt kalduvad kumbki elama omaette elu. Põlispuu langeb tormis maha, terviseallikas kuivab, heinamaapealne ohvrikivi kasvab võssa ja jääb unustusse, ehitise müür vajub samblasse, kuid jutud püsivad edasi, liitudes teiste samasuguste maastikuosiste külge. Soodustavaks osutub asjaolu, kui uuel objektil on juba enne kinnismuistise staatust. Üks hästi tuntud rändmuistend jutustab Rootsi kuningast, kes öelnud, et kui see puu kasvama läheb, saab Eestimaa Rootsi valitsuse alla tagasi. Neid kuningatõlla katkiläinud tiislist või aisast kasvanud põlispuid, enamasti tammesid, on teada 65 (Puss 1997). Selleteemalisi jutte on rahvaluulearhiivis üle 200 variandi. Ajaloost on teada vaid üksainus tõenäoliselt Karl XII istutatud puu — pärn Laiuse kirikuaias, mida rahvasuus traditsiooniasel samuti tammeks on nimetatud.

Kohanimed ja rahvaetümoloogia

Kohanimed annavad tunnistust sellest, kuidas inimene oma tegevusega seoses realiseerib vajadust märgistada kohti maastikus. Nimega kohtadest saavad orientiirid, mida igapäevaelus vajatakse ja kasutatakse. Asukohatoponüümi eelistust võib hõlpsasti märgata mitme küla piires voolavate jõgede nimetamisel: nii kannab Peipsisse suubuv jõgi Rannapungerja, Roostoja, Leterma ja Mäetaguse jõe nimetust, kusjuures üldnimetusena on enam kasutatavad suubumis- ning lättekoha nimed. Maastikutüübilt terviklik alagi, näiteks soo, võib olla liigendatud mõttelisteks osadeks, näiteks olenevalt külade või talude turbavõtmiskohtadest, marjamaadest, jahiretkedest. Väikese elukohavahetajate grupi, näiteks perekonna siirdumisel kaugemasse kohta elama, luuakse seal oma mikrotoponüümid, kuid meelsasti võetakse üle ka kohapealseid nimetusi. Suurema migratsiooni puhul, rahvastiku ümber-

asustamisel neid nii meelsasti üle ei võeta, sest toponüümid on identiteedi kandjad. Võõrvallutuse puhul tabab nimevahetus eelistavalt suuremaid keskusi, eriti linnu.

Kohanimed võivad püsida üsnagi ekstreemsetes tingimustes. Muraka raba zooloogilis-botaanilisel keelualal asuv Varessaare (varem Varesaare) metsavahimaja on juba mõnikümmend aastat elaniketa, olles kasutatav matkajate ööbimiskohana. Siin peetavates külalisraamatutes võib märgata peamiste rabaorientiiride korduvkasutust: Rebaseaugu kungas, Kaasiksaar(ed), Kotka nina (ka: Kotkanoka), Pardilaugas (ka: Ilus laugas), Kajakalaukad, Kiikuja (ka: Kiikoja) jne. Toponüümid püsivad tänu järjest vahetuvatele, kuid vähemalt korra kellegagi varem siin käinud kontaktisikutele, kellelt saadud kohti-informatsioonist näib piisavat. Kontaktisikut esindavasse rolli sattus muiste ka Kaseküla mees järgmises jutus:

Katkust jäänud järgi siinkandis kaks inimest, naine Hiiumaale ja mees Kasekülla. Mees siis kosinud naise Hiiust ja nad asunud elama Kasekülla Kalle talu. See talu on veel praegugi (aga uued hooned, sest vanad põlesid ära)...

ERA II 139, 279 (5) < Hanila, Massu v., Kuke k., Kүүru t. (1937).

Kuuludes suguvõsapärimuse hulka, levivad siisugused lood enamasti põlvest põlve pereliini pidi. Samuti ei tabanud häving unikaalset regivärsivormilist rahvalaulu, kuigi Põhjasõja ning sellele järgnenud katku ajal hävis 2/3 rahvastikust ja terved külad jäid tühjaks.

Kohanimed kõnelevad nimepanijate tegevusest ja huvialadest ning põlistavad nendesse kätketud sõnumi (Kallasmaa 2000). Hõlpsasti saab paik nime ebatavalise, kauaks meelde jääva sündmuse põhjal. Nii on paljude nimede saamislugu teada. Loomaga või inimesega juhtunud õnnetuse paika märgib Härja-allikas, Jäära-allikas, Varsa-allikas, Põdra-allikas, Karu-allikas, Hundi-allikas, Jaagu-allikas, Jaani-allikas, Tiiu-allikas, Kärdu-allikas, Neitsiläte, Mõrsjaläte.

Toponüümide seletused on omaette rühm kohapärimust. Siintoodud näite puhul on voli antud humoristlikule fabuleerimisele sõnakuju välise analoogia põhjal:

Kaltsukaupmees tuli Tallinnast. Tal oli [vanker] katkine ja raske kaltsukoorem peal. Kui ta sai Kodasosse, siis tuli rattalt kodar välja — sellest sai nimetus Kodasoo. Ta läks edasi, kuid vanker muutus aina viletsamaks ja kaupmees viskas kaltsud pealt maha — sellest saigi Aasmäe juures olev mägi. Ta läks jälle edasi, kuid märkas, et vanker läks aina viletsamaks ja ta viskas viimased kaltsud maha. Neist tekkis mäenukake Rummu mõisa juures — Hiiremägi. Vanker oli nii logu, et ta ei saanud kaugemale minna kui Rummu mõisa, kus läks tal rattarumm katki ning vanker jäigi sinna. Sellest saigi nimetuse Rummu.

RKM I 2, 725/7 (18–19) < Kuusalu khk., Kodasoo 7-a Kool (1957).

Hiiu- ja vägilasmuistendites kohtame proportsioonifantaasiat, mis lähtub sõna-alguse häälikute kordumisest regilaulude eeskujul. Läbi järvede kõndivale vägimehele on Saadjärv saapasääreni, Kuremaa järv kurguni, Kuningvere järv kuklani, Kaiu järv kaelani, kuid Ilmjärv ilmatu sügav. Pärimus Kalevipoja hobuse kehaosadest maastikuvormide seletamisel

liidab endaga ka Valgehobusemäe nime, kuigi kohaliku Mägede küla rahva seletuse järgi sai sinna ühe valge hobuse korjus maetud.

Märksa kõnekamad on asustusajaloo ja kultuurmaastiku ajaloo seisukohalt need tekstid, milles leidub ruumi kodu-uurijalikule arutlusviisile: Kalmetu, Maetsma või Matjama märkivat muistseid matusepaiku; Palasi olevat paik, kus olid rauapõletusahjud; Tartu (< Tarbatu) olevat oma nime saanud siin elutsenud loomaliigi tarva järgi; kohanimi Tori tähendavat värvavat (sks. k. *Tor*), mille juurde muistsel ajal laevadega saabuti.

Pühad paigad

Esiajaloo lahtimõtestamisel näib kõige olulisemaks võtmesõnaks olevat *püha*, seda nimelt ka ruumilises mõttes. Pühaduse kategooria on saanud metoodiliseks abivahendiks erinevate nähtuste lahtiseletamisel, seejuures on sõna *püha* mõiste aina avardunud, kehtides aja, tegevuse, isiku või paiga kohta (vrd. Eliade 1992; Anttonen 1996; Lang 1999; Rimmel 1998). "Muistendid ja muud paigapärimused armastavad eelkõige pühaks peetud kohti", rõhutab folklorist Mari-Ann Rimmel, mööndes, et sõnal *püha* on erinevaid tähendusvarjundeid. Muidugi on neil autoritel õigus, kui nad rõhutavad hilisema aja väärtushinnangute olenevust maastikuelemendi varasemast pühakspidamisest. Järgnevas on tegu hiiekoha pühaduse ülekandumisega arvatava hiiepuu järglastele:

Vaopere külas raba ääres olevat olnud hiis. Alles hiljuti kasvanud seal kaks või kolm suuruselt eriti väljapaistvat kaske. Need olla olnud hiiekaskede võsud. Kased kasvanud Tõnumatsi talu koplis. Tõnumatsi peremees Sass raiunud need kased maha. Vallarahva jutu järgi olevat nii, et kes hiiekase maha raiub, saab loomaõnnetuse. Sassil surnud kaks lehma peale kaskede raiumist järgemööda ära. ERA II 223, 580 (6) < Juuru khk., Kaomäe k. (1939).

Usundiuurija Mircea Eliade on rõhutanud inimkultuurist hõivatud ja hõivamata territooriumi vastandumist. Maastik jaguneb kodukeskseks ja koduväliseks. Kodune ruum on üksiti korrastatud ruum, seetõttu sobib seda nimetada kosmoseks. See on püha, sakraalne ruum, millest väljaspool on kaos, profaanne ruum (Eliade 1992). Eliade on oma üldistused teinud möödunud aegade rahvausundite võrdlemisel ning kasutanud pühaduse mõistet liiga avaras tähenduses, universaalsena. Õigem oleks lähtekohaks võtta ruumi tajumine selle kvaliteetsuse aspektist ning rääkida ruumi tähenduslikkusest, analoogiliselt aja tajumisega kvaliteetsena, seega tähenduslikuna (vrd. Vahtre 1991; Hiimäe 1993). Loobumata religioosse tajumise primaarsusest ja sakraalsuse-profaansuse mõõdupuust, ongi Eliade (1992: 55) kvalitatiivsuse mõistele vihjanud:

Siiski sisaldab selline profaanse ruumi kogemus siiani väärtusi, mis mingil määral meenutavad religioossele ruumikogemusele omast homogeensuse puudumist. Näiteks on olemas privilegeeritud kohad, mis kõikidest muudest kvalitatiivselt erinevad — inimese sünnipaik, või esimese armastusega seotud kohad, või teatud paigad noorusajal külastatud esimeses võõramaises linnas.

Isegi kõige tõsisemalt mitteuskliku jaoks on neis paigus talle erandlik, ainuline kvaliteet: need on tema erauniversumi *pühad paigad*.

Siin on sõnapaari *pühad paigad* (*sacred places*) juba kasutatud metafoorses tähenduses.

Eestlaste 19.–20. sajandi mentaliteete kajastava kohapärimuse puhul saame kindlasti rääkida selle esteetilisest väärtusest, mis jätab varju tõeväärtuse. Paik maastikus, mingi üksikobjekt võib olla samuti väärtustatav emotsionaalses mõttes. Kui juba mainitud Muraka raba servaalale 19. sajandi lõpukümnetel mõisalt krunt osteti, hakati ühte kena segametsakünkakest Hiissaareks kutsuma. Siin leidunud mingi kunagise ehitise nurgakivid seletati kirikuasemeks. Järgmine põlvkond viis Hiissaarega seosesse kaugel rabas paikneva ümariku Kübarsaare:

Iissaare keskel on nüüd lagendik, nagu veike heinama ja vana kiriku nurgakivid on veel alles. Iissaar oli nii püha paik, et inimesed juba eelmisel saarel mütsid maha panivad ja palja peaga edasi läksivad, nii kangest austasivad nemad oma püha paika. Seda eelmist saart kutsutakse praegugi Kübarsaarest, sest et palujad sinne oma kübarad ehk mütsid jätivad ja perast jälle ära võtivad /.../ RKM II 61, 27/8 (12) < Iisaku khk., Roostoja k., Roogendiku t. (1956).

Samuti leidub sadu napi informatsiooniga arhiivitekste ja vastava paiga sakraalsus on pigem uurijapoolne tuletit kui informandi arusaam (Kalevipoja kivi, silma-allikas):

55 aastat tagasi oli Täoste arstikivi umbes 1 meetri kõrgune ja nii lame, et seal peal seisid sõed. Kus kivi peal vihmavesi seisab, seal saab igal pool arstida. ERA II 306, 161/2 (81) < Tõstamaa khk., Metsküla k. (1943).

Rahvapedagoogika tunneb lastele suunatud didaktilisi, moraliseeriva funktsiooniga fiktsioone ohtlikest paikadest, eriti veekogudest: järvedes, jõehaudades ja kaevudes elutsevatest näkkidest, kollidest ja veevanameestest. Need vaimolendid on küll pärit usundist, kuid paikade tabulisus ei tähenda siin nende pühadust.

Oma füüsilise olemasoluga aitab "märk maastikus", väärtustatuna vaimses kultuuris, ka enda tähenduslikkusel püsida. Vaimse kultuuri kandja — inimene tagab omalt poolt niisuguse "märgi" füüsilise eksistentsi. See sümbioos ilmutab püsivust, kuigi ruumi tähendusväärtused iseenesest ei ole ühesed ega konstantsed. Viimatiöeldust annavad tunnistust paigast veetud lohukivid, risu täis allikad, põlemasüdatud põlispuud, rikutud kalmed, nimetähtedega taevaskojad.

Maastiku loogika

Rahvajutu haakumiseks maastikuelemendiga on vaja mingit loogilist seost. Karstialade kurisud, kõmisevad paepealsed saavad asitõendiks maa-aluste teede olemasolust. Nende teede alg- ja lõpp-punktiks saavad lähestikku asuvad lossid, kindluskirikud, linnused (Kiltsi loss — Vao tornlinnus, Triigi mõis — Kuimetsa mõis, Tallinn — Pirita klooster).

Asitõendiks on rajatiste keldrisüsteem. Muistend puuks muutunud või nõidusega muudetud pruutpaarist seostub paaristikku kasvavate põlispuudega, neist peetakse pruudiks väiksemat ja laiavõralist (näiteks Lehmja tammikus). Sõjaaegade valvamispaigaks saavad suure võraga põlispuud asukohaga tee ääres, künkal, kust avaneb vaade kaugele. Mõisate läheduses kultuuristatud maa peal paiknevad nn. peksupuud, mille juures teatakse olevat pärisorjuse aegu inimesi pekstud. Meediumiks nahahaiguste ülekandmisel sobib muhkliku tüvega krobekakooreline põlispuu. Välise sarnasuse tõttu haigusnähtudega sobib selleks niisamuti rõmelise pinnaga kivi. Nii ohvripuude kui -kivide esinemistihedus on kohapärimuse järgi otsustades kõige suurem suhteliselt metsavaesel alal Lääne-Eestis.

Looduslik süvend, piklik auk kivil on seletatav kui asitõend kellegi (vanakurja, Kalevipoja) jäljest, tehislohud kivi pinnal viivad mõtte ohverdamiskombele, lõhet kivis sobib seletada välgutabamusega normirikkumise karistuseks, kivi üldkuju laseb aimata, et tegemist on hiu lootsiku, istepingi, peapadja, luisu, oda, lingukivi või püksinööbiga jne.

Aastasadu kestav järve soostumisprotsess jääb inimesele tema eluajal küll hoomamatuks, kuid muistendeid oma kohalt "ära rännanud" järvedest teatakse palju. Rahvajutus toimub see kokkusurutud ajas, hetkega, must härg pilvena peale vajuva veestiihia ees mõirgamas, teel sajab maha kalu ja langeb vett, millest saavad uued veekogud. Niisugustele asitõenditele koduümbruse maastikupildis leidub kohapärimuses tihti vihjeid. Väiksemast veekogust saab rahvajutus järve ase, suuremast tema rände sihtpunkt, ette võib tulla ka peatusi teel, mille asitõendiks on taas mingid vagumused. Järvi, mis rahvajutu järgi oma praegusele asukohale on mujalt saabunud, leidub Eestis rohkesti (vt. *Eesti järved* 1968). Järverännu asitõendiks võib saada ka isiklikult kogetud vaatepilt:

Marta järv. Tallinna ligi Tallinnast 20 versta eemal läks ka ära merde ise. Tast jooksis ennem välja ojake, kuid säält pole ta läind, on läind koguni üle mäe. Teine päev, kui ta oli ära läind, läksin säält mööda ja nägin tühja kohta. Ennem käisin ka mööda säält mõni kord, oli suur järv, nüüd on igalpool heinakuhjad üleval ja heinamaaks muutund.

E., St. K. 27, 93/4 (4) < Koeru khk., Veinjärve v., Visusti k., Välja t. (1925).

Orientatsioon kaob hõlpsamini üksluses puistus, pimedas eksleva teelolija pingul meeled lasevad tal kogeda traditsiooniomaseid üleloomulikke (visuaalseid, auditivseid, isegi taktiilseid) elamusi. Kogetud haldja-, vaimu-, kummitusjuhtumeid sõnastatakse, need levivad memoraatidena, üha enam osutub sellesse paika sattumine inimesele psüühiliselt koormavaks. Koppel, kus eksitakse, kivi või puu, mille juurde eksinu kolmel korral satub, kujuneb supranormaalsete olendite asupaigaks, nagu seda on arvatud kalmetest, surnuaedadest, kellegi hukkamise kohast (hing ei saa rahu).

Need olid vaid vähesed näited sellest, kuidas maastikupilt inspireerib kohapärimust looma või juba teada olevat rahvajutuainest endaga siduma. Seos konkreetse, olemasolevaga annab folkloori poetikapoolle lisaväärtust. Kohapärimus ongi juba aastaid olnud kasutatav turismiteeninduses, sobitatuna tellija maitsega, ülesandeks tähelepanu juhtimine tutvustatavate maastikuelementide atraktiivsusele.

Kasutatud allikad

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud Eesti Kirjandusmuuseumis.

Kirjandus

- Anttonen, V. (1996). Ihmisen ja maan rajat. "Pyhä" kulttuurisena kategoriana. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia*, 646. Helsinki.
- Mäemets, A. (toim.) (1968). *Eesti järved*. Tallinn: Valgus.
- Eliade, M. (1992). Sakraalne ja profaanne. *Vikerkaar*, 4, 52–58.
- Faehlmann, F. R. (1941). *Müüdilised muistendid*. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Hiiemäe, M. (1993). Kuukalendri nädal ja ajaarvamine. *Keel ja Kirjandus*, 1, 16–20.
- Hiiemäe, M. (1987). Rahvausund ja ökoloogia. *Looming*, 6, 850–852.
- Hurt, J. (1989). *Mida rahvamälestustest pidada*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kallasmaa, M. (2000). Põhja-Eesti kohanimed talupojaidenditeedi peegeldajana. Jürgenson, A. (koost. ja toim.). *Eestlane ja tema maa. Scripta ethnologia*, 4, 197–206.
- Kaplinski, J. (1973). Mõtisklusi inimkultuurist ja ökosüsteemidest. 2. *Eesti Loodus*, 8, 502–508.
- Krikmann, A. (1997). *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lang, V. (1999). Kultuurmaastikku luues. Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3/1, 63–85.
- Lehari, K. (1999). Kultuurmaastiku uurimisest. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3/2, 160–161.
- Puss, F. (1997). Põlispuid rahvajuttudes ja looduses. *Mets ja kultuur*. Tartu, 21–28.
- Põldmäe, R. (1940). *Rootsi aja kajastusi eesti rahvamälestustes*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Rajandi, E. (1964). *Raamat nimedest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rommel, M.-A. (1997). "Püha" mõistest kohalugude kaudu. *Maa ja ilm. Pro folkloristica V*. 75–91.
- Vahre, L. (1991). *Eestlase aeg: uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloost*. Tallinn: Varrak.
- Valk, H. (1999). Maastikust, muististest ja mõtteviisist. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3/2, 165–169.
- Viidalepp, R. (1959). Rahvajutud. Rmt: Viidalepp, R. (toim.). *Eesti rahvaluule ülevaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

MIS TÄHENDAB METSARAHVAS: LOODUSE LOODUD EESTLASEST JA TEMA MAASTIKE KEELEST

Kalevi Kull

Maastik on kultuuri ja looduse omavahelise suhtlemise viili. Maastikus saavad nad kokku, ja nii ei saa üht mõista teiseta, ühe mälus on peidus teine. Ses on võib-olla võti Eesti maastiku äratundmiseks. Ja oma kultuuri võlu, et mitte öelda toit.

Endisest

Kui Uku Masing kirjutab Taevapõdra rahvaste meelest (1989) ja vastandab meid indo-eurooplasile ning Kalle Eller räägib kalastamisest ja mesilaste pidamisest (Eller 1990, Linnus 1939) kui maarahva loomupäraseimatest tegevusaladest, siis oli mulle kaua arusaamatu, kuidas saavad need jutud kokku käia Tammsaare tegelaste põllupidamisega (vt. ka Loorits 1941; 2000). Sest põlluharimine on indo-germaane eristav joon, kelle sekka käivad nii inglased kui slaavlased, mitte aga soome-ugri sugu rahvad. Kui ka Vargamäe meeste mõtted võivad ülepaisutatud olla, on ometi selge, et me oleme taimi põllul kasvatanud juba veidi enam kui kolm tuhat aastat.

Ent enne kui inimesed tulid siia mets ja loomad. Nii pea, kui jää taandus. Nende seas oli hulk suuri rohusööjaid — alul tõenäoselt viimased mammutid, ning põhjapõdrad ja piisonid. Tasapisi saabusid tarvas, metshobune, põder, hirv, metskits. Maa metsastudes oli neil soodsaid rohumaid vähevõitu — randades, üleujutatavail jõelammidel, ehk ka klindi-peasel. Sinna kogunes siis rohkem loomi, ning ühtlasi sõid nad ära noored puuhakatised, takistades niigi kehva metsa uuenemist. Mets ilma inimese puutumata on tavaliselt erialine, vanad ja noored puud segiläbi. Suurte puude langedes tekivad häilud, mille rohttaimestik valguse rohkuse tõttu kiiresti täidab. Kui suuri loomi on palju, siis puukoort süües võivad nad puud ära kuivatada, eriti kui mõni maitsvam ühtlasi vähemlevinud on. Kuna suured herbivoorid eelistavad rohtu, kui seda saada on, okstele, siis toituvad nad usinasti neis häiludes, takistades sealgi metsa uuenemist. Oletatakse koguni, et terve Lääne-Euroopa nägi nende suurte rohusööjate rohke tegevuse tõttu välja pigem pargitaolise maastiku kui ürgmetsana (Vera 1997). Seejuures eelistasid loomad ilmselt kohti, kus rohustu mitmekesisem — nende võime taimi eristada on teada peen. Puude ja rohustu mitmekesisus käivad tavaliselt koos. Seega võis poolavatud maastikke kujuneda eriti neisse paikadesse, mis taimestiku poolest liigirikkamad.

Kui saabusid jahist, kalapüügist ja korilusest elatuvad inimesed, olid paigad neile juba ette valmistatud. Nad ei saanud edasi liikuda, meri oli ees. Kuhu nad asusid? Eks arvatavasti ikka parimatesse kohtadesse, kus eluks vajalikku kõige enam ligiduses

saadaval — kus oli kõige enam jahiloomi ja erinevaid taimi, mida kasutada sai. Tollane inimene sõltus väga puudest, mida kasutati kütteks, ehituseks, tarberiistadeks. Erinevaid puuliike tarvitati erinevaks tarbeks (vt. Viires 2000). Samuti sõltuti rohttaimedest, mida kasutati toiduks ja ravimiteks. Seepärast sobisid kõige paremini kõige liigirikkamad kohad, kus tingimuste mitmekesisus suur, iseäranis veekogude kallastel — kus mujal nii okas- kui lehtpuid, kuiva ja niiske koha taimi ligistikku kasvab. Liigirikkad kohad on kindlasti ka paljudele loomadele, sealhulgas suurtele rohusööjatele, ühed sobivamad, mistõttu võib arvata, et just neis kohtades võis leiduda loomade poolt lahti hoitavaid lagendikke.

Kuivõrd kenad vaated loomadele meeldivad, on ise küsimus (rohusööjate nägemine pole binokulaarne), kuid et nad inimesele ilusad paistavad, on küll igapähele omadest kogemustest teada. See sobib hästi kokku Valter Langi mõttega, kui ta ütleb: "tundub üsna tõenäoline, et muude tingimuste enam-vähem võrdne olles valiti elamiseks koht, mis pakkus teistega võrreldes rohkem ka n-ö. vaimseid väärtusi — kas siis maastiku erakordsuse või ilu poolest" (Lang 1999: 70).

8000 aastat tagasi läks kliima soojaks — algas 3000 aastat kestnud atlantiline kliimaperiood. Taimestikis tähendas see lehtpuude järsku rohkenemist (vt. lähemalt Kukk jt. 2000). Teiste hulgas laiienes aga eriti sarapuu kasvuala. Sarapuu ja tamm on liigid, mis ei uuene paksu metsa all — nende noored taimed vajavad rohkem valgust. Seega viitab nende olemasolu poolavatud koosluste leidumisele, mida said aga tekitada vaid sõralised-kabjalised ja inimene.

Rahvas muidugi liikus ja vahetas asulakohti. Kuid suured rohusööjad, keda leidis ilmselt rohkesti, hoidsid asulakohtade hõrendikke kinni kasvamast. Selliseid kohti uuesti asustada oli seetõttu kerge. Nii käib osa kultuurimälu metsloomade kaudu.

Kindlasti oli sel ajal suurem tähtsus ka metsloomade radadel. Raskesti läbitavas maastikus olid just suurte rohusööjate sissetallatud ja aastaid kasutatavad rajad need, mis juhatasid inimeselegi sobivaid liikumisteid. Suuri loomi oli rohkem, seepärast olid nende rajad ka tähelepandavamad.

Maatõusuga Lääne-Eestis on maad kogu aeg juurde tulnud. Erinevalt läänepoolse Euroopa kallastel elavaist rahvaist, kel pärastjäaaegne meretõus maad vähendas ja senist enam kasutama sundis, on meil olnud võimalik jätkata endisel viisil ka rahva kasvu aegadel, koos merega edasi nihkudes, saari ja laide asustades. Koos maatõusuga on ka veelae samm-sammult lääne poole liikunud, ja liigub praegugi.

Kui Emajõgi Eesti Põhja-Eestiks ja Lõuna-Eestiks poolitas, siis võis see väga suure jõena (koos seda ümbritsevate soodega) ka looduslikuks toeks olla rahva eristumisel oma kommetes ja keeles (vt. ka Timm 2000). Kalastajatena oli paadisõit meile lihtne asi, aga rändajaile-sissetungijaile, ning seega ka segunemise mõttes, on see ehk mõnd piiri siiski tähendanud. Kui umbes 6000 aastat tagasi Narva jõgi läbi murdis (Raukas 1995) ja teispoole jäänud sugulasrahvaga piiri ette pani ning Emajõgi seepeale teistpidi voolama hakkas ja korrapealt oma veest kolmveerandi kaotas, pidi see peagi ka põhja-lõuna suunas liikumistele veidi kergemist andma.

Kalastamiseks sobivate järvede hulk on kümne tuhande aasta jooksul järjekindlalt tasapisi vähenenud. See on tulenenud järvede järk-järgulisest kinnikasvamisest. Pooled järved on nüüdseks soo või kuiv maa.

Soode laienemine (mõtlen just rabasid) on ka üks joon, mis maid enda alla võttes põllumajanduse kasutuselevõtule survet on avaldanud, seda piirates või nihutades.

Eemaldumine jõgedest ja järvedest tähendas esmalt kalastamise osakaalu vähenemist. Allikaid ja ojasid on meie maastikesse sedavõrd tihedalt pikitud, et kariloomi on saanud pidada ka suurematest veekogudest eemal. Ent alles kaevude rajamise oskus sai võimaldada veekogude kaldast eemal olevate asulate kujunemist ja kasvu (ning enne viikingiaega see oskus meil vist levinud polnud).

Inimeste ja metsloomade vahelised suhted olid neli tuhat aastat tagasi arvatavasti hoopis lähedasemad kui praegu. Jahiriistad, mida siis kasutati, võisid olla mõjusad vaid üpris lähedase vahemaa tagant, võrreldamatult hilisema tulirelvade ajaga. Seepärast polnud ka metsloomadel mingit põhjust hoiduda inimestest nii kaugele kui tänapäeval. Parema nähtavusega paigas võis suur loom rahulikult rohtu süüa, kuni inimene ei lähenenud ligemale kui mõnikümmend meetrit. Kui inimene siis ründeasendi võttis, oli loomal piisavalt aega seda märgata ja jalga lasta.

Kui kliima külmenes, taandus märgatav osa suurtest rohusööjatest lõuna poole, ning neist, kes jäid, leidsid paljud soodsa elupaiga inimasulate ümbruses. Olles tihti nägemiskaugusel, võis kindlate loomade ja inimeste vahel käia suhtlus koos loomadele pandud pärisnimedega. Sellest kodustamiseni ei ole pikk samm ning seda võis mõnel puhul ka ette tulla. Kuigi peale sea kodustamise sellest midagi kindlat teada ei ole.

Koduloomade rohkenemine tähendas, et nad inimestele natuke konkurentideks hakkasid, sest nad sõid ära muuhulgas ka neid taimi, mida inimesed muidu toiduks tarvitasid. Sellest siis sündis, et söögitaime kasvatamise oskuse levikuks hea pinnas oli. Huvitav on tähele panna, et nii karjakasvatus kui põldude rajamine said hoo sisse umbes samal ajal, kui kliima jahedamaks muutudes talved enama lumega hakkasid olema.

Ent põllud, mis tehti, olid väikesed (Lang 1996), ning neil kasvatatav vaid täienduseks looduslikest kooslustest kogutavale. Kuigi põllusaaduste osa järjest kasvas, ei ole ta tänini saanud ainsaks, ülekaalu metsasaaduste suhtes saavutas see taime osas vaid võimalda tuhat aastat tagasi, liha osas küll ehk varem. Sarapuupähkleid, mustikaid, jõhvikaid, pohli, metsmaasikaid, vabarnaid, põldmarju, pihlakaid, seeni, kasemahla ja mõnd teetaime kogume me oma söögi tarvis ikka nüüdki. Ning kariloomade pidamisele lisaks käime jahil, kalal, vähil. Mõni sööb ehk kosklamunegi.

Põldude harimisega kaasnesid muutused maastiku ruumilises struktuuris. Üks muutustest oli tarastamine. Ei tea, kas ka juba enne põllupidamist oli koduloomade piiramiseks ja metsloomade kaitseks aedu ehitatud, kuid põlde rajades sai see möödapääsmatuks, sest lambad ja veised söönuks muidu kindlasti enne saagikoristust põllud paljaks. Ning lihtsam oli tarad põllu kui karjamaa ümber ehitada, sest siis tulid need lühemad, ning pealegi sai nende aluseks põllult korjatud kive nagoonii tarvitada. Karjaaiad on arvatavasti hilisem nähtus. Esmalt said karjaaedadeks ilmselt needsamad tarastatud põllud. Sinna sügisöödeks

kokku aetud loomad väetasid põllumaad ning olid ühtasi kiskjate eest kaitstumad (Moorra 1974).

Üks võimalus oli siiski veel, mille puhul tarad ei olnud põllu ümber eriti olulised. Nimelt võis esmaste põldude ülesanne olla ka kiudtaimede kasvatamine. Näiteks võidi kasvatada nõgest, võib-olla ka lina, hiljem kanepit. Ketramisoskus oli ju just omandatud.

Esimesed põllud erinesid tänapäevastest selle poolest, et need ei kattunud nii kiiresti ja nii agressiivsete umbrohtudega. Orashein, võilill, paiseleht, roomav madar, konnatatar, piimohakad, põldohakas ja paljud teised ei olnud tollal kuigi suure levikuga liigid, neid leidis vähesel määral veekogude kaldail, kuid nende paljunemine ja levimine kõikjale inimese poolt haritud maale ning seega umbrohuks saamine võttis aega hulk sajandeid. Põldude ala oli väike, vahemaad nende vahel suured, liikumine ja levi ühelt teisele vähesem. Seega oli esimestel põlluharijatel lihtsam.

Marjapõõsail ja viljapuudel on kohalikud eelkäijad olemas, seega on nende kasutus vana. Ürgsed kohalikud taimed on vaarikas ja mustsõstar, samuti metsõunapuu ja metspirnipuu. Aedvormid on hilised, ent mitmed neist on ristunud kohalike vormidega.

Eesti põllupidamise erijoonte mõistmisel on tähtis tähele panna, et oleme ajalooliselt põhjapoolsem põlde hariv rahvas. See on seotud ühelt poolt kliimaga, mis siin mere ääres soojust ja küllalt pikka taimede kasvuperioodi pakub. Teiselt poolt asume karsti esinemise põhjapiiril. Karst tähendab vetele murendatavat lubjakivi. Meist lääne pool see nii kaugele põhja ei ulatu, ida pool aga piirab karsti levikult põhja igikelts. Karsti olemasolu tähendab, et lubjakividel kujuneb õhuke, ent hästi murenenud kiht, millel moodustuv muld on viljakas ja kergesti haritav. Ses seoses üks märge Tanel Mooralt: "Loo- ja õhukestel rähkmuldadel algselt levinud hõredad ja seetõttu hästi arenenud ning loomasöödaks eriti sobiva heintaimederikka rohu- ja põõsarindega loometsad ja puisniitudega sarnase taimekooslusega alad olid loomapidamiseks kindlasti kõige sobivamad" (Moorra 1967: 86).

Ilmselt on mosaiiksete maastike püsimises olnud väga suur tähtsus eestlaste hõre asustus ja suures osas üksiktalulisel eluviisil. Kui külas on tihedalt palju talusid, siis majade lähedale rajatud põllud pidid haarama lähiümbruse maast suure osa. Mets ehk loodus asus sel juhul teispoole põldusid. Peamine suhtlus jäi küla sisse. Üksiktalude puhul aga jääb talu ligidale peale põllu ka hulk muud maad, sealhulgas metsa. Nii ei ole loodus eemal, vaid on suhtluses ümbrusega igapäevane osaline.

Kui subboreaalne periood 2000 aastat tagasi lõppes ja kliima taas veidi soojenes, andis see tõuke rahvaarvu kasvule ja põllupidamise laienemine oli selle otsene tagajärg. Kui põllusaak aga seeläbi piiravaks teguriks kujunes ja selle tarvis töövahendite materjale hangiti piiratud kanalite kaudu, olid olemas tingimused võimustruktuuride kujunemiseks, mis peagi maakondade ja võib-olla umbes 1500 aastat tagasi kihelkondade tekkeni viisid.

Kalle Eller on tuletanud võimaliku pildi kihelkondade algse tekkimise kohta, nimelt, et need kujunesid veelahkmealadel. Tollal elati põhiliselt jõeveertes, kaevusid veel ei tehtud. Jõgepidi paiknesid sama sugukonna liikmed. Jõelahkmealad olid aga need piirkonnad, kus erinevad sugukonnad kokku puutusid. Inimesi oli esimese aastatuhande keskpaiku juba niipalju, et enamus paremaid jõeääri võis olla hõivatud, ja asustusalad võisid ulatuda ka ülemjooksudeni. Sellest siis kokkupuuted neis paigus. Need olid teistsugused, mitte enam

suguluse alusel, kokkupuuted. Sealt võiski tulla *kihl-konna* nimi. See on ka näide, kuis just piiridel sünnib midagi uut.

Eesti maastikel ja piirkondadel on oma süvaloogika. Suurel jõel, mis Eestit poolitas, on selles kahtlematult tähtis koht. Tartust selle kaldal sai piirilinn Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel. Samataoline, küll aga hääbuval piiril, on Viljandi roll.

Edgar Kant (2000) näitas, et 20. sajandi esimese poole linnastumisprotsessis suurenes enamik linnu, vähenesid aga Haapsalu ja Kuressaare. Huvitav on tähelepanek, et kõik Lääne-Eesti mereäärsed linnad (Haapsalu, Pärnu, Kuressaare, ehk ka Kärkla) on kujunenud pigem kuurortlinnadeks. Põhja-Eestis kujunes huvitaval kombel ainsa linnana merekaldale Tallinn. Mõni muu asula ehk üritas, kuid hääbus. Teised, näiteks Rakvere ja Jõhvi, on kõik merest üksjagu eemal. Narvast sai piirilinn jõe ääres. Paldiski ja Sillamäe pole linnadena eestlaste asutatud ega kohalikust huvist lähtunult kujunenud. Seda silmas pidades tundub, et Lääne-Eesti saarestiku biosfääri kaitseala on igati oma õiges kohas ja funktsioonis. Sellesse piirkonda suurte teede ja muude transpordirajatiste ehitamine oleks seetõttu Eesti traditsioonilise geograafilise loogikaga vastuolus. Koguni trans-Balti maantee sobiks läbima pigem Tartut või Viljandit, mitte aga Lääne-Eestit.

Edgar Kant on pikemalt põhjendanud, millisesse geograafilisse piirkonda Eesti loomuldasa kuulub. Tema järeldus on, et Põhjamaade hulka. Aga Kanti arutlusest näeb ka seda, et võimalusi, kuhu Eesti võiks kuuluda, on õige palju. Ta nagu asub hulga piirkondade serva peal, siit lähevad läbi mitmete erinevate alade piirid. Seega, iseära paistab hoopiski olema selles, et Eesti asub ühekorruga mitmel piiril.

Eesti on piiririik. Siin koonduvad väga paljude looduse ja kultuuri tüüpide üleminekualad, mistõttu erinevate piiride kontsentratsioon Eestis on suurem kui enamikus kohtades mujal maailmas. Siin on piir graniitse aluspõhja-settekivimite, mere-mandri, lubjarikka-happelise, metsa-põllu, indo-germaani ja soome-ugri, germaani-slaavi, Skandinaavia-Kesk-Euroopa vahel. Peale karsti on ka veel näiteks uhtevaolise (ovraagilise) erosiooni põhjapiir ja mõnede mandrijää servamoodustiste piir (Kask 1964). Eesti soontaimedest on 40% liigi areaali piiril. Puisniidust piirirohkemat paika on raske ette kujutada. Meie maastikud on piiriloleku tasakaal. Piiride kontsentratsioon, nagu geograafiast hästi teada, on parim diversiteedi mõõt. Samuti on piirialad semiootiliselt rikkaimad, nagu kirjutab Juri Lotman (1999).

Miks on puisniidukultuur (Kukk & Kull 1997) nii iseäralik just Eestile ja siin nii kaua püsinud? Jahimehed-kalastajad-korilased jäid ju mujalgi paigale. Meist põhja pool on oluliselt vähem kodustatud rohusööjaid, tänu kellele puisniidud saavad püsida. Meist lõuna pool on tarvidus neile talveks toitu varuda oluliselt väiksem, vastavalt pole vaja olnud sedavõrd vihtu koguda ja niita ega ka hoida karjamaid ja loomi nii kodu ligidal. Sellest tulenevalt on niitmise ja vastavalt pool-looduslike koosluste tähtsus meie kandis oma maksimumis. See tähendab, et oleme üks arenenuima heinateokultuuriga rahvas. Rahvaste ränded on lõuna pool olnud tugevamad ja seega on olnud rahva paiksus väiksem ning maastiku kasutuses muutused suuremad. Lisaks on lõuna pool asustuse tihedus tänu soodsamale kliimale olnud suurem nagu oli suurem ka kultiveeritava maa osakaal, mis on jätnud looduslikele kooslustele vähem kohta. Ja nii ongi Eesti looduses, pärandmaastikes,

tänini veel alles see, mis Lääne-Euroopas kadus juba keskajal. Eestis võime tänapäeval kohata Kesk-Euroopa varakeskaegse maastiku näiteid — kooslusi, mille kujundamisel pole kasutatud muud kui vikatit, karjatamist, käsikirvest ja tuld.

Niisiis, eestlaste loomus on läbi kogu ajaloo lisaks mõõdukale koduloomade pidamisele ja väheesele põllupidamisele olnud kalastaja, jahimehe ja taimekorjaja oma, olles kujundanud paikse eluviisi ja hajaasustuse kohaselt püsivad mosaiiksed maastikud, mis omakorda me rahva kultuuri juurestiku loojad ja kandjad on. Selles ühenduses seisab väljavalitus ja elujõud.

Edaspidisest

Me oleme oma maastikku kujundanud, ja seesama maastik on meie elukorralduse ehitust paika pannud ja üle väliste võnkumiste alal hoidnud. Oma maastik kui rahvusliku identiteedi süvakeel puudutab kõiki rahvaid, ning selle märkamine pole midagi uut (Schama 1995; Cosgrove & Daniels 1988; Daniels 1993; Mitchell 1994).

Kes seega eestlaseks olemist ära rikkuda ei taha, selle hool puutub ka loodusesse. Ennekõike ja üldiselt tähendab see omamaise taimestiku ja loomastiku hoidmist võõrastega asendamisest (seismist bioinvasiooni vastu — sest kohal, kuhu on kasvama pandud nulg, jääb harilik mänd kasvamata, ning kus sirgub hobukastan, ei sirgu tamm) (vt. näit. Margus 1970; Kull 1984), ja looduse kasutamist viisil, mis teda end kestvalt taasluua lubaks (vt. ka Jagomägi 1983; Kull 1992). See tähendab ka meie maastiku hoidmist sellisena, mis meie kultuuri vana loomusega kokku kõlaks. See oleks siis mosaiiksena, puisniidutaolisena. Nii, et me loodust ühtaegu kasutame ja kõiki ta liike hoiame — rahvuspargina, kus me elame (Kull 1994).

Ükski keel ei ela üksi. Igal rahval on mitu, selle rahva kaudu seotud keelt, mis rahvast koos hoiab, ja mis rahva kogemusi talletab. Peale eesti suulise ja kirjakeele on meil kehaliigutuste ja rõivaste keel, asjade ja ehitiste keel ning ka on oma maastike keel. See maastike keel, millest siin põhiliselt kirjutada püüdsin, koosneb omakorda veel tervest hulgast alakeeltest, millega me suhtleme teiste elusolenditega, millega me maastikku kujundame ja kasutame, end maastikuga ja maastikku endaga sobitame ja selles suhtlemises tasakaalu leidnuna teda säilitame, majandame ja ravime, temalt õpime, ja tema abil oma lapsi ja külalisi õpetame.

Kõrvalekalded väljakujunenud kooskõllalisest väärtussüsteemist, mille hulka kuuluvad suhted loodusega ja teiste elusolenditega, on eriti tugevad neil perioodidel, mil eneseusk on häiritud, st. mil rahvas vaatab mingile teisele kultuurile alt üles, mil kultuur on alaväärsuskompleksis. Seda võib eriti märgata 19. sajandil suhetes baltisaksa kultuuriga ning 20. sajandi lõpul ja 21. alguses suhetes Lääne-Euroopa kultuuridega. Võimalik, et sellesse ritta kuuluvad ka kohalike suhe venekujuliste kirveste ja lammastega rahvasse 4000 aastat tagasi, aga samuti viikingiaja teabeliikumise toime. Need on ühtlasi perioodid, mil majandus eriti kiiresti muutub, tagant tõugatuna püüdest mahajääja tunnet kuidagi kaotada. Ent nagu kommunikatiivse varieeruvuse suurenedes ikka, suubusid need suhted peagi eristumiste

teravdumisele. Sest ilma kohaliku identiteedi tugevnemiseta, mille osaliseks või koguni kandetoeks oli uuendus mütoloogias, ei võinud muutus tasakaaluks rahuneda. Viikingiaja järel sündisid Eestis esimest korda suuremad asulad, 19. sajandi ärkamisaja lõpetas Eesti oma riik. Kuna praeguselt perioodilt on organisatoorselt ehk administratiivselt raske midagi Eestit eristavat oodata, siis võib see ehk seekordki olla uus ja ulatuslikum eesti müüt. Traditsioonitaju, mis tõstab meid parimate ja püsivaimatega kõrvuti. Sest muudatused müüdis on olnud tähtsad võib-olla kõigil labiilsusperioodidel¹.

Eesti on majanduse intensiivarengus olnud püsivalt ajalises nihkes, võrreldes enamiku teiste Euroopa maadega. Maa vähem intensiivne kasutamine on paremini alles hoidnud ürgseid pool-looduslikke maastikustruktuure. Ühtaegu on see osutunud tugevaks katalüsaatoriks siinse kultuuri intellektuaalsele poolele. See heterokroonia on kaudselt paljude Eestiga seotud väärtuste tingijaks või kujundajaks, ning selle püsimisel võib olla seepärast tähtis roll ka edaspidi.

Eesti maastikud, mida iga põlvkond kuidagi kujundab ja neisse oma märgi jätab, on 19. sajandi ärkamisajast saati (kuni tänini välja) kaotanud oma endise stabiilsuse ja asunud suure amplituudiga võnkuma. Nii metsa vähesuse kui metsa rikkuse poolest on rekordid viimase aastasaja käes. Reljeefi ei ole kunagi varem inimkäsi sedavõrd muutnud. Ärkamisajal lahti läinud ja sajandi kestnud usina kraavituse tulemusel on vetevõrk segi paisatud ja maakaart kaetud tiheda sinise ruutvõrgustikuga. Kirovetsid lükkasid siledaks sadu ruutkilomeetreid, hävitades nende alade muustrilisust kandnud kivide ja lohkude mitmekesisuse. Võim muuta ja maastikke teisendada on suur, selle tegevuse teejuht aga väeti. Teejuhi tarkus sünnib selle maa enese tundmisest. Seepärast siis on maastikuteaduse, eesti maastikukujunduse ja -arhitektuuri koolkonna sündimine ja täiskasvanuks saamine võib-olla otsustav selles, mis edasi saab, kui palju ja kui rikkana me oma maa keelt tunneme ja kasutame.

See kõik annab eesti teadusrahvale ka hulga tööd. *Zooloogid* peaksid selgitama, milline on olnud loomakoosluste ajaline käik ja kui palju suurimetajaid siin eri aegadel elanud on. *Jahinduse* ajalugu võiks välja uurida, kui palju me erinevatel aegadel oma toidust metsaloomadelt saanud oleme ja kellelt. *Põllumajandusteadus* peaks tegema geneetilist uurimist maatõugu loomade osas ja välja nuputama, kui palju me siin loomade kodustamisega tegelenud oleme ning milline on olnud koduloomade arv viimase viie tuhande aasta kestel. Samuti peaks uurima seda, kui palju maad on selle aja jooksul küntud ja kui palju niidetud või loomi karjatatud ning kui suur on olnud põllult saadud taimtoidu osa muu taimtoiduga võrreldes. Samas tuleks ka uurida tulevikku suunatult ja vaadata, milline oleks Eesti looduse säästlik majandamine. *Metsaurijatel* tuleks ära kaardistada ja mõõta suuremad sarapuud (vististi meie vanimad, metsapõlenguidki üle elavad puutaimed, kelles võiks mitme aastatuhande maakasutuse märgid peidus olla) ja koostada korralik metsade ajalugu. *Botaanikul* tuleks kindlaks teha, mispoolest oli asulapaikadeks valitud kohtade taimestik iseäralik ning leida endist maakasutust või selle puudumist tähistavad taimsed märgid. *Hüdroloogid* peaksid selgitama, kuidas veestik läbi terve Eesti ajaloo on muutunud.

¹ Müüdiotsimine on ju sellegi loo tõukejõuks.

Maastikuteadlastel tuleks luua oma kohalik koolkond, mis suudaks näha ja õpetada Eesti kultuuri ja looduse ühenduse süvastruktuure ning rakendada seda arusaama maastiku-kujunduses ja haljastuses nii, et see ei rikuks, vaid rikastaks ja hoiaks meie loodussuhte keelt. *Keeleteadlastel* tuleb selgitada, kas Narva ja Emajõe suured muutused on mõjutanud ka keelepiire ning kuis meie looduse paikade ja elanike (sealhulgas taimede-loomade) vanades nimedes on püsinud tollane maastik ja arusaam sellest. *Rahvastiku ajaloolastel* tuleks luua pilt, kui palju meid on eri aegadel olnud ning kui hajusalt või kui lähestikku me ikkagi oleme elanud. *Kultuuriteoreetikuile* jääb mõistatada, mis on meie iseolemist loovad tükid ökosüsteemi elukorralduses.

Need on tööd, mis on Eesti riigi kohuseks. Või ei. Need on tööd, mis tehakse iseenesest niikuinii.

Loetletud tööd kokku annavad võimaluse või vähemalt aluse luua ettekujutus eesti ökoloogilisest ajaloost (vrd. Ponting 1992)².

Siinkirjeldatud kujutlused võiks olla viiteiks selle paiga kultuuri erinevate avalduste süvamustri mõnede joonte äratundmisel. Mõtlen näiteks tähelepanekut, et eesti kunsti üks erijooni, võrreldes paljude teiste maade kunstiga, on maastikumaali tähelepanuväärselt suur osakaal (millest omakorda suurem osa, kui tähelepanelikult vaadata, kujutab poollooduslikke kooslusi). Või eesti kirjanduses (aga võib-olla ka folklooris ja luules) avalduvat sika-sakalist aega ja ruumi, mis näib peegeldavat meie mosaiikset ja mitmeplaaniolist, ent ilma suurte üksikobjektideta või ulatuslikult kättelepaistva silmapiirita maastikku, piiriderikast ja fraktaalset maastikku. See on aeglase liikumise ja eraldiolekut väärtustav kultuur. Eesti silmapiiril saavad kokku taevast ja vesi, mitte maa ja taevast³. Selle maastiku kaudu avaldab ja näitab Eesti end ning ühtaegu esitab ja varjab me ajalugu, omapära, elu⁴.

Kirjandus

- Cosgrove, D. & Daniels S. (eds.) (1988). *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daniels, S. (1993). *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*. Cambridge: Polity Press.
- Eller K. I. (1990). Maarahvast. *Vikerkaar*, 5(3), 72-77.
- Jagomägi, J. (1983). Ökoloogiliselt tasakaalustatud maa. *Eesti Loodus*, 26(4), 219-224.
- Kant, E. (2000). *Linnad ja maastikud*. Tartu: Ilmamaa.

² Loetletud ülesandeis kokku võib näha ka eesti kultuuri ökosemiootilise uurimise kava.

³ Täna Kaia Leharit selle tähelepaneku eest.

⁴ Mõttevahetuste eest neil teemadel täna õige mitut eesti mõtlejat: Kalle Ellerit, Are Konti, Toomas Kukke, Valter Langi, Eerik Leibakut, Peeter Toropit; aga samuti Eesti Kirjanduse Seltsi "Eesti asja" 13. mail 2000 Tartus.

- Kask, R. (1964). Muldade erosioon ja võitlus sellega Eestis. Rmt.: Varep, E. (toim.). *Maastike kaitsest ja planeerimisest Eesti NSV-s*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon.
- Kukk, T. & Kull, K. (1997). Puisniidud. *Estonia Maritima*, 2, 5-239.
- Kukk, T., Lõugas, L. & Veski, S. (2000). Eesti elustiku mitmekesisuse muutustest pärast jääaega. Frey, T. (toim.). *Kaasaegse ökoloogia probleemid 8: Loodusteaduslikud ülevaated Eesti Maa Päeval; Eesti VIII Ökoloogiakonverentsi lühiartiklid*. Tartu: Eesti Ökoloogiakogu, 90–109.
- Kull, K. (1984). Kodumaised taimed kodu ümber. *Eesti Loodus*, 27(3), 130–137.
- Kull, K. (1992). Säästlik ökoloogiline areng — Eesti oma tee. *Eesti Loodus*, 12, 613–617.
- Kull, K. (1994). Eestimaa rahvuspark. Kukk, T. (toim.). *XVII Eesti Looduseuurijate Päeva ettekannete kokkuvõtteid: Soomaa rahvusparki loodus*, 97–99.
- Lang, V. (1996). *Muistne Rävåla*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Lang, V. (1999). Kultuurmaastikku luues: Essee maastiku religioosest ja sümboliseeritud korraldusest. *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 3(1), 63–85.
- Linnus F. (1939). *Eesti vanem mesindus: I Metsamesindus*. (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, 12/13.) Tartu: Sihtasutus "Eesti Rahva Muuseumi" Kirjastus.
- Loorits, O. (1941). *Endis-Eesti elu-olu 2: Lagemispalu metsaelust ja jahindusest*. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Loorits, O. (2000). *Endis-Eesti elu-olu 3: Lagemispalu põllumehe elust*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Lotman, J. (1999). *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
- Margus, M. (toim.) (1970). *Kodumaiste taimede kasutamisest haljastamisel*. Tartu.
- Masing, U. (1989). Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu borealsest hoiakust. *Akadeemia*, 1(1–4), 193–223, 419–448, 641–672, 865–895.
- Mitchell, W. J. T. (ed.) (1994). *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moora, T. (1967). Viljeleva majanduse algperioodi asustusest Lääne-Virumaal. Rmt.: Järv, V. (toim.). *Rakvere rajoonis*. Tallinn: TA Kodu-uurimise Komisjon.
- Moora, T. (1974). Maastiku ja muinasaja maaviljelusliku asustuse seostest. Tarmisto, V. (toim.). *Harju rajoonis: Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juuli 1974; Artiklite kogumik*. Tallinn: TA Kodu-uurimise komisjon, 130–141.
- Ponting, C. (1992). *A Green History of the World*. London: Penguin Books.
- Raukas, A. (toim.) (1995). *Eesti loodus*. Tallinn: Valgus.
- Schama, S. (1995). *Landscape and Memory*. New York: Vintage Books.
- Timm, T. (2000). Veekogude nimed on kõige vanemad. *Eesti Loodus*, 2/3, 100–101.
- Vera, F. W. M. (1997). *Metaphors for the Wilderness: Oak, Hazel, Cattle and Horse*. Doctoral thesis. Wageningen: Wageningen Agricultural University.
- Viires, A. (2000). *Puud ja inimesed*. Tartu: Ilmamaa.

MIDA TAHAME MAASTIKUL KAITSTA — SEISUNDIT VÕI PROTSESSI?

Mart Külvik

Maastik meie ees, juhul, kui me seda tähele juhtume panema, näiteks kaugele avaneva vaadena mäeveerult, mererannalt või kohviku aknast, kutsub meis enamasti esile emotsionaalse suhte. Me kas naudime seda või siis tõukume vaatest. Kui kontakt oli meeldiv, ihkame sarnast emotsiooni taas läbi elada, kui mitte kohemaid, siis mõne aja möödudes. Tahame tagasi tulla sellele mäeveerule, mereranda, kohvikusse. Kui aga aja ja sündmuste kulg muudab seda vaadet teistsuguseks ja võimalust meie muljet taaskogeda võimatuks, võibki meis ärgata maastiku *kaitsja*.

Kui räägime maastike kaitsest, siis on selle tegevuse eesmärk maastiku praeguste tunnuste ja omaduste kaitse¹. Aga kas praegu maastikul olevad tunnused ja omadused esindavad selle *seisundit* antud hetkel või hoopis praegu seal toimuvaid *protseesse*? See küsimus pakub nii praktilist kui teoreetilist laadi huvi.

Tinglikult võime igal maastikul eristada loodus- ja kultuurikihi, kusjuures nende eristamise aluseid võib olla mitu. Kui käsitleda maastike looduslikku kihti ja selle kaitset, siis valik protsessi või seisundi kaitse vahel on looduskaitsetele üsna tavaline probleem. Praktiline küsimus, kas hoida maastikku sellisena, nagu ta praegu on, või lasta tal areneda loomulikku koosluste vaheldumise ehk suktsessiooni rada, peaks tekkima looduse kaitse kavandajal iga kord, kui on vaja otsustada mingi ala maastikukaitse-eesmärkide üle. Enamasti sõltub otsus sellest, kas on tegemist loodus- või kultuurimaastikuga. Loodusmaastikus, näiteks ürgmetsas, toetatakse tavaliselt looduse isearengut; kultuurimõjudega maastikus seevastu, näiteks puisniidul, püütakse säilitada looduse praegust seisundit. Loodusliku protsessi kaitsmise meetod on sekkumatuse kindlustamine (näiteks hoiatussildid, vajadusel tara), mis reeglina ei nõua suuri kulutusi. Loodusliku seisundi kaitsmine on aga seotud sekkumisega loodusliku arengu kulgu ja vahel võib see nõuda küllalt suuri pingutusi (niitude niitmine, veekogude toitainetest puhastamine, parkmetsade hooldus jt.). Seisundi säilitamise püüdena võib muidugi käsitleda ka looduskaitsetelisi manipulatsioone sügaval loodusmaastikel. Näiteks kuuluvad sinna mõnedki abinõud haruldaste ja ohustatud liikide kaitseks, nagu haruldase naaritsa loodusliku vaenlase mingi väljapüüdmine või kotkaste lisanõuetamine.

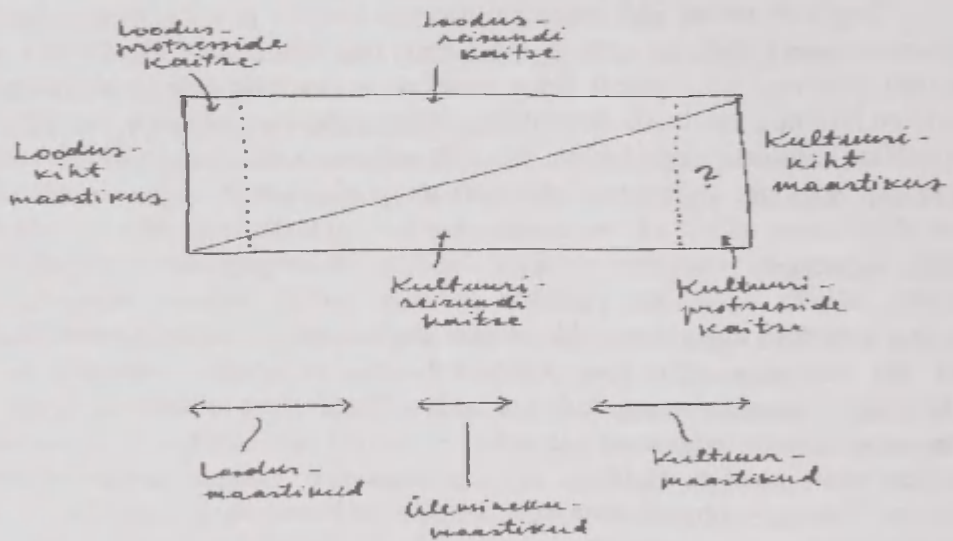
Maastiku kultuur-komponendi kaitsjal sedalaadi praktilist protsessi või seisundi valiku küsimust ei teki, olgu mängus muinsus, arhitektuuri või lihtsalt vaateline väärtus — alati on vaja kaitsta maastiku seisundit. Seisundi kaitse tähendab muidugi samamoodi sekkumist maastiku loomulikku arengusse ja on enamasti seotud suurte pingutustega. Kui praegu seisundina kaitstav maastik (näiteks mõisamaastik, luharohumaa-maastik jt.) kunagi maastiku kujunemise protsessi käigus tekkis, oli see loomulike arengute tulemus ega

¹ Näiteks: *European Landscape Convention and Explanatory Report*. (2000: 17): "Landscape protection" consists of measures to preserve the present character and quality of a landscape /.../

nõudnud mingisugust lisainvesteeringut. Sest see maastik oli tulemus. Praegused kaitstavad maastikud on eesmärgid, milleni jõudmiseks on vaja ohtrasti välist sekkumist ja energiat.

Teoreetilises plaanis võime muidugi siit edasi mõelda. Kui vaadata ajalukku, on looduskaitse ennekõike olnud samuti *seisundi* kaitse. Ürgloodusele omaste *protsesside* kaitse on alles hiljuti oma tähenduse saanud kui kontrast maastike ülekujundamisele ja ülekorraldamisele. Sellele analoogiale põhinedes võiks spekuloida, et ühel päeval või mingites oludes vajavad ka kultuurimaastikel toimuvad kultuuri isearengu protsessid liigse reglementeerituse eest kaitset. Väljavalitud kultuurimaastikke tuleks sel juhul kaitsta nii "konserveerimise", st. seisundi säilitamise, kui ka suva järgi planeeringute ja majandamise eest selliselt, et maastik saaks oma arengu seaduspärasusi järgides ise areneda.

Eelneva arutluse saame esitada ka pildiliselt. Paigutades maastike kultuuristatuse teljele maastiku loodus- ja kultuurikihid ja erinevad, vastavalt protsessile või seisundile suunatud kaitsemeetmed, on vaja juurde mõelda veel tinglik looduse kaitse "väga kultuuristatud" maastikel (näiteks linnapargi pargihaljastuse kaitse, mis on looduskaitse vaid kokkuleppeliselt) ja tinglik kultuurikaitse "ürge looduse" aladel (näiteks traditsioonilised jahipidamisviisid, mis on kultuurimaastiku kaitsega vaid mõtteliselt seotud).

Joonis 1. Maastikukaitse tähelepanu all on kas seisundi või protsessi säilitamine, sõltuvalt looduse-kultuuri vahekorra. Enne seda kui looduslike protsesse looduskaitse arenedes kaitsma asusime, olid nad juba olemas. Pidime lihtsalt ära tundma, et näiteks ürgmets kui looduslik protsess on väärtus. Kas kultuuriprotsesside väärtustamisel võib maastikukaitse kehtida sama loogika? Kes leiab need üles?

Kui me hingele kontaktist maastikuga — mäeveerult, mererannalt või kohviku aknast — miskit kibedat kripeldama jäi ja tunneme idanemas soovi, et maastik oleks teistsugune, et ta sarnaneks millegagi ideaalmaastike varamust me alateadvuses, siis võib see tähendada, et meis on tõstmas pead maastikukorraldaja või -planeerija. Sellest pole midagi! Ka sel juhul on ju lihtne taotletavate maastiku tunnuste ja omaduste puhul silmas pidada, kas need esindavad olevat seisundit või toimuvaid protsesse.

MAASTIK JA MAASTIKULINE LÄHENEMINE – MILLEKS NAD HEAD ON?

Kalev Sepp

Maastiku mitmepalgelisus — väike kohustuslik sissejuhatus

Maastik on keeruline ja tihti halvasti defineeritud mõiste, millele lähenemine on enamasti subjektiivne. Seepärast ei tule üllatusena käibel olevate maastiku mõistete paljusus. Vaevalt et keegi kasvõi ligilähedaselt oskaks hinnata käibesolevate maastiku mõiste seletuste arvu. Ja kui oskaski, ei viiks see teadmine meid maastiku olemuse mõistmisele oluliselt lähemale. Võime vaid tõdeda, et maastiku mõisteid, selle arendusi ja kasutusvaldkondi on pärast mõiste esmakasutust Piiblis loodud väga palju. Mõnedega neist, valdavalt loodus-teaduslikega, puutub iga õpetatud geograaf oma arenguteel kokku. Üldjuhul piirdub põgus tutvus loengutega, mille kaudu leiavad kohustuslike geograafiliste oskussõnade reas koha ka mõned maastiku definitsioonid. Asi on ühene — austatud õpetlane lahkab entusiastlikult maastiku definitsioone, kuvades seinale oma äranägemise järgi tema maailmapildiga sobivaid määratlusi. Eksamil tuleb need visioonid kohusetundlikult vastustena paberile kribida. Eksam saab ühele poole ja mõisted jäävad definitsioonide kolikambris ootama oma aega.

Huvitavam ja salapärasem on kokkupuude maastiku mõistetega, kui teadustöö uurimisobjektiks on valitud maastik või selle mõni aspekt. Töö algallikatega ilmutab kraaditaotleja ajukeerdudesse aina uusi nägemusi ja arusaamasid maastiku tõlgendustest, kasutusvaldkondadest ja süstematiseerimistest. Teadmiste hulk paisub mäena, kuid küsimus kuidas seda uurimisstöös kasutada, jääb tihtipeale vastamata. Töö teoreetiline peatükk analüüsib küll põhjalikult maastiku mõiste dimensioone, kujunemist, annab ülevaate kõikvõimalikest määratlustest, kuid töö praktilises osas tuleb tihtipeale leiutada oma lähenemine just nii nagu antud töö uurimiskontekstis kõige sobivam on. Kolmas võimalus on maastikulise lähenemisega kokku saada pärast ülikooli praktilises töös. Kas selleks on looduskaitse, planeerimine või mingi kolmas rakendusvaldkond, ei oma enam tähtsust.

Koolitarkust meenutades

Nagu eespool juttu oli, sõltub loengutes õpetatavate maastikumõistete valik ja rõhuasetused üldjoontes austatud õppejõu "usustunnistusest", olenevalt sellest, kas tegemist on veendunud maastikuteadlasega, keskkonnapsühholoogia kummardajaga või kellegi vahepealsega. Oma kogemustele tuginedes võin öelda, et kui ollakse üksmeelel maastikuga seotud ajalooliste faktide osas (termini esmakasutusaasta eesti keeles, teadusliku termini loojad, arengud flaami, prantsuse, vene jt. keeltes jne.), siis küsimused, näiteks milline maastike määratlus on uudem ja universaalsem, missugune lähenemisviis evib praktikas suuremat väärtust jne.,

tekitavad nii mõnigi kord vaenulikke lahkavamusid. Kehtib lähenemine, et see, mis on uudem, on ka parem. Kui mõelda, õigemini sorida oma õpingutes omandatud teadmiste kolikambris, siis meenuvad järgnevad maastiku käsitlused:

- 1) Üldmõiste kõikides suurusjärgudes geokomplekside tähistamiseks, s.o. maastik kui geosüsteemi sünonüüm — geograafiline ala, mida iseloomustab eelkõige geneetiline, territoriaalne ja ökoloogiline ühtsus. Maastikuks võib nimetada nii kitsast liivast rannatasandit, Vooremaad kui ka Ida-Euroopa lausksaad.
- 2) Maastik kui regionaalne maastikuüksus, reljeefi suurvormil (näiteks paeplatool või künklikul kõrgustikul) kujunenud geokompleks, mis on jagamatu tsonaalsete ja atsonaalsete tunnuste alusel. Selle käsitluse pooldajad peavad maastikku geokomplekside reas sõlmüksuseks, millest ülespoole jäävad regionaalsed üksused (geograafilised provintsid, geograafilised maad) ja allasuvaiks (maastiku morfoloogilisteks osadeks) tüpoloogilised üksused: paigad, paigased ja paigastikud.
- 3) Maastik kui mingi maa-ala valdavat looduskasutust märkiv kategooria, näiteks põllumajandusmaastik, metsamaastik jne.
- 4) Kultuurmaastik kui inimtegevuse poolt mõjustatud või ümberkujundatud ala.
- 5) Kultuurmaastik kui väärtustatud jooned ümbruskonnas, mida ähvardavad muutused või kadumine.
- 6) Kultuurmaastik kui maastik, mille elemendid omavad kultuurilist või sotsiaal-majanduslikku tähtsust mingile inimrühmale. Siin ei mõisteta kultuurmaastikku objektiivsena, vaid subjektiivsena, kus tähtis on ümbruskonna objektide tõlgendamise.
- 7) Maastiku termini "väärkasutused", enamasti ajakirjanduses, näiteks *unemaastik*, *näomaastik*, *kehamaastiku ümarad pinnavormid* jne.

Akadeemilise elu tõdemused

Julgen arvata, et eelneva loeteluga saaks positiivse hinde maastikku käsitleval eksamil ka täna sel päeval, muidugi kui ette vuristatud definitsioonidega kaasneb väitlusoskus ja tegemist ei ole mõne äärmusliku maastikukoolkonna esindajaga. Mis on maastiku mõiste akadeemilises kasutuses pooleteise dekaadi jooksul muutunud? Sisulises plaanis ja lühidalt öeldes, suurt ei midagi. Mõiste kasutus ja tõlgendus on muutunud vabamaks, teisenenud on rõhuasetused, kritiseeritakse jätkuvalt mõningaid nn. juba ammenduvaid ajaloolisi mõisteid (näiteks *geokompleks*), juurde on lisatud ning vahel ka lausa sulepeast välja imetud uusi kultuurmaastike käsitlusi. Näiteks hiljuti ilmunud teatmeteos *Säästva arengu sõnaseletused* määratleb *kultuurmaastikku* kui: "Teatud kohas elavate kultuurilisi eelistusi ning võimalusi omavate inimeste ja selle koha looduslike tingimuste paljutahuliste vastastikuste mõjutuste selgepiirilise ja iseloomuliku tulemu, kusjuures kultuur- ja loodusmaastiku vahel ei ole kindlat piiri, sageli säilib kultuurmaastikul varasem pinnamood, kliima jt. looduskomponendid /.../" Kas on võimalik veel keerulisemalt seletada? Kui sulepead hästi imeda, siis kindlasti.

Tegelikult on mitmed kultuurmaastiku mõiste arendused väga sümpaatsed, näiteks: "Maastik koosneb kahest omavahel seotud osast, millest üks on objektiivne, reaalne, nähtav maastik; teine subjektiivne, virtuaalne, tajutav maastik" või: "Maastik on maastikulistele elementide, komponentide, protsesside summa antud kohas antud ajal". Meeldib ka, et lavale on astunud mõned äärmuslikud vennikesed, kes teatavad: "Maastik — see on kokkulepe".

Mis siis veel muutunud on? Ajakirjandus on hea seisnud, et maastiku terminile leida uusi tõlgendusi ja sõna uudisarendusi. Igapäeva kõnepruuki on astunud väljendid *poliitiline maastik on mitmekesine, kõrgharidusmaastik vajab korrastamist*; isegi vastav komisjon on loodud, kes seda korrastab (kõrgharidusmaastiku hooldaja!). Ühesõnaga maastik "ruulib" ja hästi "ruulib" nii ajakirjandusmaastikul kui ka geograafilistes aruteludes.

Maastiku mõiste — rituaal teadustöös ja "kõiksus" praktikas

Teadustöö ja maastiku mõiste suhetest kirjutasin sissejuhatuses ja ega mul sellele palju juurde lisada ei ole. Olen olnud üks nendest, kelle väitekiri oli seotud maastikutemaatikaga, täpsemalt põllumajandusmaastiku seirega. Sissejuhatavas teoreetilisest peatükis püüdsin minagi hoolega lahti mõtestada maastiku mõiste arengut geograafiakoolkondades ja kasutuse eelistusi erinevates keeltes jne. Kuigi tegin üldistuse, mida antud töös maastiku all mõistetakse, jätsin töö praktilises osas endale vabad käed maastiku mõiste kujundamisel ja kasutamisel. Mitmeid teisi kraaditaotlejate töid lugedes on mind tabanud äratundmine — ülevaade maastiku mõistest on väga põhjalik, kuid tehtud uurimistööga seob seda ainult sõna *maastik*. Sageli on töö praktiline pool vasturääkiv uurimistöö teoreetiliste arendustega. Maastiku lahtimõtestamisest on saanud geograafide uurimistöodes omaette rituaal. Mulle ei ole kätte juhtunud ühtegi ökoloogide uurimistööd, kus püütakse mitmetel, kui mitte kümnetel lehekülgedel lahti seletada ökosüsteemi mõistet. Ökosüsteemi kasutatakse kui üldmõistet.

Maastiku mõiste selgemat käsitlust ei paku ka praktiline elu — maastiku mõiste maht ja rakendusvaldkonnad näivad lõpmatud olema. Ühisarusaamadest oleks väga ennatlik rääkida. Näiteks mõned aastad tagasi algatas looduskaitse uurimiskeskus maastikuseire allprogrammi, kus sissejuhatavas osas püüti avada ka maastiku olemust. Paraku edutult — seletuskiri ja maastikuseire ettepanek said keskkonnaministeeriumi juhtidelt ülimalt kriitilise hinnangu. Kõrge riigiametnik väljendas hämmeldust: "Oma hariduselt ei ole ma küll kõrgelt haritud geograaf, kuid minu loodusteaduslik haridus seab küsimärgi alla maastikuseire kui sellise. Kui riiklikus programmis on olemas bioloogilise mitmekesisuse, vee-, mulla-, õhu-, metsaseire, seega kõikide maastikukomponentide seire, siis mis imeloom see maastikuseire on?" Võime küll seletada, et maastik on midagi enam kui maastikukomponentide summa, kuid mis on see lisand, mis teeb komponentide summast maastiku? Muidugi peeti maastikuseire seletuskirja koostamisel silmas teaduslikke traditsioone — tuues ära mõned maastiku definitsioonid, oli põhiline ettepanek jälgida maakattetüüpide muutusi!

Nii maastikuseaduse väljatöötamisel kui ka Euroopa maastiku konventsiooni arendamisel tõstatus huvitav küsimus: kas *maastik* on üldmõiste, misjuhu ei ole tema

defineerimine õigusdokumentides vajalik, või peame maastiku mõiste määratlema antud seaduse või konventsiooni tähenduses? Euroopa Nõukogu tellis vastavasisulise analüüsi keskkonnaõiguse ekspertidelt, kes tõdesid, et väga vähestes õigusaktides on sõandatud maastikku otseselt defineerida. Paljud riigid on lülitanud maastiku mõiste oma õigus-süsteemi, kuid teinud seda sageli kaudselt. Näiteks 1982. aasta Benelux'i Konventsioonis looduse ja maastike kaitsest defineeritakse maastik nii:

/.../ käegakatsutav osa maast, mis on määratletud mitmesuguste tegurite: mulla, reljeefi, vee, kliima, taimestiku, loomastiku ja inimese vaheliste suhete ja koosmõju kaudu. Kindla maastikuühiku piires tekitavad need fenomenid mustri, mis tuleneb looduslike, kultuuriliste, ajalooliste, funktsionaalsete ja visuaalsete aspektide kombinatsioonist. Maastik peegeldab ühiskonna suhtumist looduskeskkonda ja seda, kuidas ühiskond keskkonnaga ümber käib" (paragrahvi 1 lõige 2).

Hollandi parlamendis 1995. aastal arutluse all olnud looduskaitseaduse projektis kirjeldatakse maastikku nii: "vaba või täisehitatud ala, mis oma struktuuri, vormide, koostisosade või visuaalselt tajutava välimusega pakub rahvale huvi ajaloolistel või esteetilistel põhjustel".

Hollandi Põllumajanduse, Kalanduse ja Looduse Ministeeriumi 1992. aasta aruandes järgmise 30 aasta maastikuplaneerimise kohta on maastik defineeritud kui maapinna nähtav osa, mis on kujunenud kliima, pinnamoe, vee, mulla, taimestiku, loomastiku ja inimtegevuse kombineeritud koosmõjul. 1992. aasta Tšehhi Vabariigi seaduse paragrahv 3-K defineerib maastiku kui maapinna osa, millel on tüüpilised tunnused ning mis on kujunenud ökosüsteemide ja tsivilisatsiooni elementide keeruliseks integreeritud kogumiks.

Portugalis on kaitset vajavaks maastikuks maapiirkondades asuv poollooduslik või ülesharitud ala, mis on tekkinud inimese ja looduse koosmõju tulemusena ning millel on suur esteetiline ja looduslik väärtus (dekreetseaduse nr. 19/93 paragrahv 9). Belgias defineerib linna- ja maaplaneeringu ning maakasutuse Vallooni Koodeks paragrahvis 345-5C maastiku looduse või inim- ja loodustegevuse kombineeritud tulemusena, mis hõlmab piisavalt iseloomuliku, homogeense ja topograafiliselt piiritletava ala. Luksemburgi valitsuse 1981. aasta 24. aprilli üldkavatsuste deklaratsioon looduskeskkonna maakasutuskava kohta järgib traditsioonilist lähenemist, milles maastikku vaadeldakse lihtsalt kui kaitset vajavat ala: "Kaitstav maastik on looduspargist väiksem territooriumi osa, mis allub erireeglitele, kaitsmaks selle paiga loodusvarasid, iseloomulikku ilmet ja rolli puhkealana". Ungaris on maastik vastavalt 1990. aasta paika pandud standarditele kompleksne territooriaalne üksus, mis on määratud looduse ja ühiskonna omavahelise koosmõju tulemusena; peegeldades loodusressurse, majanduslikku ja sotsiaalset olukorda ning olles samal ajal suure visuaalse ja esteetilise väärtusega.

Raporti alusel leidis maastiku konventsiooni ekspertrühm, et selguse mõttes on maastiku mõiste määratlus konventsioonis vajalik. See otsus tõi kaasa lõputud vaidlused maastiku määratluse osas. Vaatamata kõikidele vastuoludele sai maastiku mõiste defineeritud: "Maastik on inimese poolt tajutav ala, mis võib hõlmata ka ranniku ja/või siseveed,

ning mille ilme määrab looduslike ja inimfaktorite tegevus ja nende vastastikune mõju". Koos maastiku mõistega määratleti ka maastikukorraldusega seonduvad terminid:

Maastike kaitse on tegevus, mis säilitab maastiku olemasolevad jooned, arvestades maastiku erilist väärtust, mis tuleneb tema looduslikust ilmast ja inimtegevuse tüübist, milleks seda maastikku on kasutatud;

Maastiku korraldus on maastiku korrapärase hoolduse kindlustamine ning säästva arengu printsiibist lähtuvate majanduslike ja sotsiaalsete muutuste lähendamine maastikule;

Maastiku planeerimine on tegevus, mis põhineb regionaalse/ruumilise planeerimise projektidel, mis on eriti kaugelenägevad ning tehtud eesmärgiga luua vastavalt elanikkonna soovidele uusi maastikke;

Maastiku kvaliteedi eesmärk on kompetentsete ühiskondlike organite väljendus, mis arvestab rahva soove maastike omaduste suhtes.

Miks maastik mulle sümpatiseerib?

Ma ei arva, et maastikukonventsiooni määratlused oleksid viimased tõed, kuigi nad on saanud rahvusvahelise konsensuse ja tunnustuse. Positiivselt häälestatud maailmakodanikuna ei taha ma rohkem arutleda, miks üks või teine maastikukäsitlus on ennast kaasajal ammendamas, või siis otsida poolt ja vastu argumente põlisele küsimusele loodus- ja kultuurimaastiku vastandlikkusest või ühtsusest, kas piiri tõmbamine nende vahele on objektiivne või subjektiivne. Minu meelest ei ole mõtet ka alkeemikuid mängida, püüdes luua universaalset kõikehõlmavat maastiku mõistet ja tahtes maastiku terminisse haarata nähtusi ja protsesse, mida seal ei ole või mille esinemine on väga kunstlik. Tegelikult ma tahtsin oma lühiloos kirjutada, miks maastik, õigemini maastikuline lähenemine mulle nii väga sümpatiseerib...

Esiteks meeldib, et maastikuline lähenemine võimaldab nii väärtuste kui ka ressursside alusel lähenemist ruumile. Väärtuseta maastikku ei ole olemas. Maastiku puhul räägime sageli elukvaliteedi alusest, majanduslikest, ökoloogilistest, teaduslikest, kultuuriloolistest väärtustest. Maastikukomponentide, nagu näiteks niiskuse, mullastiku, reljeefi jne. kombinatsioonide alusel võime hinnata territooriumi sobivust ühe või teise majandusharu jaoks. Maastikuline lähenemine peaks olema nii planeeringute, totaalse looduskaitse, keskkonnakaitse kui ka arengukavade koostamise alus.

Kuigi ma ei saa ennast nimetada aktiivseks looduskaitsejaks, pigem olen vaatleja looduskaitse rajusel jõekaldal, leian, et edukas looduskaitse vajab maastikulist lähenemist. Arvan, et see on hea alus Ruuben Posti poolt levitatavale nn. totaalse looduskaitse ideele. Ta kirjutab:

Samal ajal, kui Eesti siirdeühiskonda astus, hakkas maailmas esimesi vilju kandma looduskaitseparadigma põhimõtteline uuenemine. Nimetame siinkohal loodusliku mitmekesisuse konventsiooni, säästvat arendamist ja Rio konventsiooni protsessi, looduskaitse ökosüsteemseid ja bioregionaalseid käsitlusi, Euroopa maastikukonventsiooni põhimõtteid. Nende dokumentide

alusel tuleb meil töötada välja konkreetsetele looduslikele ja kultuurilistele tingimustele vastav süsteemne ja ühiskonnaga sidustatud looduskaitse logistika.

Ei saa fetišeerida ainult kaitsealadega kaetud territooriumi osatähtsust (kuigi Eesti võib oma 11% Euroopas kõva häälega välja öelda), vaid kogu riigi piires peab territooriumi kasutus toimuma säästvalt. Selleks ei ole vaja kogu Eestit kaitaselaks kuulutada (see viiks sisuliselt kaitseala mõiste devalveerumiseni), vaid maastikulist lähenemist keskkonnakorralduses.

Maastik (kultuurimaastik) on inimestele arusaadav sümbol. Sa võid minna külamehe juurde ja maakeeli ära seletada, miks see maastik, mille kujunemisel on osalenud juba tema vaarisad ja -emad, on väärtuslik. Abstraktne jutt bioloogilise mitmekesisuse kaitsest (kui välja jätta pärandkultuurkooslused) on enamasti palju hambutum. Maastiku kaudu jõuame inimeste, aga ka tervete sugupuude juurteni ja saame väärtustada piirkondlikku kultuuri. Viljandi maakonna väärtuslike maastike projekt näitas, et maastikulisel lähenemisel on võimalik jõuda piirkonna, talumaade väärtustamiseni kohalike silmis. Tihtipeale ei küsinud inimesed maastikuväärtuste säilitamiseks raha, vaid nõuannet, kuidas talumaadel olevaid väärtusi säilitada.

Maastikulist lähenemist on otstarbekas ja mõistlik kasutada loodusteaduste õpetamisel algkoolist kuni ülikoolini. Millises omavahelises suhtes on maastikukomponendid ja keskkonnatingimused, milline komponent ja mil määral tuleneb teisest jne.? Küsimusi, mis eeldavad üldiseid teadmisi loodusest ja loogilist mõtlemist, võib esitada lõpmatult. Võib väita, et maastikuline mõtlemine loob aluse ruumi tunnetamisele. Teades, milline on piirkonna mullastik ja reljeef, võime tuletada sealsed taimekooslused, majandusväärtused jne. Ülikooliõpingutest meenutan ikka hea sõnaga NSV Liidu füüsilise geograafia eksamit, kus ühe ülesandena tuli ühe mäestiku abiootiliste kaartide alusel tuletada taimkatte vertikaalne tsonaalsus lääne-, ida ja põhjanõlval. Kuigi hilisemad kogemused ekspeditsioonidelt tõid teadmise, et asjad on ikka veidi keerukamad ja kogu töö looduslikest tingimustest ei ole võimalik kameraalselt tuletada, pooldan siiani sellist didaktilist "mängu" kaartidega.

Lõpetuseks — kõiges on "süüdi" maastiku viies mõõde

Mitu mõõdet on maastikul? Kas kaks, kolm, neli, viis või rohkem? Maastiku mõõtmetest on kirjutatud sadu artikleid ja raamatuid. Iga uus käsitlus lisab uue mõõtme või mõõtme tõlgenduse. Üldiselt vaadatakse maastiku neljamõõtmelisena, kuid milline on lõplik tõde? Linnar Priimäe artiklit "Goethe maastikud" lugedes tabasin ennast mõttelt, et igal maastikukäsitlusel on ka viies mõõde. Priimägi kirjutab:

Maastik on tervikliku loodustaju üksus, looduspilt, mille raami moodustab silmaga haaratavuse piir ja mis selles raamis moodustab ükskõik kui keeruliselt korrastatud kompositsiooni. Võib niisiis öelda, et looduses kätkeb vaid maastiku võimalus, maastiku paneb pildina kokku alles inimtaju.

See inimtaju annab maastikule viienda mõõtme. Selles mõttes on iga maastik kunstmaastik, mis tuleneb otseselt inimese teadmistest, kogemustest, arusaamadest jne. See viies mõõde annab võimaluse lõpmatuteks maastiku tõlgendusteks. Nii nagu kunstis nii ka teaduslikes mudelites pole iial tegemist looduse enese, vaid ikka ainult maastiku abstraktsiooniga. Kunstmaastiku tüüp mingis teoses väljendab seejuures väga tunnuslikult autori kontseptsiooni.

KOHT, MAASTIK, RUUM. ÜMBRITSEVA TAJUMISE ERINEVAD LÄHENEMISED

Jüri Jagomägi

VAADE PUNKTIST

Koha teadvustamine

Suvalises paigas viibides kujuneb meil selle paiga ja teda ümbritsevaga suhe. Teadvustame, et oleme siin ja praegu. Seistes selles punktis antud ajahetkel, hakkame välja sirutama oma tähelepanukombitsaid. Kõige olulisema info annab vaatamine-vaatlemine, aga vajalik on ka kõik teiste meelte kaudu saadu. Appi võime võtta ka tehnilised vahendid, nagu optika, andurid jms., kuni selleni, et meid asendavad kaamera ja seire-automaatjaam ja kogutud andmestikku vaatame ja kogeme kusagil mujal. Põhimõttelise tähtsusega on hoopis, kas ja kuidas *reageerime* ning *suhtume* ja kas *ületame* teatud *tundlikkuse läve*. Teadlikult või mitte seome talletatu ja tähelepandu varasemate kogemuste, teadmiste ja andmetega. Aeg, mil sedasi reageerime, ei pea kokku langema vaatluse ja info kogumise ajaga.

Teadvustamisega muudame paiga kohaks. Eristame paiga teiste hulgast näiteks selle järgi, kust saadud tajupilt on kõige selgem, tüüpilisem või mulje kõige erksam. Seejärel seome paiga kas või ainult mõttes mõne nimega või siis nummerdame. Seega saab paik seotud teatud aadress-süsteemiga, mis võib olla ainult vaatlejale teada, või hoopis mõne üldtuntud kohanimega. GISi terminites rääkides lingime ning omistame *tsentroidile koordinaadi ja ID*.

Järgmisena hakkame otsima, kui palju võime ennast nihutada, pöörata, tõusta ja liikuda, ilma et tunne ja suhtumine, aga ka tähelepanus fikseerunud info, pilt ja ettekujutus ei muutuks teatud ulatusest rohkem. Teiste sõnadega — koht ei ole punkt.

Kohal on *piirid* ja *kuju*. Kus lõpeb see koht, kus SEE läheb üle millekski muuks? Kõik oleneb vaatleja tähelepanelikkusest, meelte tundlikkusest (sh. andurite ehitusest), aga ka hoiakutest, häälestatusest ja kokkulepetest. Näiteks meeleolu ja tunded lubavad mõnikord suhteliselt vabalt ringi liikuda, tõusta ja laskuda, märkamata, et fotograafiliselt fikseeritav pilt on tublisti muutunud. Sama võib olla ka kvantitatiivsete suurustega — ruumis liikudes jäävad nad koha piires muutumatuks, s.o. lubatud vahemikku. Nii et koht on ruumiline nähtus, mida võib üldistades muuta pinnaks või punktiks.

Vaatleja tähelepanuvõime, emotsionaalne seisund, teadmised, ja kultuuritaust muutuvad ajas, seega on ka koht ajaliselts piiritletud. Ajaga muutuvad ka koha piirid — *koht on ajalik*. Kus selline koht lõpeb ja mis kujuga ta on, seda saame määrata subjektiivselt, vaatlejast olenevalt.

Kõik me teadvustame kohti omamoodi. Raskused tekivad siis, kui vaja on seda teadvustatud infot korrastada andmeteks, arendada dialooge, teha kokkuleppeid ja planeerida. On vist võimatu katta selliste "kohtadega" kogu Maad või mõnda osagi sellest.

Vaatlejaid-subjekte on väga palju ja nad muutuvad, neid tuleb järjest juurde. Samas ei saa planeerimistel isikukesksusest ka loobuda ning juhinduda ainult normidest ja direktiividest.

Koha teine määratlus

Teine koha määratlus lähtub pikemaajalistest suhetest kohaga, mitte hetkesuhtest. Selline koha teadvustamine vähendab isikukesksust, ajaliste varieeruvuste mõju, samuti on väiksemad kultuurikõikumised ning koha kuju muutused. Teatud mõttes on see keskmise inimesega, huvigruppidega ja kodanikega (ld. k. *civilis*) opereerimine. Nii et sel alusel piiritletud kohta võiks nimetada ka *tsiviilkohaks*.

Selline koht on näiteks *kodukoht*, mille funktsioon on minu enda ja mu lähikondsete füüsiline ja emotsionaalne taastootmine. See on kindlasti suurem kui korter ning midagi enam kui lihtsalt taastumise ja füüsilise taastootmise ehk "lapsetegemise koht". Kodukoha piirid olenevad sellest, kui suurt ruumi me omana tunnetame, ilma et tekiks väljatõrjumise hirm. Kodukoht on see, kus kõik on enamvähem tuntud. Inimese emotsionaalseks taastootmiseks on vaja ka naabritega suhelda. Millega on määratud kodukoha piirid? Neisse peab mahtuma piisavalt naabreid ja ala peab olema nii väike, et seal ei domineeriks anonüümsus. Kodukoha ulatus sõltub kultuurisituatsioonist ja asustustihedusest. Linnas võib üks kvartal olla sama suur kui maal üks talu.

Anonüümsusastmeid saaks valida järgnevast loetelust: 1) tunnen kõiki nime ja nägu pidi; 2) tunnen kõiki näo järgi; 3) tean tema vanemaid, teda ennast ei tunne; 4) tajun, et ta on selle piirkonna elanik, kuid ei tea ta nime; 5) ma ei tea tema nime ega nägu, inimene on täiesti võõras (näiteks suures linnas).

Inimeste erinevatel arenguetappidel on anonüümsust vaja erinevalt. Inimese sotsiaalse külje kujunemine algab anonüümsuspiiri peal — osa tegevusi on anonüümsed ja osa neist on täiesti tuttavad. Et saada inimest, kes saab maailmas hakkama, peame tema jaoks kogu aeg seda anonüümsusastet suurendama ja ruum, st. koha ulatus, mida selleks vaja on, suureneb.

Kohas saame liikuda nii jalgsi kui rattaga, ent võib liikuda ka mõttes kaardi peal. Kaardist ruumi tegemine on aga omaette oskus. Võib juhtuda, et me ei näegi reaalsust, vaid ainult kaarti — siis planeerime ja tajume kaarti ehk tasapinda, mitte ruumi. Näeme kahe-tasandilist pilti, mida võib ohustada pildi ja ruumi segiajamine. Paljud seadused ja eeskirjad lähtuvad kaardi mõõtkavast. Tegelikult on kaart lihtsalt üks koha meelespidamise vahend või kujutamise viis, teisele inimesele selgestegemise viis ruumi kirjeldamisel.

Koha põhiolomuseks on, et seal saab vaadelda ja tegutseda. Mõlemal kohamääratlemise juhul on ühine see, et esmajärjekorras jälgitakse reaktsioone ja tulemusi.

Maastikud

Maastik on vaade kohast väljapoole. Maastik on ka taju tulemus. Maastiku moodustab see, mida horisondini tajume ja mille suhtes tähelepanelikud oleme. Koht teisendub liikuva subjekti puhul samuti maastiku osaks. Maastiku äär, horisont, liigub seni kaasa, kuni püsime koha piires. Kohast väljapoole sattudes oleme uues kohas ja uue horisondiga uues maastikus.

Tähelepanu sõltub vaatleja seisundist või ülesandest. Maastik võib olla kui *peisaaž* ehk lihtsalt *visuaalne nähtus*. Kui lõhna- ja kuulmismeelega tajutu juurde arvata, saab sellest *miljöö*. Ka miljöö tõlgendamisel astub tegevusse varasem kogemus ja see, mis suunitlusega antud kohas viibime — kas oleme parasjagu uurijad või luurajad või lihtsalt kodanikud, kes lähevad loodusesse. Tähelepanu saab avardada ja ümber suunata, kui oskame ära kasutada uusi teadmisi ja taastundmisi maastiku tunnetamisel ja vaatamisel.

Maastikku saab määratleda koha funktsionaalsusest lähtudes. Kui maastik on teatud inimgrupi jaoks funktsionaalne, saab rääkida tsiviilmaastikest. Samamoodi eristuvad kultuurmaastikud.

Kolmas lähenemisviisi on teadmiste ja teaduse keskne, kus maastikku kirjeldatakse teaduslike meetoditega. Nii saadud info on valdavalt kvantitatiivne. Edasi järgnevad klassifitseerimised ja rajoneerimised. Suhtumised ja emotsioonid tekivad eri autorite vahel ja tulemuste võrdlemisel.

Neljas võimalus on luua oma müütilised maastikud, mis on osa müütilisest maailmapildist. Sellisest tajumisest loome reaalse maailma peale haldjate ja vaimude maailma. See kokkupuude võib olla ka väga kitsuke — punktilähedane. Kuid need müütilised maastikud seletavad midagi, mis võib antud hetkel olla vägagi oluline. Müüt ei ole vähem tõene ja objektiivne kui see, mida räägivad näiteks giidid. Üks on giidide müüt, ühiskonna poolt aktsepteeritud müüt. Müüt aitab elada ja müüb. Teaduslik maastik eeldab palju eelteadmisi, mis peaksid olema võrreldavad maastiku piiritleja ja tüpiseerija omadega. Teadusliku maastikku niisama lihtsalt müüa ei saa. Küll aga saab teadusliku maailmapildi elementidega ergastada müütilist ja emotsionaalset pilti. Näiteks jutustades olnust: *vaat siin oli suur delta ja nüüd on sandur...* See häälestab inimest maastikutekke protsessi mõistmisele.

Maastikku saab tajuda ka meditatiivselt —, mitte sõnadega (ka mõttes) kirjeldades, vaid oma keha taju ja mäluga, vaevumärgatavate lihasingetega, teadvuseväliselt. Kujutame või tajume väga realselt, et mingi koht on minu jaoks halb ning tekitab ohutunde või vastupidi, loob õndsushetki. Sedasi võime ideaalis jõuda maastiku tõelise olemuseni. Läheme maastikku sisse, kasutades mitte abstraktsiooni ja sõnu, mida ühiskond meisse istutanud, vaid tundmusi, mis pärinevad meie algsest olemusest. Selline lähenemine on sügavaim kõigeteadmine.

Võib olla ka nii, et me ei püüa seletada olemasolevat, vaid vaatleme sissepoole suunatult, konstrueerime maastiku iseenda sisse ja hakkame seda nautima. Mõttemaastikke saab toetada konkreetsele maastikule, kuid neid võib sealt ka lahti rebida. Alguses tuleb maastikus kohapeal olla, siis on kergem seda luua ja endaga mõttes kaasa võtta. Minu enda müüdid kombineeruvad ja tekitavad uusi. Mõttemaastikud ja müütilised maastikud viivad

selleni, et tahame midagi teisiti näha, teha muutusi. Lõpuks hakkame lootma, et ka füüsiliselt tajutavas midagi muutub. Et asi kindlam oleks, viime sinna *maagilisi* elemente.

Maastikul on kõige tähtsam *horisont*. Horisont võib aga olla ka see koht, kus kaart otsa saab või tarkus otsa lõpeb. Horisont ei ole määratud ainult maakera raadiuse ega reljeefiga. Sõltuvalt vaatleja huvidest, oskustest ja tähelepanust võib horisont eri suundades olla erineva ulatusega. Horisont ei tähenda üht kindlat joont, kust edasi info ära kaob. Enne horisonti on nn. üleminekuvöönd, mis moodustab pildile raamistiku. Horisont ei ole üleminek *mittemillelegi*, vaid on pigem pidev ülekasvamine *mittemillekski*. Siinjuures on oluline inimese silma eristusvõime, kui kaugele inimese silm erisust märkab. Mingi vaateväljas olev objekt ei piira mitte horisonti, vaid lihtsalt lülitab selle visuaalselt välja. Horisont on inimese mõttes ikka olemas, hoolimata sellest, et seda momendil objektiivis pole. Teisena omab suurt tähtsust koht, ruumi osa, kus vaatleja paikneb ja vaatleb ning mis tagab tulemuste teatud võrreldavuse ja maaga seotuse. Koha ja horisondi vahel saab eristada rida enamvähem kontsentrilisi alasid, mis on erinevalt tajuga haaratud, nagu näiteks lähiümbrus.

Maastiku teadvustamine on manipuleerimine subjektiivse ja objektiivse vahel. *Tähelepanu, tajuj, mõtestamine, teadlik olemine* on omavahel seotud. Tähelepanu peetakse kõige juurmiseks. Tähelepanu on tõeline mina. Kui ma elan, siis on mul võime tähele panna. Ma tajun midagi ning seejärel tekivad minus emotsioonid. See järkjärguline tõeleidmine on alati maastikuga seotud. See on justkui mingi ruumis toimetamine; me kas toimetame pinna peal või vaatleme ruumi kolmemõõtmelisena. Lisaks veel kortsud ja kumerused — reljeef mitmes plaanis, mis annavad murdarvulise (fraktaalse) dimensiooni. Ümbritseval ruumil on veel rohkem mõõtmeid. Alateadvus lisab tajumisel veel ühe. Nimelt mingi osa maastiku elementidest võib mõttes asendada teadlikult mitteolevaga, kes teab kust tulevate teadmistega, sh. ammu unustatuga.

Maastik kui areen mõjutab inimest ja tema ettevõtmisi. Inimene peab ümbritsevale maastikule adekvaatselt reageerima ja ellujäämiseks maastikus toimuvate muutustega kaasas käima. Ruumiüksusi saab vaadata ka kui tühja saali — seegi on maastik. Inimese kui subjekti seisukohalt on maastik tajutav ruumi osa. Geograafiliste ruumide hierarhias on maastik see üksus, mida üks indiviid ja tema lähi(mõtlus)kond suudab ligikaudu sarnaselt tajuda.

Koha ja maastiku käsitus on sees oleva subjekti toiming, tulenedes praktikast ja elamisest, ja on seega subjektiivne. Seetõttu on ruumilise terviku moodustamisel erinevatest arusaamistest tulenevad raskused paratamatud. Teine viis teada saada, on vaadata ülalt alla või kõrvalt, jagades tervikut osadeks, kuni jõuame inimlike mõõtmega ruumiosadeni.

VAADE RUUMILE ÜLALT ALLA

Geograafiline ruum

Kõige enam tunnetatud ja kirjeldatud on Maa pindmiku lähedane ruum, mida nimetakse ka *geograafiliseks ruumiks*. Geograafiline ruum on inimese kui liigi ja kui inimkonna ainus koht ja kodu. Selles on võimalik viibida, ringi liikuda ja see on meeleliselt ja füüsiliselt tajutav.

Olenevalt koolkonnast loetakse geograafilise ruumi vertikaalulatust maa- ja veepinnast ülespoole kuni 100 km ja allapoole 1 kuni 10 km. Geograafiline ruum on olemuselt kõver, isomorfne ruum, kus gradiendiväärtus eri suundades on erinev. Üles-alla ja põhja-lõunasse on need erinevad. Seda ruumi iseloomustavad teljed on erineva skalaariga, nad ei ole sirged ega löiku täisnurga all. Geograafiline ruum on rohkem kui kolmemõõtmeline. Seega on geograafiline ruum oluliselt erinev harjumuspärasest, *arhitektuurilisest ruumist*.

Geograafiline ruum on inimgruppide, rahvuste, tsivilisatsioonide tegutsemise ruum. Nii jaotatakse geograafiline ruum alamosadeks ehk *territooriumideks*.

Selle asemel, et liita ruumikilde, kohti ja maastike ülevaatlikumaks ja suuremaks tervikuks, võib hakata jagama ka mõnd üldisemalt tunnustatud ruumi. Geograafilise ruumi liigendamiseks on mitmeid juurdeminekuid — *territoriaalne, geosüsteemne, maastikuline*.

Territooriumi liigendamine

Algses tähenduses on *territoorium* maapind (*terra* — kreeka keeles "maa"), vastandina akvatooriumile. Kaasaja õigusaktide käsitluses mõistetakse territooriumi kui piiritletud või kellegi poolt jälgitavat või kellegi valduses olevat ala või ruumi. Näiteks planeerimiste kontekstis tähendab sõna *territoriaalne* teatud lähenemisviisi, meetodiliste võtete kogumit, kus mõiste seondub objekti *paiknemisega ruumis*, objektide *vastastikuse asetusega*, objektide *kujuga*, ja seda, et tegu ei ole kahemõõtmeliste (tasapinnaliste), vaid kolmemõõtmeliste objektidega.

Võib ka öelda, et territoorium on geograafilise ruumi osa, millel on teatud muul otstarbel fikseeritud piirid ja mis ei ole uurimise ning tunnetamise objekt. Siin ei juurelda, kes need piirid tõmbas ning kas nad on õiged ja õiglased. Territoorium ei ole seetõttu kuigivõrd *homogeenne* — ta on raskemini kirjeldatav ja vajab andmete organiseerimiseks keerulisemaid vahendeid. Parema pildi saamiseks tuleb vaatlusalune objekt jagada allosadeks. Nii osadeks jaotamine kui ka nende osapiltide tervikuks seostamine on tehtav erinevate loogikatega.

Territooriumi algoritmiline liigendamine

Tuntuim viis ala mehaaniliselt *mosaiigiks* (kvantideks) liigendada on jagada see kilomeetri-ruudustikuks, kraadivõrguks või mõnel muul viisil kaardil kujutatud võrgustikuks, mis võib koosneda ruutudest, ristkülikutest või teistest nelinurkadest, aga ka näiteks kolm- või kuusnurkadest. Erinevate kujundite puhul on erinev ruumiline vabadusaste ja ka loomulik hierarhia, mis tuleneb ühesuguste kujundite puutepunktide arvust mosaiigivõrgus. Näiteks kolmnurkade puhul on see 12, nelinurkadel tugineval võrgustikul aga 9.

Geoinformaatikas on sellist liigendamist nimetatud tesselatsiooniks. Võrgustikke on regulaarseid ja mitteregulaarseid. Arvutiga saab territooriumi kvantida päris keerukate algoritmide järgi, kui tingimuseks ei seata pindalalist võrdsust. Näiteks võib seada tingimuseks, et kvandis oleks teatud arv hooneid või inimesi ning piirid kulgeksid mööda metsi ja/või suuremaid jõgesid. Enam levinud on samapindalaliste (võrdsete mõõtudega) ruutude kasutamine. Ka neid mehaaniliselt tekitatud üksusi saab käsitleda kui maastikke.

Geosüsteemne liigendamine

Geosüsteemsel liigendamisel on määravaks aluseks objektiivselt määratletavad looduslikud aine-, energia- ja infovood ja nende omadused. Geosüsteemne lähenemine annab aluse *keskkonna füüsilise* olemuse süsteemseks käsitlemiseks.

Alade piiritlemisel tekitab probleeme üleminekute ebaselgus, katkendlikkus, tinglikkus ning tinglik suletus. Klassikalised juhud on saared, kus kontuurjooned eralduvad selgemalt. Piiritlemise aluseks on siin üks juhtiv ilming — maismaa ja veeala piir. Maismaa levinum liigendus tugineb valgate printsiibile. Püütakse välja eraldada võimalikult homogeensed osad, mida käsitleda, st. püütakse leida üks loogiline, objektiivne, võimalikult paljude poolt aktsepteeritav mitmeastmeline liigendamise põhimõte, mis on ka praktikas rakendatav. Selle probleemiga tegeleti 1970ndatel ja 1980ndatel aastatel.

Geosüsteemid on piiritletavad ka inimtegevusega kaasnevate mitmesuguste voogude alusel. Majanduslikud ühendused, tootmise territoriaalsed kompleksid, asustuse grupsüsteemid ja administratiivne haldusterritoriaalne liigendus tuginevad inimese poolt juhitatele voogudele. Loetellu saab lisada veel omandi või muu õigusliku/sotsiaalse faktori alusel tehtud liigendused. Juhtimisüksusteks sobivad need hästi; uurimiseks ning ala objektiivseks tunnetamiseks aga mitte.

Maastikuline liigendamine

Maastikuteaduslikul liigendamisel piiritletakse vaadeldava ala geneetilisel ja/või komponentidelt ühetaoline osad ja klassifitseeritakse. See liigendamine arvestab kaudsemalt tajutud ja varasemaid teadmisi, st. lähtub teaduslikust maastikust. Siin on maastiku ulatus tunduvalt suurem, piirid selgemad ja olemas on mitmed korrektsed üksuste hierarhiad.

Territooriumide liigendamiseks sobiksid ka nn. *tajumaastike järgi tehtavad rajoneerimised*, kui neid piisava rangusega tüpiseerida ja korrektsed rajoneerimiste alused välja pakkuda. Maastik on selles määratluses keskkonna *vaimse* osa komponent. Planeerimise seisukohalt on tajumaastike subjektiivsus nii nende eelis kui nõrkus.

Ruumi hierarhilised tasandid

Geograafilise ruumi erineva detailsuse ja täpsusega kirjeldused ja analüüsid saab tervikuks kokku sünteesida ühtset ruumihierarhiat kasutades. Hierarhiad on alati kuulunud ka valitsemise juurde ja inimestevahelised suhted on kandunud ruumi ja territooriumidele. Terviku osadeks jagamine on mingi nähtuse tunnetamisel ja hindamisel oluline võte. Objekti analüüsid jagatakse teda ikka väiksemaks ja väiksemaks, lootuses kätte saada selle olulisem osa, n-ö. algkivike. Liiga detailsel jagamisel selgub, et eraldi vaadatuna ei ole ükski osa, ka piksel, midagi väärt, üksnes alade või pikslite "kobarad" loovad väärtusliku. Tekib sünteesi vajadus. Missugused alad liita, milliseid detailiseerida — see on planeerimisel oluline küsimus.

Objektiivsele hierarhiale, inimesest sõltumatult eksisteerivatele ruumilise süsteemi astmetele viitavad galaktikate uuringud, samuti kosmosefotode ja aerofotode muustrite analüüs. Geograafiline ruum on väga mitmekesine ja keerukas. Selle tunnetamiseks on kasutusele võetud suur hulk osadeks piiritlemise ja määratlemise printsiipe, mille tulemuseks on palju erinevaid hierarhiad.

Kodanikukeskne, "eluruumi" hierarhia

Inimene vajab üheaegselt mitmeid erineva ulatuse ja omadustega territooriume. Ka eri aegadel on vajalik eri ulatusega sotsiaalne keskkond ja kasutatav territoorium. Liigendamise üheks aluseks saakski olla inimese arenguks ja taastootmiseks vajalike eri tähendusega ja suurusega sotsiaalsete gruppide eluruumide hierarhia.

Üksikisiku poolt vaadatuna määrab territooriumi hierarhia info maht, mida ta suudab enesele mõistetavaks teha ja mis seostub ka isiku turvalisuse tundega. Arvesse tuleb ka ala füüsiline ulatus võrrelduna inimese liikumisvajadustega (võimalusega) ning sotsiaalse keskkonna ruumiline käitumine, surve, konkurents antud alale. Kõik need võivad eri inimestel olla väga erinevad. Alljärgnevas loetelus on püütud neid asjaolusid ühendada.

Liikumatu inimese personaalne ruum, mis on vajalik tema mahutamiseks ja lühema aja vältel elutalitluse tagamiseks (läbimõõt 2 ... 3 m, maht 10 ... 20m³).

Liikuva inimese ruum (korter, osa majast), mis tagab eksisteerimise pikema aja jooksul, samuti füüsilise taastootmise (keskmine läbimõõt 6 ... 10 m, maht 200 ... 1000m³).

Kodukoht, mis tagab indiviidi emotsionaalse taastootmise, näiteks maja ja õu (läbimõõt 0 ... 50 m, maht 1000 ... 200 000m³). See on ala, kus kõik tunnevad kõiki.

Kodusum, küla on ala, kus ühistegevuse kaudu toimub esmane sotsiaalne taastootmine (läbimõõt 0,2-2 km).

Kodukant (külade/asumite grupp, suurem küla/asum, linn) on esmane identiteediruum (läbimõõt 2 ... 20 km).

Koduregioon (*piir- või ringkond*) ehk suur identiteediruum (läbimõõt 20 ... 100 km).

Kodumaa, rahvuse eluruum, kus toimub kõrgemate väärtussüsteemide taastootmine, näiteks kõrghariduse saamine.

Kultuuriruum, mis on põhiliste väärtushinnangute poolest sarnane ala.

Tsivilisatsiooniruum ehk *kodu* on kõige üldisemate väärtushinnangute poolest sarnane ala, kus on määravaks inimelu hind, mõtlemise tüüp, religioon jms.

Globaalkodu ehk MAA, mis on inimese kui liigi eluruum.

Maastikuteadusest ja ökoloogiast tulenev ruumi hierarhia

Territooriumi kõige objektiivsem hierarhia peaks tulenema selle füüsilisi struktuure uurivatest teadusharudest: geoloogiast, geograafiast, ökoloogiast. Need hierarhiad tulenevad vastava valdkonna klassifikatsioonidest ja neid on kahte liiki: tüpoloogilised ja rajoneerivad. Kasutatud on ka segasüsteeme. Territooriumi suurusega on need seostatavad kaardistamise mõõtkava kaudu. Konkreetseid mõõtmete vahemikke on harvem leida.

Geoloogias esineb väga suuri alasid hõlmavaid hierarhiaid. Need on füüsilises mõttes selgelt piiritletavad ja ses mõttes objektiivsemad kui mõned muud, kuid planeerimiseks liiga suured; neil toimuvad protsessid mitmeid suurusjärke aeglasemalt kui planeerimistel käsitletakse (näitena võib nimetada mandreid ja ookeane).

Ökoloogiast on siinkohal huvipakkumamad nn. maaga seotud allsüsteemide, biotoopide, kasvukohtade, koosluste ja ka üleminekualade, ökotonide klassifikatsioonid. Enamlevinud on tsönoloogiline rida: laik → partsell → osakooslus ehk merotsünoos → kooslus ehk tsünoos → koosluskompleks ehk tsönokompleks → kooslusregioon ehk tsönoregioon → bioom.

Halduskeskne hierarhia

Halduskeskne lähenemine aitab hoida planeerijaid kontaktis heterogeensete huvidega subjektiga ja võimaldab ära kasutada riiklikku haldusaparaati. Halduskeskne hierarhia haarab endasse nii riigisiseseid kui -väliseid struktuurid, näiteks erinevatel alustel loodud riikide ühendused.

Siseriiklikke jaotusi on olnud mitmeid ja riigiti on need erinevad. Leedus on näiteks neli, Venemaal viis tasandit. Sageli toimib riik viieastmelisena, näiteks riik → ringkond (nt kohtu-) → maakond → munitsipaalhaldus (vald, suurem linn) → munitsipaalhalduse osa (tiheasustusala - linn, alev linnaosa, küla).

Need on põhilised hierarhiatasandid, milles toimub riiklik planeerimine, rahastamine, vormistamine ja järelvalve. Peale selle toimivad nn. ringkonnad (kohturingkonnad), päästeteenistuse piirkonnad, metaskonnad, riigikaitseelised territooriumi jaotused jms.

Planeerimishierarhia

Hierarhiline käsitlus on oluline ka planeerimisprotsessi seisukohalt, et valida piisav, ent mitte liigne detailsus. Planeerimiste alastes tekstides räägitakse tavaliselt 3-5 tasandist, näiteks:

makro-; meso-, mikrotasand;

globaalne, regionaalne, piirkondlik, kohalik tasand;

rahvusvaheline, üleriigiline, maakondlik, valla, kohalik jne. tasand.

Selline jaotus iseloomustab eelkõige maa-ala suurusjärku või objekti planeerimisalast tähtsust n-ö. valitsemise seisukohalt, andmata aga teavet objekti tegelike mõõtmete kohta, sest see oleneb riigi või kõrgema planeeritava üksuse suurusest. Planeeritava ala füüsilistest mõõtmetest oleneb aga vajalik ja mõistlik täpsus. Sama tasandi objektid võivad eri piirkondades olla väga erineva suurusega.

Kokkuvõetult

Meid ümbritsevale ruumile on kaks vaatekohta, seest ja sisse. Need vastakad ruumikäsitlused täiendavad teineteist ja loovad aluse, millega erinevaid lähenemisi võrrelda ja planeeringuid konstrueerida.

Andmeid korrastades, analüüsides ja ka ruumilisi lahendusi konstrueerides lähtutakse ruumist kui pidevast ja terviklikust asjast, olles erapooletult kõrvaltvaataja, kes vaatab ülevalt sisse.

Tulemusi prognoosida ja hinnata tuleb kellegi seisukohast, kellegi kohast ja maastikust lähtudes, vaadates paljude seisukohtadest ja eri kohadest ja seest väljapoole, st. alt ülespoole.

Koht ja maastik ja ruum (territoorium) on nagu areen, dekoratsioonid ja teater.

PLANEERIMINE JA KESKKONNAKAITSE — SÕBRAD VÕI VAENLASED?

Jüri Lass

Mulle tehti ettepanek kirjutada käesolevasse kogumikku artikkel väärtuslike maastike käsitlemise kohta maakonnaplaneeringu teemaplaneeringus. Kuna Eestis on väga vähe võimalusi planeeringualaste artiklite avaldamiseks, siis tegin kogumiku ettevalmistajatele ettepaneku veidi laiemateemalise artikli kirjutamiseks, mis võtaks kokku Eesti viimaste aastate planeeringukogemuse ning samas annaks informatsiooni kogumiku koostajate soovitud teemal.

Olemuslik vastuolu

Planeerimise ja keskkonna-/looduskaitse vahel on küllalt sügav olemuslik vastuolu — planeerimise põhiülesanne on muutuste kavandamine, keskkonna-/looduskaitse ülesanne on olemasoleva säilitamine ja selleks piirangute seadmine. Samasugune olemuslik vastuolu säilitamise ja muutmise vahel on tegelikult ka planeerimisse enesesse sisse programmeeritud — põhilised vaidlused planeeringute koostamise käigus käivad just selle ümber, mida ja kui palju säilitada või muuta. Paljud planeerijad, loodus- ja muinsuskaitsjed ning juristid näevad planeeringut esmajoones kui vahendit piirangute seadmiseks. Eeltoodud vaatenurgad planeerimisele on kõik omast kohast ju õiged, kuid kõik nad käsitlevad planeerimist siiski liiga kitsalt ja ühekülgsetl.

Planeering on kokkulepe

Planeerimise põhiülesanne on planeeringuprotsessi käigus esile kerkivate vastuolude ja vaidluste lahendamine ning *arengu põhimõtetes ja tingimustes kokkuleppimine*. Planeeringuprotsessi orienteeritusest kas piirangute seadmisele või arengutingimustes kokkuleppimisele oleneb otsustavalt planeeringu tulemus. Piirangute seadmisele orienteeritud planeeringuprotsess tekitab vastuseisu ja konflikte ning pidurdab arengut, arengutingimustes kokkuleppimisele orienteeritud avalik protsess loob usaldust, edendab osalusdemokraatiat ja planeeringuala arengut. Sealjuures tuleks hoiduda planeeringu enda fetišeerimisest — planeering on ennekõike *vahend* arengueesmärkide määratlemiseks, mitte omaette eesmärk. Tasakaalustatult seatud arengueesmärgid sisaldavad endas nii muutusi kui ka väärtuste säilitamist. Säilitamiseks vajalikud piirangud, asjaõigusseaduse mõistes kitsendused, on laiale avalikkusele ja otsustajatele palju arusaadavamad, kui vajadust nende järele selgita-

takse läbi arenguvajaduste, st. siis, kui mõistetakse, et teatud piiravad tingimused on kohaliku arengu edendamiseks hädavajalikud ja *kasulikud*.

Planeerimine on protsess

Kaasaegne planeerimine on protsess, millel on kahesuguseid tulemusi:

- Otsene tulemus, st. planeeringudokument, mis kehtestamise järel saab seadusekohase jõu/õigusmõju;
- Kaudsed tulemused, mis salvestuvad protsessi osaliste "kõrvade vahele" ja selle kaudu mõjutavad planeeringu elluviimist ning planeeringuala edasist arengut.

Kaasaegne, hästi ülesehitatud interdistsiplinaarne ja interaktiivne avalik planeeringu-protsess:

- Loob interaktiivsed suhted eri alade ja huvide esindajate vahel, tagades planeeringu edukaks koostamiseks vajaliku infovahetuse;
- Loob uusi oskusi ja teadmisi ning sünteesib neid, st. toimib koolitusprotsessina kõigi osalejate jaoks;
- Annab impulsse teistele planeeringu- ja valitsemistasanditele;
- Loob valmisoleku investeeringuteks;
- Tagab arenguprotsesside järjepideva jätkumise ja suurema korrastatuse;
- Edendab osalusdemokraatiat;
- Seob planeeringus osalejad palju tugevamini kohustusega planeeritu ka ellu viia.

Planeeringu koostamisel peaks üks eesmärk olema kindlasti see, et läbi osalemise planeeringuprotsessis muutuks planeering võimalikult paljude inimeste jaoks *oma* planeeringuks, mille elluviimise nimel ollakse valmis jõupingutusi tegema ning mille elluviimise üle luuakse osaluse kaudu ka avalikkuse tugevam kontroll. Planeeringu olemasolu tähendab ka selgust maakasutus-, ehitus- ja investeeringutingimustes. Investeeriija läheb sinna, kus talle selgelt ja kiiresti osatakse öelda, mis tingimustel ja kus kohas ta oma investeeringusoovi realiseerida saab. Aluse selliseks vastuseks annab üldplaneering ja/või detailplaneering. Planeering on samas kohalikeks investeeringuteks vajalike vahendite põhjendus, mille alusel on võimalik mitmesuguseid finantseerimisallikaid oma kasuks avada.

Hästi ülesehitatud planeeringuprotsessi läbiviimiseks on kaks põhitingimust: igaüks kes soovib, peab saama sellest sobival viisil osa võtta ja kõik osavõtjad on võrdsed. Viimane tingimus on eriti oluline hästi läbiviidud planeeringuprotsessis ei tohiks olla ülemaid ja alamaid, rumalamaid ja targemaid, tähtsamaid ja vähemtähtsamaid, või, kasutades Orwelli terminoloogiat, keegi et tohiks planeeringuprotsessis pidada ennast "eriti võrdseks".

Euroopaliku planeeringukultuuri alused

Euroopaliku planeeringukultuuri alused on sõnastatud Euroopa Regionaalse/Ruumilise Planeerimise hartas, mis võeti vastu Euroopa Nõukogu liikmesmaade planeeringuala eest vastutavate ministrite konverentsil 1983. aastal ja mida konverentsi toimumiskoha järgi tuntakse ka Torremolinose hartana. Hartas kajastub, kuidas 20. sajandi jooksul on planeerimine muutunud:

- sajandi esimese poole kitsast linnaplaneerimisest (arhitektuursest planeerimisest) väga suuri territooriume käsitlevaks;
- kitsa ringi tahet väljendavast maestroplaneerimisest avatud, laia avalikkust kaasavaks tegevuseks, mille üks ülesanne on kõigi planeeringuprotsessis osalejate koolitamine;
- territoriaalsest planeerimisest strateegiliseks planeerimiseks, kus laiema territooriumi arengu kavandamine toimub majanduslike, sotsiaalsete, kultuuriliste tegurite ning looduskeskkonna analüüsi ja tasakaalustatud käsitluse alusel, mille tõttu on saanud üha olulisemaks planeerimise roll sektorilade (transport, energeetika, majandus, keskkonnakaitse jne.) arengukavade koordineerimisel ja integreeritud käsitlemisel;
- juriidiliselt siduvate maakasutusjuhiste andjast ja piirangute seadjast pikaajaliste arengukokkulepete saavutamise ja arengu suunamise vahendiks;
- üksikute planeeringute koostamisest planeeringu- ja haldustasandite interaktiivselt koostoimivaks protsessiks/süsteemiks, kus üksikuid planeeringuid tehakse selle süsteemi pidevaks täpsustamiseks ja koostoime parandamiseks.

Sellist kõikehaaravat, demokraatlikku, ühistel väärtushinnangutel baseeruvat, pikaajalist, majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise keskkonna ning looduskeskkonna tasakaalustatud käsitlusele baseeruvat planeerimist nimetabki Torremolinose harta *ruumiliseks planeerimiseks*. Käesoleva artikli kontekstis tõstaksin eeltoodud planeeringu karakteristikute reast esile *tasakaalustatuse* kui ühe printsiibi, millele käesolev artikkel tugineb.

Looduskeskne või tasakaalustatud areng

Hamletit parafraseerides võiks öelda: keskkonna-/looduskeskne või tasakaalustatud areng, selles on küsimus. Küsimuse sellist asetust võib muidugi nimetada ka semantiliseks mänguks, sest mõlemal juhul on sisuline eesmärk ju põhimõtteliselt sama.

Rio konverentsi järgse säästva arengu propaganda käigus toimus märgatav nihe — kompleksne säästvuse nõue muutus enamuses käsitlustes vaid looduskeskkonna säästmise nõudeks. Oli ka üks oluline erinevus Rio käsitluse ja Torremolinose harta käsitluse vahel — Rio konventsiooni sõnastustes oli kultuuriline komponent peidetud sotsiaalse sisse, seda ei olnud eraldi välja toodud; harta käsitlus nägi kultuurilist komponenti ühe olulise iseseisva arengutegurina. Siin on semantika juba palju olulisem, ruumilise planeerimise üks põhiline

objekt, asustus, on mingi piirkonna kultuurilise olemuse otsene ja oluline väljendaja; siin ei mahu kultuuriline komponent mitte kuidagi sotsiaalse sisse, vaid peab kindlasti olema eraldi välja toodud. Olen viimaste aastate planeeringukogemuse põhjal veendunud ka selles, et kui me ei räägi lihtsalt abstraktselt (loodus)keskkonnast, vaid keskkonnast kui ennekõike *inimesekesksest* mõistest, siis on kultuuriline aspekt selle juures kindlasti sama oluline kui looduskeskkonna aspekt.

Semantika juurde tagasi tulles — planeeringu ja arendustegevuse puhul, arengust rääkides, eelistan ma oma kogemusele toetudes tasakaalustatud arengu käsitlust, sest see välistab, et mingi eriala esindajad võiksid/saaksid olla arengu kavandamise protsessis "eriti võrdsed". Planeeringute ja arengukavade koostamisel tähendab see, et erinevate erialade ja huvigruppide esindajad peavad ühe kava koostamises algusest peale koos osalema, vaidlema, teineteist informeerima ja koolitama, erinevaid arenguvõimalusi kaaluma ning lõpuks arengu põhimõtetes ja tingimustes kokku leppima; see tähendab, et ühe huvigrupi esindajatel ei saa ja ei tohi olla kõigi teiste osalenute kokkulepete takkajärele kontrollija ja arvustaja rolli. See peaks tähendama ka, et keskkonnaküsimustega tegelemine ei saa ja ei tohi olla planeeringu koostamisega paralleelselt toimuv, eraldiseisev, omaette väljundiga protsess, nagu mõnede ideoloogide arvates peaks olema keskkonnamõtjude hindamine. Nii kitsamas kui laiemas mõistes peaks keskkonnaküsimused olema planeeringuprotsessi orgaaniline osa kogu planeeringu koostamise ajal.

Planeerimine ja keskkonnamõtjude hindamine

Hinnates seni laiemalt levitatud teooriaid keskkonnamõtjude hindamise kohta, tuleb suurt osa neist eelpool toodud loogikast lähtudes planeeringute puhul rohkem või vähem kaheldavateks pidada, sest nad annavad keskkonna(kaitse) asjatundjale planeeringuprotsessis "eriti võrdse" õigused. Selline mõtteviis lähtub keskkonna ja säästva arengu mõistete liiga kitsast tõlgendamisest.

Rio dokumentides, kus säästva (*sustainable*) arengu mõiste sisse toodi, räägitakse keskkonnast laias mõttes, räägitakse kui kooslusest, mille osadeks on majanduslik ja sotsiaalne keskkond ning looduskeskkond. Säästvust (*sustainability*) mõistetakse Rio dokumentides eelnevalt tulenevalt meetmete kompleksina, mille komponentideks on säästvus majandusliku ja sotsiaalse keskkonna ning looduskeskkonna kujundamisel/arengus. Kui te olete ükskõik millisel üritusel, kus räägitakse keskkonnamõtjude hindamisest või säästvast arengust, võite kiiresti veenduda, et tavaliselt unustatakse säästva arengu majanduslik, sotsiaalne ja kultuuriline komponent ning räägitakse reeglina ainult looduskeskkonna säästmisest, et keskkonnamõtjude hindamise puhul vaadeldakse tavaliselt planeeringuga kavandatu mõju ainult looduskeskkonnale. Sellist lähenemist kinnistas Eestis tugevasti viimasel kümnel aastal viljeldud keskkonnaekspertiisi ideoloogia, mille sõnum peaaegu varjamatult oli — planeerijad ja ehitiste projekteerijad ei tea/ei taha teada keskkonnast midagi, las nad teevad oma projekti/planeeringu valmis, siis anname selle targale keskkonnaspetsialistile üle vaadata, tema ütleb, kas tehtud töö kõlbab või mitte. Seega ei

toimunud keskkonnapetsialisti lülitamine projekteerimisse/planeerimisse mitte preventiivselt, vaid takkajärgi targalt. Kõige hullem sellise lähenemise puhul on, et 80–90% nähtud keskkonnaekspertiisidest/keskkonnamõju hindamistest ei paku (täiendavaid) tingimusi või alternatiivseid lahendusi projekti/planeeringuga kavandatu teostamiseks, nad lihtsalt ütlevad, et lahendus on vale ja kõik. Paljudel juhtudel ei tugine selline ütlemine isegi mitte lahenduse sisulisele analüüsile, vaid olemasoleva keskkonna passiivsele kirjeldusele. Selline keskkonnaekspertiis/keskkonnamõju hindamine ainult süvendab planeerijate ja keskkonna-asjatundjate üksteise mittemõistmist ja konflikte. Allakirjutanu koos oma lähemate kolleegidega on püüdnud leida teid selliste konfliktide vältimiseks ning keskkonna-/looduskaitse spetsialistide ja planeerijate tulemusliku koostöö edendamiseks.

Keskkonnamõjude hindamise puhul on kindlasti vaja rõhutada ka seda, et keskkonnamõjude hindamine on pärit anglo-ameerika õigusruumist ning planeeringu- ja ehituspraktikast. Anglo-ameerika planeeringusüsteemis puuduvad sellised instrumendid/planeeringuliigid, mis euroopalikus, eriti meile lähedases Põhja-Euroopa planeeringusüsteemis, on kogu aeg olemas olnud. Keskkonnamõju hindamine on ameerikalikus süsteemis võetud kasutusele selle tühiku täitmiseks.

Kui siiski soovitakse planeeringute puhul kasutada *mõjude hindamise* mõistet, siis oleks sisuliselt kindlasti õigem *keskkonnamõjude hindamise* või *strateegilise mõjude hindamise* asemel kasutada mõistet *territoriaalsete* või *ruumiliste mõjude hindamine*. Planeeringu üheks oluliseks ülesandeks on kindlasti kavandatud arengu interdistsiplinaarne territoriaalsete/ruumiliste mõjude hindamine. Planeeringu koostamisel ei saa eraldi hinnata transpordist, uute alade kasutuselevõtmisest, elamuehitusest, tööstusest, majanduslikest soovidest jne. tulenevaid mõjusid ja mõjusid keskkonnale. Tegelikus arengus mõjutavad kõik arengukomponendid üksteist, seetõttu tuleb planeeringu koostamisel analüüsida kõiki neid vastastikusel koostoimes.

Semantiliselt ja sisuliselt on mõiste *mõjude hindamine* planeeringute puhul siiski kindlasti vale, sest puuduvad konkreetsete karakteristikud (nagu hanke puhul), mille *mõju* ühe territooriumi kavandatavale arengule saab *hinnata*. Planeeringute puhul on õigem rääkida senise arengu *analüüsist* (sh. selle mõjust looduskeskkonnale) ja territoriaalse/ruumilise *arengu tingimuste* (sh. *keskkonnatingimuste*) seadmisest. Eeltoodust tulenevalt ma siiski meelsasti loobuksin planeeringute puhul *mõjude hindamise* mõistest üldse ning asendaks selle majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise keskkonna ning looduskeskkonna tasakaalustatud käsitlemisele tugineva territoriaalse/ruumilise arengu kavandamise nõudega. Selline lähenemine annab kõige vähem võimalusi keskkonna-/looduskaitse ja planeerimise vastandamiseks.

Senine maakonnaplaneeringute koostamise kogemus

Planeerimis-ja ehitusseadus (PES) jõustus 22. juulil 1995. Seaduse koostamise ajal ei olnud meil veel piisavalt uut planeeringukogemust. Arusaam demokraatliku, interdistsiplinaarse ja interaktiivse avaliku planeerimise põhimõtetest oli seega rohkem intuitiivne kui praktikale

tuginev. Küllalt olulisel määral tugineti PES-i koostamisel Põhjamaade planeeringu-kogemusele ja seaduste analüüsile. Takkajärele on heameel tõdeda, et kuigi veidi kobavalt, on enamus eeltoodud põhimõtetest PES-is siiski mingil moel kajastatud. Neid põhimõtteid püüti järgnenud maakonnaplaneeringute koostamisel praktikas kinnistada.

PES-i jõustumisel tehti maavalitsustele ülesandeks kolme aasta jooksul koostada maakonnaplaneeringud. PES-i ettevalmistamisel peeti maakonnaplaneeringut kogu planeeringusüsteemi (kuhu kuuluvad üleriigiline planeering, maakonnaplaneering, valla/linna üldplaneering ja detailplaneering) võtmeplaneeringuks, sest:

1. Kõik vallad niipea endale üldplaneeringut koostada ei suuda. Maakonnaplaneering annab valdadele üldised territoriaalse/ruumilise arengu suundumused, korvates sel moel mingilgi määral üldplaneeringu puudumise vallas;
2. Maakonnaplaneeringu protsess nõuab valdadelt oma panuse andmist maakonna arengudokumentidesse, sh. maakonnaplaneeringusse. See sunnib valdu mõtlema oma võimaluste üle veidi laiemas arenguruumis ning läbi mõtlema/töötama oma arenguperspektiivid ka ruumilises dimensioonis;
3. Maakonna ruumilise arengu võimaluste läbitöötamine maakonnaplaneeringus teeb maakonnast tegusama partneri üleriigiliste arengukavade, sh. üleriigilise planeeringu koostamisel, luues seeläbi eeldused ruumilise ja regionaalse arengu paremaks tasakaalustamiseks kogu riigis.

Maakonnaplaneeringu koostamist püüti enamuses maakondades üles ehitada nii, et see toimuks paralleelselt maakonna arengustrategia koostamisega. Kõige paremaid tulemusi saavutati siis, kui nende kahe ülesandega tegelemine suudeti liita üheks tervikprotsessiks, kus maakonnaplaneering ja arengustrategia pidevalt täiendasid ja täpsustasid teineteist. Sellisel moel ülesehitatud protsessi parimaks näiteks võib pidada Pärnumaa maakonnaplaneeringu ja arengustrategia koostamist.

Enamuse senikehtestatud maakonnaplaneeringute koostamine suudeti üles ehitada nii, et see toimis interaktiivse, pikaajalise, ka peale maakonnaplaneeringu valmimist edasitoimiva protsessina, millest maavalitsuse osakondade kõrval võtsid/võtavad osa maakonna vallad/linnad, nende liidud, sektorametkonnad ja teised huvigrupid, kaasa arvatud keskkonnaspetsialistid

Tänaseks on maakonnaplaneeringud kehtestatud 12 maakonnas. Kehtestatud maakonnaplaneering puudub seni Põlva, Võru ja Hiiu maakonnal. Maakonnaplaneeringute koostamisel läks enamuses maakondades põhitähelepanu maakonna üldise arengu küsimustele, maakasutus- ja ehitustingimuste seadmine jäi kehtestatud maakonnaplaneeringutes suhteliselt põgusaks. Lähtudes sellest ja üleriigilisest planeeringust EESTI 2010 seati Vabariigi Valitsuse korraldusega maakonnaplaneerimise järgmine ülesanne tähtajaga 1. november 2001.

Üleriigiline planeering EESTI 2010

Üleriigilise planeeringu koostamine algas 1995. aasta kevadel ja jõudis lõpule selle heakskiitmisega Vabariigi Valitsuses 19. septembril 2000. Koos üleriigilise planeeringu heakskiitmisega kinnitas Vabariigi Valitsus ka planeeringu elluviimise tegevuskava järgmiseks kolmeks aastaks.

Üleriigiline planeering püüab selgusele jõuda, missugused on Eestimaa asustuse muutumise peapõhjused ning pakub meetmeid asustuse tasakaalustatud arenguks. Kui inimese põhivajadused mingis Eestimaa paigas ei ole talle vajalikul määral ja viisil rahuldatud, siis inimene läheb mõnda teise paika tööle, kooli, elama. Tulemuseks on muutused asustuses. Siit kasvaski välja põhiline mõtteviisi muudatus EESTI 2010 koostamise käigus. Kui esialgu seati eesmärgiks kõigi Eesti paikade majanduslik edukus, mis on kitsam eesmärk, siis töö koostamise käigus tõusis esikohale inimese põhivajaduste rahuldamine igas Eesti paigas, mis on laiem eesmärk; st. majandusliku edukuse keskne lähenemine muutus inimesekeskseks lähenemiseks. Et iga Eestimaa paik oleks elatav, on vaja paljude elualade esindajate ja kõigi haldustasemetete koostööd elukohtade ja töökohtade valiku mitmekesistamisel, hariduse valikute mitmekesistamisel ning kättesaadavuse ja taseme parandamisel, transpordiühenduste parandamisel ja mitmekesistamisel, keskkonnavõimaluste säilitamisel ja parandamisel ning infotehnoloogia võimaluste paremal ärakasutamisel kõige eelnimetatu juures.

Üleriigiline planeering analüüsib kogu riigi asustuse, infrastruktuuride ja roheline võrgustiku senist arengut ning sõnastab nende edasise arengu vajadused ja võimalused, püüdes leida teid eri võrgustike vaheliste võimalike konfliktide pehmendamiseks või vältimiseks. Selle teema detailsemaks läbitöötamiseks seatigi järgmine maakonnaplaneeringu ülesanne, teemaplaneering "Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused".

Üleriigilise planeeringu tegevuskavaga ministriumidele ja maavalitsustele ülesandeid seades lähtuti Eesti viimaste aastate planeeringukogemusest — üldisematel planeeringutel, st. üleriigilisel planeeringul, maakonnaplaneeringul, valla ja linna üldplaneeringul, on oht jääda üheks akadeemiliseks harjutuseks, kui selle koostamisega koos ei kavandata konkreetseid samme planeeringu elluviimiseks. Tegevuskava toob samas selgemalt välja ka planeeringu sõnumi ning muudab planeeringu elavaks, täitmise käigus täienevaks ja toimivaks dokumendiks.

Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused

Planeeringu koostamine toimub kahe alateema kaudu, milleks on *Roheline võrgustik* ja *Väärtuslikud maastikud*.

Roheline võrgustik

Juba töö algstaadiumis loobuti teema teaduslikumast nimetusest (ökoloogiline võrgustik), võttes selle asemel käibe üleriigilises planeeringus kasutatud nimetuse *roheline võrgustik*, mis laiemale publikule on kindlasti selgem ja arusaadavam. Rohelise võrgustiku töö maakonnaplaneeringus on EESTI 2010 rohelise võrgustiku käsitluse detailsem jätk. Käsitluse alus on sama — määratletakse rahvusvahelise, üleriigilise ja kohaliku tähtsusega tuumalad ning nende omavaheline ruumiline seotus. Üleriigilise planeeringu käsitluses nimetati rahvusvahelise tähtsusega tuumaladeks kompaktsid looduslikke alasid, mis on suuremad kui 100 km², rahvusliku tähtsusega tuumaladeks 15-100 km² suuruseid looduslikke alasid ning kohaliku tähtsusega mikrovõrgustiku moodustasid kuni 15 km² suurused terviklikud, peamiselt looduslikud alad. Tuumalad moodustasid põhiliselt metsa- ja sooladest. Rohelise võrgustiku käsitlus maakonnaplaneeringus ei ole teadusliku/a kadeemilise, vaid väga praktilise suunitlusega ülesanne. Rohelise võrgustiku täpsem ja detailsem määratlemine on aluseks maakasutuse ja ehitustingimuste määratlemisele maakonnaplaneeringus. Vastavalt planeerimis- ja ehitusseadusele on maakonnaplaneeringus seatud maakasutus- ja ehitustingimused kohustuslik alus linnade/valdade üldplaneeringute koostamisel.

Rohelise võrgustiku käsitlus selles teemaplaneeringus on rohkem objektiivse iseloomuga töö — võrgustik "ilmutatakse välja" olemasoleva info alusel, see on üks objektiivse info töötlemise ülesanne. Eestis, kus metsad ja sood moodustavad umbes 70% kogu territooriumist, ei ole selle teema juures vaja tegeleda rohelise võrgustiku taastamisega, mis on põhiülesanne paljude Lääne-Euroopa maade samalaadsetes töödes. Meie põhiülesanne on maakonnaplaneerimise ja järgneva üldplaneerimise kaudu tagada, et võrgustikku näiteks uute elumupiirkondade kavandamisel läbi ei lõigataks ning kindlustada võrgustiku edasine toimivus.

Väärtuslikud maastikud

Väärtuslike maastike määratlemine selles teemaplaneeringus on rohkem subjektiivse iseloomuga ülesanne — teemaplaneeringu koostamises osalejate kokkuleppena tuleb määrata, missugused maastikud maakonnas on enam väärtuslikud, mida tuleb nende maastike säilitamiseks edaspidi ette võtta. Loomulikult on selle teema käsitlemisel oluline ka objektiivne info — maakasutuse ajalugu, väärtuslike liikide olemasolu või puudumine, loodus- või muinsuskaitse all olevad objektid jne., kuid määravaks saab ikkagi subjektiivne kriteerium — minu/meie meelest on see koht/koosus ilus/väärtuslik. Sest ilu on teadagi vaatajate silmades ja meeltes. Väärtuslike maastike määratlemine peab olema paljude erinevate huvide esindajate kokkulepe — see eeldab kõigi hästi üles ehitatud planeeringuprotsessi reeglite täitmist.

Väärtuslike maastike alateema läbitöötamisel on olulised järgmised eesmärgid:

- maastikuliste väärtuste teadvustamine kohapeal;
- kohalike inimeste kaasamine protsessi ning selle läbi nende koolitamine ja sidumine töö tulemustega;
- inimeste aktiveerimine ja osalusdemokraatia süvendamine.

Maastikuliste väärtuste määratlemiseks ja kohapeal teadvustamiseks on äärmiselt oluline kohalike aktiivsemate inimeste — kooliõpetajate, kohalike teadjameeste, kohaliku omavalitsuse juhtide ja volikogude liikmete jt. kaasamine sobival moel planeeringuprotsessi. Kindlasti on vajalik kooliõpilaste kaasamine. Senised planeerimisalased pilootprojektid on näidanud, et kooliõpilastelt võib saada väga huvitavat ja planeeringuprotsessi edasiviivat infot. Vastavate erialade spetsialistide/teadlaste ülesandeks on ennekõike planeeringuprotsessi ülesehitamine, objektiivse info kogumine, töötlemine ja vahendamine kõigile protsessis osalejatele, ning protsessi tulemuste professionaalne fikseerimine tekstis, kaardil, skeemidel. Kõige olulisemad osalejad protsessis on kindlasti kohalikud inimesed, sest just nemad on need "eksperdid", kes oma kanti kõige paremini tunnevad ning kelle kokkuleppena tuleks välja pakkuda, missugused on mingi kandi kõige väärtuslikumad kohad. Kohalike inimeste kaasamise viisist oleneb:

- kas töö tulemused võetakse kohalike inimeste hulgas omaks, kas neid tunnustatakse või mitte;
- kas töö tulemusi kasutatakse valla/linna üldplaneeringu ja detailplaneeringute koostamisel;
- kas alustatakse reaalseid tegevusi planeeringu elluviimiseks.

Kohalike inimeste kaasamiseks planeeringuprotsessi on mitmeid võimalusi — aktiivsemad neist peaks olema vahetult kaasatud kogu protsessi vältel, paljusid on võimalik kaasata perioodiliselt, küllalt suurt hulka on võimalik kaasata küsimustike, ankeetide jms. täitmise kaudu. Oluline on, et inimesed oleks algusest peale informeeritud töö eesmärkidest ning saaksid töö käigus pidevalt vaheinformatsiooni ja tagasisidet. Planeeringu koostamise vältel tuleb korraldada seminare töö eesmärkide ja etappide tulemuste tutvustamiseks, uute etappide eesmärkide seadmiseks ning töö lõpptulemuste tutvustamiseks. Otstarbekas on korraldada nii maakondlikke kui kohalikke seminare, viimaste puhul sõltub juba maakonnast ja töö ülesehitusest, kas neid korraldatakse omavalitsuste kaupa või maakonna piirkondade kaupa.

Koos väärtuslike maastike määratlemisega tuleb kindlasti välja töötada tegevuskava nende maastike säilitamiseks, muidu jääb selle töö väärtus ja mõju väga väikeseks. Seda võiks nimetada *maastikuhooldusprogrammiks*, mis koostatakse kas kogu maakonna kohta või selle osade kaupa. Maastikuhooldusprogrammil on kaks eesmärki — esiteks tagada väärtuslike maastike säilimine, teiseks regionaalpoliitiline eesmärk, mille abil on võimalik pakkuda tööhõivet. Programm on kindlasti hea vahend ja põhjendus mitmesugustest "eurorahakottidest" ja Eesti vahenditest raha taotlemisel ja kättesaamisel, sest täidab mitmeid eesmärke üheaegselt.

Väärtuslike maastike töö tulemusena ei eeldata uute alade kaitse alla võtmist, seda võiks teha vaid erandjuhtudel. Töö peaeesmärk on võimalikult laia avalikkuse kaasamise kaudu maastikuliste väärtuste teadvustamine kohapeal ning selle kaudu nende hooldamise ja säilimise tagamine. Väärtuslike maastike tööst võiks välja kasvada laiemal kokkuleppel põhinev Eesti rahvusmaastike nimetamine.

Lõpptulemus

Väärtuslike maastike ja roheline võrgustiku määratlemine ei ole omaette eesmärgiks, vaid ennekõike planeeringuülesande täitmise praktiline vahend. Väärtuslike maastike ja roheline võrgustiku kooskõitluse kaudu tuleb seada kehtivat maakonnaplaneeringut täpsustavad maakasutus- ja ehitustingimused. Parem tulemus saadakse kindlasti siis, kui see kooskõitlus toimub teemaplaneeringu koostamise algusest peale, see tagab ka selle, et üks alateema pidevalt suunab ja täpsustab tööd teisega. Halvem variant on kindlasti see, kui alguses tegeletakse mõlema alateemaga eraldi ja siis nende alusel püütakse kokku panna teemaplaneeringu ülesandega nõitud maakasutus- ja ehitustingimused.

Suuremate linnade lähialadel on ilmselt kõige olulisem uue asustuse suunamine — seada tuleb tingimused uute elurajoonide kavandamiseks, määrata tuleb kohad, kus lähtudes roheline võrgustiku terviklikkuse säilitamise vajadusest, põllumaa ja metsa kvaliteedist, väärtuslike maastike säilitamise vajadusest, ajaloolis-kultuurilistest väärtustest ning muudest looduslikest ja maastikulistest tingimustest, mingil juhul ei tohiks uut asustust rajada. Välja tuleks pakkuda ka kohad, kus oleks võimalik uue asustuse rajamine on ning anda maakonnaplaneeringus selleks sobiva täpsusastmega tingimused.

Joonehitiste puhul on teemaplaneeringu ülesanne:

- uute ja olemasolevate joonehitiste, eriti teede ja raudteede ning roheline võrgustiku konfliktikohtade määratlemine ja meetmete pakkumine nende konfliktide vähendamiseks või pehmemdamiseks (tee-ehitusel näiteks loomadele läbipääsuvõimaluste loomisega),
- joonehitiste ehitustingimuste seadmine, et vältida näiteks gaasitorustiku või elektriliini paigutamist väärtuslikule maastikule või tee ebasobivat paigutust läbi väärtusliku maastiku või roheline võrgustiku tuumala.

Teemaplaneering peaks määratlema mullaviljakuselt ja/või maastikuajalooliselt väärtuslikud põllumaad, mida ei tohiks metsastada või ehitusaladeks määrata, ning roheline võrgustiku tuumalade ja koridoride metsa kasutamistingimused.

Tagasi pealkirja juurde

Keskkonnaministeeriumi planeeringuüksus on viimaste aastate jooksul korraldanud mitmeid pilootprojekte, et testida eeltoodud põhimõtteid, edendada keskkonnaküsimuste käsitlemist planeeringute koostamise käigus ning leida selleks üldvastuvõetavad viisid. Kõikide pilootprojektide keskne teema on olnud avalikkuse kaasamine planeeringuprotsessi. Keskkonnateemaliste pilootprojektide (Naissaare ja Tartu linna üldplaneeringud, Paide ja Suure-Jaani detailplaneeringud, väärtuslike maastike määratlemine Viljandi maakonnas) koostamisel on:

- Proovitud erinevaid meetodikaid ja võtteid keskkonnaküsimuste käsitlemisel;
- Püütud selgusele jõuda, kas keskkonnaküsimuste käsitlemisel on võimalik keskkonnamõjude hindamise protsessi eraldamine planeeringuprotsessist;

- Otsitud erinevaid võimalusi ja võtteid eri huvigruppide kaasamiseks planeeringuprotsessi;
- Püütud edendada planeerijate ja keskkonna-/looduskaitse spetsialistide koostööd ja teineteisemõistmist.

Senine keskkonnateemaliste pilootprojektide, maakonnaplaneeringute ja üleriigilise planeeringu koostamine, samuti igapäevane detailplaneeringute ja üldplaneeringute koostamine on näidanud, et keskkonnaküsimuste käsitlemine planeeringute koostamisel ei ole võimalik planeeringu koostamisest eraldiseisva keskkonnamõju hindamisena. Sest see tähendaks ka, et kõik muude erialade esindajad ja keskkonna-asjatundjad peaksid mingi koha/piirkonna arengu kavandamisel töötama eraldi, mitte koos. Kõikide seniste keskkonnateemaliste planeeringute koostamise initsiatiiv on tulnud planeerijatel. See on tulnud siirast soovist üle saada keskkonna/looduskaitse ja planeerimise vastandamisest, mida paraku on enam (r)õhutanud keskkonna-asjatundjad. Seni keskkonna-asjatundjatega koostöös tehtud pilootprojektides on suudetud saavutada hea koostöö ja teineteisemõistmine ning arusaam, et kõiki osapooli rahuldav tulemus on võimalik saavutada vaid läbi kogu planeeringuprotsessi toimivas konstruktiivses ja sõbralikus koostöös.

Selle artikli esimeses osas kirjeldasin ma selle sajandi jooksul toimunud muutusi planeerimises. Olulisemaid muutusi on üldplaneeringute ja detailplaneeringute, st. peamiste täpsemate maakasutus- ja ehitustingimusi seadvate planeeringute, muutumine õiguslikult vähem siduvaks. Selle taga on sügavad sisulised põhjused. Planeeringusüsteemi on peale 1950ndaid lisandunud regiooni ja riigi tasandi planeeringud, planeeringutegevus on muutunud palju avalikumaks. Kogu planeeringusüsteem peab toimima nii, et eri tasandite planeeringud pidevalt täiendaksid ja täpsustaksid üksteist, sellest tulenevalt ei tohi süsteemi elemendid olla liiga jäigad ja üksikotsused liiga lõplikud. Avalikustamine planeeringute koostamise käigus tagab lisaks isikute õiguste kaitsele ja tasakaalustamisele ka osalejate sidumise planeeringu elluviimisega ning avalikkuse kontrolli planeeringu elluviimise üle, st. avalikustamine asendab jäika siduvust.

Usun üha enam, et umbes samasuguseid muutusi vajab ka looduskaitse. Siis võiks seni valdavalt piirangute seadmise kaudu toimiv hävimisohus liike ja/või kooslusi kaitsev looduskaitse muutuda palju enam avalikkuse kaasamise ja väärtuste teadvustamise kaudu toimivaks keskkonnateadvuseks, mis oma preventiivse toimega vähendab ortodoksse, piirava iseloomuga kaitse vajadust. Alles siis, kui piirava iseloomuga direktiivne kaitse vähemalt võrdväärselt asendub avalikkuse keskkonnateadvuse kaudu toimiva kaitsega, saame me rääkida säästva arengu ühiskonnast. Maakonnaplaneeringu teemaplaneeringu "Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused" ülesande oleme üritanud seada ja planeeringuprotsessi üles ehitada nii, et see oleks üks samm laia keskkonnateadlikkuse tõstmisel ning seeläbi liikumisel säästva arengu ühiskonna poole.

KUIDAS ME MAASTIKKU KUJUNDASIME

Veljo Ranniku

Maastikukaitsest ENSVs

Üks mu põhitöid on olnud osalemine maastikukujundusprojektide läbivaatamiskomisjonides. Komisjonides käsitlesime kõiki taotlusi, mis kaasnesid omaaegsete arenguprojektidega — maaparanduse, teede ehituse, maavarade kaevandamise, asulate ja puhkealade kujundamise, keskkonna- ja maastikukaitsega. Proovisime projektide läbivaatamisel ratsionaalseid lahendusi leida ja nende läbi maastike ilmet soodsalt mõjutada. Ega me absoluutsed kaitsjad ei olnud, sest rahvamajandus oli rahvamajandus ja see oli diktaat. Me töötasime välja kaitstavate maastike kategooriad: avamaastik, poolavatud maastik, poolsuletud maastik, suletud maastik. Avamaastiku kaitses oli põhiline rõhuasetus vaatepunktide või aktsentide säilitamisel või tekitamisel. Teatav vaheldus peab olema ka avamaastikus. Poolavatud maastikus olid looduslikud elemendid valdavalt juba olemas, neid ei olnud vaja tekitada, vaid hoopis kaitsta, säilitada või nõustuda nende likvideerimisega majandustegevuse käigus. Poolsuletud maastike jaoks erilisi norme välja ei kujundatud, aga neid käsitleti kui ühte säilitatavat maastikutüüpi. Püüdsime vältida, et poolsuletud maastikud liiga avatuks muutuks. Maaparandus oli siin põhiline tegur, mida me arvestama pidime. Suletud maastik oli tavamõttes metsamaastik, kus nähtavus ei ulatunud üle 100 meetri. Tema kujundamisprobleemid taandusid klassikalise püsimetsa säilitamisele ja kujundamisele.

Püüdsime ka teatud parameetreid paika panna. Nähtavus poolavatud maastikel, kus võisid paikneda seda liigendavad maastikuelemendid, pidi tavaliselt olema 2-3 kilomeetrit. Poolsuletud maastike juures pidi see olema umbes pool kilomeetrit. Seda parameetrit me ei käsitlenud normina, sest Eestimaa on niivõrd mitmekesine. Eelkõige maaparanduses oli vaja kaaluda võimalikke planeeringuid ja tajuda tulevikku. Mingisugused normid, millest lähtuda, me enda jaoks siiski kujundasime, ja selle tulemusel töötasime kõigepealt välja nägemuse ideaalsest põllu kujust, st. kui kitsas või kui pikk või kui liigendatud võiks olla üks suur avatud väli. Seda realiseerida ei õnnestunud. Ühe täiesti avatud välja laius ei tohtinud meie arvates olla mitte üle 300 meetri, siis pidi olema mingisugune tuule- või ökoloogiline tõke. Välja pikkust ei peetud oluliseks. Jõudsime nii kaugele, et projekteerides nähti ette tuuletõkke ja ökoloogilise tõkke võõndite rajamist. Seda sai teha näiteks vana kraaviäärse haljastuse baasil, kui kraavi kallastele jäeti osa looduslikku võsa alles. Näiteks Ulila lähedal kujundati mitu ilusat põldu.

Asustumusstrate kujunemine

Eesti maastik oli kuni 20. sajandi keskpaigani üksiktalude maastik, äärmisel juhul alevike maastik. Põhja-Eesti ja Peipsi-äärsed rannakülad on kõik tegelikult alevikud, sest seal

määras külakoha enamasti looduslik kaitstus tuulte ja tormide eest. Hea näide sellisest on Käsmu, kus meri rannas läks kiiresti sügavaks, nii et sinna sai teha palju lautrikohti. Selliste alevike tekkimiseks oli kaks tegurit — soodne töökoht ja kaitse looduse tujukuse eest. Eestlane püüdis eluaseme ehitada võimalikult metsa äärde. Metsas oldi soojas, näoga töö, mere ja päikese poole. Seega on eestlane traditsiooniliselt ehitanud maja ökotoni piirile. Parim näide asub Vooremaal, kus talupojad ei ehitanud talusid voore harjale, vaid jalamile, allikavöönditele, nii et talu ette jäid põllud ja taha metsad ning puisniidud. See süsteem lõhuti asundustalude rajamisega. 20. sajandi alguse asundustalud ehitati keset võõrandatud mõisapõldu, kus talupoeg pidi end looduse tujude eest ise haljastusega kaitsma. Kui tuli kolhoosi- ja sovhoosikeskuste rajamine, siis läks nende printsiipide järgimine raskeks. Külade mõõduka tsentraliseerimise näiteks on Väätsa — omaaegse 9. Mai kolhoosi keskuse asula. Seal tekitati ridaküla. Miks oli selle "mustri" hoidmine Nõukogude Liidu ajal väga raske? Üks põhjus oli raskused lumetõrjel. Autostumine on samuti õnnetus. ENSV ajal nõuti normide täitmist. Näiteks oli kehtestatud norm, kui kaugemale teest võib maja ehitada. Selletõttu on Eestis praegu mitmeid uusi rida- ja hagukülasid.

Tänapäeva ideaaliks võib lugeda Vooremaa vanu ajaloolisi hagukülasid, kus majad on kahel pool teed sellest mõistlikul kaugusel. Tüüpilise näitena tooksin Palamuse ja Kuremaa kandi. Me ei saa viia autot maanteest väga kaugemale. Saame ainult rääkida kahjulike keskkonnamõjude vältimisest.

Maavarade kaevandamine

Karjääride paigutamisel püüdsime säilitada neid maastikus varjavaid elemente. Olulisemad neist elementidest on kupli jalamil asuv mets või võsa. Igale karjäärile tuli läheneda individuaalselt, lähtudes maastikust, tema avatusest või suletusest maastikus.

Karjääride ja maavarade kaevandamine ning nende planeerimine oli eriti keerukas Lõuna-Eestis, sest kui seal rajati karjäär kuplisse, siis avas see kupli seina pikaks ajaks haavana maastikku. Kõige markantsem näide sellest on Kobratu karjäär, mis oli Tartust Toomemäelt näha — 25-30 meetrine püstloodis sein, hele moreen ja liiv armina avatud loodusmaastikus. Selle karjääri kujunemise käiku lugesime oma suureks veaks. Tol ajal planeeriti karjäärivälisele territooriumile istandusi, mis pidid tulevikus selle karjääri kinni katma.

Tegime oma töös ka teisigi apse. Eriti valusalt läks avamaastikes oosidega, kus tihti kaevandati oosi keskosadelt. Üsna hullusti tükeldati Roela-Mõdriku vallseljakut. Seal püüdsime päästa siiski nii palju, et oosi avatud maastikku jääv serv jääks võimalikult alles. Suletud maastikus, metsades ja soodes toimus kaevandamine oluliste maastikukaitseliste piiranguteta. Meie komisjon sai natuke kaevandamise käiku ka juhtida, kuigi see ei olnud lihtne. Kõige probleemiderikkam näide on Iisaku mägi. Kui sõita Kohtla-Järve poolt Iisakule, siis vanasti läks maantee üle Iisaku mäeselja. Mäe kohale rajati karjäär ja maantee juhiti sellest ida poolt mööda. Nüüd läheb tee otse Iisakut läbimata. Pooldasime selliseid võtteid, kus karjääri äärealad jäid kaevandamisalast välja ja nendele oli hiljem võimalik

istutada metsa. Karjäärid rekultiveeriti valdavalt metsaks. See kattis hiljem haava maastikus nii, et mitmed karjäärialad jäävad tänapäeval märkamatuks, nagu näiteks Sagadi-Vihula teel.

Raske karjääriliik on paekarjäärid, millega me päris hästi toime ei tulnudki. Viljakat pinnast sellel karjääril rekultiveerimiseks ei jätku. Vesi täidab reeglina karjääri augu, kui pumpamine lõpeb. Seal taotlesime seda, et karjääri ala kuivendamisel rajataks eesvoolud nii sügavad, et need toimiksid ka pärast karjääri mahajätmist. Jääk kuhjatakse astangute alla, muidu on ta inimestele ja loomadele ohtlik. Vaieldav karjäär, mille pärast saab meil tulevikus probleeme olema, on Vão. See on praegu tohutu auk. Narva maanteed pidi välja sõites seda õnneks maastikus ei näe. Tulevikus on kaks võimalust — kindlustada Pirita jõe veete äravool, jättes ta ehitusalaks või kujundada see tehisjärveks.

Kohtla-Järve põlevkivimaastik

Mõned viimaste aastakümnete huvitavamad probleemid kerkisid Kohtla-Järve tööstusmaastikus seoses tuha- ja aherainemägede kujundamisega. Koonusekujulised terrikoonid on positiivsed pinnavormid avamaastikus. Sõltuvalt terrikooni kõrgusest tekkis aheraine kuumenemine ja süttimine. Klassikaline põlenud terrikoon on Kukruse mägi, mis põles kümneid aastaid ja töötas sisuliselt kui utmisseade. Põlemisel tekkinud gaasid mõjusid lähedases elamurajoonis elavatele inimestele väga halvasti. Maa alla imunud õlid aga eraldusid utmisproduktidena. See sundis koostöös põlevkivimeestega leidma tehnilise lahenduse, kus terrikoonid asendatakse lamepuistangutega. Vanade terrikoonide teravikud lükati maha kuni selle kriitilise piirini, kus aheraine isesüttimine oli välistatud. Terrikoone, samuti lamepuistanguid hakati haljastama. Lahtistest karjääridest veeti kooritud muld üles lamepuistanguks moodustatud terrassidele ja sinna istutati mets. Selliste muudatuste kohta maastikus leiab Kohtla-Järve kandis ilusaid näiteid. Tekkisid mitme vaheastanguga kõrgendikud. Astangu kõrguse määras isesüttimist välistav normatiiv. Tavaliselt on aheraineplatool 2-3 astangut. Astangute lamedad osad haljastati arvestusega, et lehevaris katab niikuinii ülejäänud reljeefsemad osad. Muidugi teadvustasime, et sellised "mäed" nägid avamaastikus natuke absurdsed välja, kuid me olime mäemeestega uhked, et sellisegi lahenduse leidsime.

Omaette valusaks probleemiks kujunes tuhaplatoode metsastamine. Loodusele jäime siiski alla. Miks? Tuhk kivistub, vesi jääb puistangu pinnale ning valgub sellelt ääripidi alla. Peale tekib tuha porsunud kiht, milles taim ei saa kasvada. Tuhaplatoodega tehti mitmeid katseid, näiteks puuriti auke, mis täideti mulla ja kasvupinnasega, kuhu üritati istutada puid. Aga tekkinud "kalju" ei lasknud vett läbi, vihmad ujutasid puuritud augud üle ning puud hakkusid. Seal oli ainus lahendus tuua nii palju mulda, et rohttaimed ja madalad põõsad saaks juurduda.

On püütud hinnata, kuidas need looduses absurdse võitu koonusekujulised mäed inimestele mõjuvad. Osa nendest terrikoonidest olid hindamise ajaks juba ümbritsevale maastikule vähem kontrastiks. Tuul külvas sinna kaseseemet ja see läks hästi kasvama. Sellised katseid tehti 1960ndate lõpust kuni 1980ndate alguseni.

Me saavutasime, et niinimetatud "kuumaastikud" haljastati suhteliselt edukalt. Kuigi leidis inimesi, kes väitsid, et haljastust ei ole vaja teha, sest koonusekujulised terrikoonid iseenesest on huvitava välimusega tehismaastikuelemendid. Suurtes põlevkivikarjäärides jõuti konkreetsete tehniliste normideni ja määrati, kui suured peavad olema kalded (puistangupealsed 7-12%, mõningatel juhtudel 4%). Võeti kasutusele ka nn. "lehvikumeetod". Puistanguid kujundati mitte teravate vallidena, vaid ekskavaatori kopp liikus poolavatud lehvikuna. Nii saime karjääridest suhteliselt hästi metsastatavad lamedad väljad. Sada hektarit säilitati "mälestusena" vanadest teravaharjalistest vallidest. Tänapäevaks on need ise looduslikult metsastunud. Ühele karjäärile rajasime katseks isegi talukoha — metsavahikordoni. See ehitati tüüpilisele rekultiveeritud "kuumaastikule", seal taastati põld ja heinamaa. Kõige aktiivsemalt ja tulemuslikumalt tegeleti maastiku kujundamisega Sirgala karjääris, samas tekitas see ka kõige rohkem vaidlusi. Me teadsime ette, et meid ootab seal põhjavee taseme taastamise ja pinnaveekogude tekkimise probleem. Kaevandamise käigus pumbatakse põhjavesi alla. Kui pumpamine mingil suuremal alal lõpeb, hakkab veetase taastuma ja lamedate vallseljakute vahele tekivad järved, kus tekib isegi kalastik. Kujuneb huvitav kuestalaadne maastik oositaoliste seljandike ja pikkade järvedega.

Turbaväljad ja sookaitsealad

Karjääriviisiline turba kaevandamine ja sellele järgnev maastikuhooldus olid looduskaitse jaoks mitmete probleemide allikaks. Ulila vanad turbakarjäärid ja Tootsi karjäärilad on omal viisil keskkonda rikastanud. Nendes karjäärides elavad kalad (ahven) ja nad on ka veelindude elupaigad. Need turbaväljad on tänapäevaks enamasti võssa kasvanud ja selletõttu ei ole nad "haavadena" avamaastikus enam nähtavad.

Freesväljadega on meie arvates kõik korras — need kattusid pärast kasutuse lõppu enamasti kasevõsaga. Näiteks võib siin tuua Rae raba Pärnust põhjapool. Töötati välja tehnilised nõuded, kui palju peab turvast kaevandamisalale alles jääma ja kui sügavale peab jääma vesi. Põhjavesi pidi jääma 40 cm allapoole töödeldud ala. Nähti ette ka ala rekultiveerimist jõhvika kasvualadeks.

Kuidas me oma ideid kaitsesime? Me osalesime põllumajandusturba väljade perspektiivskeemide väljatöötamisel, mida vaadati iga kümne aasta tagant uuesti läbi. Selle tulemusel loodi sookaitsealade võrk, kuhu karjääritegijaid enam ligi ei lastud ja mille nad perspektiivsetest uurimustest maha kandsid. Sellesse võrgustikku kirjutati sisse umbes 30 sood. Meie enda arvates lõime sookaitsealadega tasakaalu. Sookaitsevõrgu üks printsiipi ei olnud niivõrd klassikaline soelustiku kaitse, vaid soov kaitsta Soome lahe, Läänemere, Pärnu lahe ja Peipsi järvega valgalade lahkmejoontel kõik sood. See oli empiiriline lähenemine. Kogu looduskaitse kätkes algaastatel endas palju empiirikat, püüdes siiski tugineda teadusuurimusele. Sellise üldise lähenemisega me tekitasime soode väljaliku, kuhu me kaevandajaid või freesijaid ei lubanud. Sellega kindlustasime jõgede ülemjooksudel piisava veevaru. Tänu sookaitsealade süsteemi loomisele pikendasime jõgede kõrgvee perioodi kuni kolm nädalat. Eesti võsastumine kindlustas samuti pikema sulamis-

perioodi. Üldine mõistmine kaevandajate poolt oli hea, sest inimesed said meie taotlustest aru. Metsatukkade kaitse põllumajandusmaastikes ei ole mitte ainult loomade-lindude kaitse, vaid ka mikrokliima ja veekaitse. Kevadise lumesulamise nihutamine võimalikult pikaks ja sellega pinnases piisavate veevarude loomine oli ka põllumajandusele vajalik.

Meie õigusfilosoofiline hoiak oli selline, et meie vastu oleks nii looduskaitjad kui tarbijad, insenerid, planeerijad ja majandijuhid. Huvide vahel kesktee leidmisel suutsime tagada veel talutav Eesti maastik. Tähtis asi, mis selle töö käigus kujunes, oli süvendatavate jõgede vabariiklik skeem. Koostati melioreeritavate jõgede skeem, kuhu kanti peale ka ojad, mida ei tohtinud süvendada, mis olid kalastiku, linnustiku ja maastiku mitmekesisuse pärast vajalikud. See tagas looduses vajaliku tasakaalu. Skeemi väljatöötamise tulemusel saime nimestiku Eesti jõgedest, mida üldse puutada ei tohi (näiteks karstijõed). Jõgede kaitse algab allikatest ja jõe ülemjooksudelt. Skeemi koostamise loogiline järg oli veekaitsevööndite moodustamine jõgede kallastele. See oli juba ranna- ja kaldakaitse seaduse üks osa. Maaparandusobjektidest jõgede ülemjooksude, allikaliste alade kaitseni jõudmist peeti tolleaegse ministeeriumi üheks silmapaistvamaks saavutuseks.

Maanteed ja maastikud

Tegime endale selgeks teede probleemi — kuidas teed peaksid Eesti maastikke läbima. Lähtuvalt ministeeriumi soovist, koostati Eesti teede perspektiivne rekonstrueerimise kava, kus nähti ette suuremaid õgvendusi. Tähtsate liiklusmagistraalide puhul ei saa esitada liiklusohutuse tagamise pärast suuri nõudeid looduskaitse ja maastiku kujundamise seisukohast. Kolmanda, neljanda ja viienda kategooria teedel saab aga neid nõudeid taotleda. Esiteks jõudsimeni, et me kuulutasime mõningad teed "tabuks". Nende rekonstrueerimist me ei soovinud. Hiljem on mõned neist teedest muutunud maastiku-kaitsealade atraktiivseteks elementideks. Näiteks üks selline "tabu", mida ei nõustunud me õgvendama, oli Karula-Lüllemäe-Litsmetsa tee. Valiti üks teine tee, paralleelne Karulaga, ja too rekonstrueeriti kaasaegseid nõudeid arvestades. Karula tee oli meie maastike kujunduslike taotluste tipp.

Samasuguseid "tabusid" tekitati ka Haanjasse. Lähtuti sellest, et inimene ei uinuks roolis. Sellepärast tuleb vältida üksluisust. Lausmetsa maastik on monotoonne, avapõld on monotoonne. Mets võib mõjuda uinutavalt ja inimene annab tahtmatult gaasi. Avatud maastikus vaatab inimene autoga sõites kahele poole ja teeväsimust tekib vähem. Meie lähenemisel olid aluseks saksa teoreetikute lähtekohad. Tugineti ka soomlaste töödele, kus uuriti, kuidas vähendada inimese transpordiväsimust. Sellepärast taotlesimegi maastiku-kujunduses, eelkõige maaparanduses, aga ka tee rekonstrueerimisel säilitada või luua poolavatud või poolsuletud maastikke; avamaastikes aga luua vaatelisi aktsente. See oli meie üldisem eesmärk. Teede äärde hakati istutama puude salusid puude ridade asemel. Tekkisid maastikuarhitektuurilised lähtekohad. Käänakul tuleb puudesalu istutada tee telje mõttelisele pikendusele. Seal mõjub see häiriva faktorina autojuhi nägemisele ja ta arvestab, et midagi peab eespool tulema, kuna näeb, nagu oleks puud keset teed. Järelikult on oodata põoret.

Hoiti ka ajalooliste külateede võrku, mida püüti võimalikult vähe lõhkuda. Parimad näited on Karula kandis. Tekitasime poolavatud maastikke puudesalude istutamise teede eraldusribadesse. Tihti sattusime vastuollu põllumeestega, kes soovisid rajada põlde kuni teeni. Tehtud vigadest on Tallinn-Tartu maanteel mitu näidet lõikudest, kuhu istutati ainult kased. Kased on väljapaisatavate heitgaaside suhtes tundlikud ja seetõttu puud alt raagusid ning isegi kuivasid ära. Kaitsesime ka vanu maanteehekke, mida põllumehed soovisid hävitada. Lähtudes läbisõitvate autode arvust tõestati põllumeestele, kus saab põldu teeni välja tuua ja kus seda teha ei tohiks, kus mullakaitseks saaste eest peaks jääma hekk alles. Sellega sai julgelt üleliidulisi norme rikutud. Norme rikuti näiteks metsapuistu rajamisel maantee äärde. Normiks oli täiskasvanud puu kaks pikkust, mis oli umbes 50 meetrit. Puu ei tohtinud tormi puhul maha murdudes ulatuda teeni. Seda normi tõrjuti väitega, et kui teeäärne maa puudest lagedaks raiuda, siis tuleks hakata võitlema võsastumisega ning tee äärde kogunevate põtradega. Teemaaks jäi maa kuni kraavi servani. Kõrge kategooriaga teedel on see oht tõsisem ja seal peab metsapiir jääma kaugemale. Kuid kolmanda ja madalama kategooria teede ääres algab mets kohe kraavide taga.

Veel üks tookordne maastikukaitse saavutus oli, et maanteeäärsed riigimetsa ja kolhoosimetsa kvartalid kuulutati lageraieõigusega nn. esimese kategooria metsadeks. Ainult metsa kahjustumisel kahjuritest või tormimurru korral olime lageraietega nõus. Praeguseks on see norm ilmselt muutunud, sest maantee äärset lageraiet on näha eelkõige erametsades. Meie põhjendus oli tookord ka riigikaitsealine — tuletasime meelde, kuidas sakslased olid 1941. aastal lennukitelt maanteedel olevaid sõjavägesid ja inimesi hävitanud. Maantee ääres ei olnud kuhugi joosta ning pommitati piki maanteid. Põhjendasime ära, miks peab seetõttu ka tee olema kõver ja miks peab inimesel olema võimalus teelt otse metsa peituda. Kuid sellega kaasnes teine oht. Metsloomad kogunevad teeäärsesse metsa ja ootavad võimalust üle tee minna. Metsloomade hukkumise oht meie käsitletule tõttu tõusis. Ohtu on püütud vähendada hoiatavate liiklusmärkidega.

Maastikukujundamise üks põhilisi eesmärgi on liiklusohutuse tagamine. Vähemalt 1/3 läbitavast maastikust peaks olema mitmekesine ja vahelduv. See on Euroopast üle võetud põhimõte. Otseseid suuri teoreetilisi alusmaterjale meil kasutada ei olnud. Palju tuli meil endi katse-eksimuse meetodit juurutada. Pidime balansseerima ka tolleaegse parteilise ideoloogiaga nõuete piiril. Linnast välja sõites tekib tunne, et jõuad maale. Ruraalmaastik tähendab laiasid, avaraid perspektiive. Katkematut metsariba tee ääres võib käsitleda kui maastiku risustamist. Loomadele ja lindudele on jälle metsariba ökoloogilises mõttes tähtis elu- ja varjupaik. Samas püüti jätta ka n-ö. "aknad", kus näeb näiteks Jõelähtme kirikut, mis on dominantne vertikaalne objekt avamaastikus.

Tähtis maastikukujundamisel oli veel 1960ndate keskel nn. külgreservide rajamispoliitika lõpetamine. Nõukogude Liidus toimisid taigaseadused — kui ehitati maanteed, siis täitematerjali kaugele vedamiseks vältimiseks lükati tee kahelt poolt kokku. Meil oleks paekiviga viljatu pinnas, kus ei kasvanud midagi või tekivad vett täis augud. Saavutati kokkulepe, et meie Eestis teedeehituse külgreservide tehnoloogiat ei rakenda, vaid otsitakse vajalikku materjali mujalt. Sellevõrra tuli olla järelandlikum — olime nõus, et

võetagu kasvõi ilus mägi maatasa, vältimaks külgreserve. Narva maantee ääres leidub neid siiski.

Veekogud ja vaated

Maastikus kaunite vaadete säilitamisel on üks kõige tõsisem möödalaskmise Pikkjärvel Vooremaal maanteelt vaade. Soov oli kaitsta järve põllu mõju eest, mis otse järve ulatusid. Seal oli vaid madal künnivall ja kümmekond meetrit kaldanõlva ja tuligi mõte, et sinna võiks istutada metsakaitseriba. Seda ka tehti, kuid nüüd selgub tasapisi, et looduskaunis vaade järvele, mis varasemalt avanes mitme kilomeetri pikkuselt, ei ole nüüd maantee pealt näha. Ennem oli see võrratu maastikuline element järve ja selletaguse voorega järvel peegeldumas.

Nõudlik tuleks olla Haanjamaa ja Otepää järvedega. Seal ilmuvad autoga mööda teid sõites järved vaatesse ja neid ei ole tohiks varjata. Selliste kujunduslike tööde juures on oluline takserida maastikku ökoloogiliste nõuete kõrval ka ilust ja mitmekesisusest lähtudes. Palju on maastikukujunduslike võtetega loodav. Maastikuarhitektid peavad leidma või määrama vaatesektorid. Näiteks selgitati välja ja rajati metsakorralduse käigus Tallinna ümbruse mereäärsete metsade teedelt vaatesektorid. Neid püüti markeerida peatuskohtadega maanteedel ja tehti nn. väikesed liiklustaskud. Kõige ilusam näide on Rannamõisa-Keila-Joa teel. Näiliselt parkimiskohtade rajamine oli seal kõik looduslik, kuid metsa harvendamine, parkimiskohtade rajamine oli kõik läbi mõeldud. Teostasime sellelaadseid projekte.

Kaitsta tuleb ka ilusaid kaugvaateid. Näitena toon tee Viljandist Valga suunas, millelt avaneb kaugvaade Otepää kõrgustikule. Viljandi järvest läände jääv tee on jäetud vaatele avatuks. Hummuli tee läks mäest alla Soele ja siis tuli tee suurele maanteele tagasi. Siin nõustusime julge lahendusega sirge lõik kõrgele mäenõlvale rajada, nii, et avaneb hea vaade Hummuli pargi ja Emajõe luhtadega.

Praktikas oli meil välja kujunenud selline lähenemine — kuplialadel püüame tagada või kaitsta kaugvaateid näiteks Viljandimaal Võrtsjärvele. Me ei pidanud õigeks puude tee äärtele istutamist ja nende säilitamist kui eesmärki omaette. Vastupidi — avasime vaateid nii Lõuna-Eesti kõrgustikel kui mereäärsetel aladel.

Praegu aktiivset maastikukujundus ei toimi, sest toimib "eramaastumine".

Raske on praegu ennustada, kuidas maastikutüüpide mitmekülgsust edaspidi tagatakse. Põhiroll selles tegevuses langeb omavalitsuste õlgadele, suunamine ja kontroll aga maakondade keskkonnateenistustele.

MAASTIKUD

Ann Tenno

Meie üksteisemõistmise väga tänuväärsete abilised — sõnad — selgitavad kindlasti iga inimese jaoks mõningaid mõisteid teatud määral erinevalt. Ei ole keegi neid loonud meelega mõõdarääkimiseks, vaid lihtsalt tundub, et meid ümbritseva maailma muutudes muutuvad ka sõnad ja nende tähendused kui niikuinii kokkuleppelised märgid.

Minule toob sõna *maastik* esmalt silme ette Madalmaade maali — salapärase valguse, mere kaljusaarte ja purjelaevadega. Siis kiiresti *maastik*-formaad *portree*-formaadi kõrval arvutikäsitusel, siis mingi põldude ja metsaga kaetud ala koos päikesepaiste, putukasumina ja pärastlõunase unisusega. Siis linn ja siis edasi tundub, et loetelu on jätkamisel väga pikk.

Üks viis teaduses uute mõistete sissetoomiseks on defineerida antud teaduse piires muidu üldtuntud sõna, mis võib mingil määral assotsieeruda selle mõistega. Üldkasutuses olev sõna *märgatavus*, näiteks matemaatikas ära defineerituna, hakkab eri olukordades kandma eri tähendusi.

Oma algset tähendust kaotamata, sageli mõiste laienedes, isegi täpsustudes, on muutunud ilmselt paljude sõnade tähendused.

Sõna *maastik* üldarusaadavus on ta teinud paljudel juhtudel sobivaks kirjeldama kohe arusaadavalt erinevaid ja muidu ehk raskesti määratletavaid mõisteid, nagu näiteks *hingemaastik*. Ikka on kuulajale vähemalt aimatav, millest tahetakse rääkida. Ja üks nii aimamisi kujuneb igal inimesel oma ettekujutus sõnadest ja nende tähendustest.

Minu jaoks on maastik ruum nii oma iseseisvates õigustes kui ka taustsüsteem millegi toimumiseks. Kõige esmalt, põhitähenduslikult, kindlasti loodusmaastik, meid ümbritsevad ja eemalolevad alad. Nad on siinsamas, akna taga, pildi peal, mõtetes, unedes. Kindlasti mingi kooslus — nii on taevas üksinda taevas, aga juba koos pilvede ja tähtedega taevamaastik. Linn, linnamaastik — juba oma olemuselt kooslused nagu ka küla ja külamaastik. Veidi teistpidi eristades — looduslikud ja need, mis on inimeste poolt kujundatud.

Niiviisi maastikele mõeldes on nad minu ettekujutuses tervikud, pidevalt muutuvad, sündmuste tandrid.

Ja kui mõelda elusündmustele, siis nende toimumisruumiks ja taustaks on ju meie elud, samuti maastikud, elumaastikud, koos oma merede ja mägedega, vihmade ja varjudega.

Kõik, mis toimub, toimub kusagil ja neid toimumise kohti võime me nimetada maastikeks. Ja nii on maastikud ka ise juba omakorda mingite teiste maastike koostisosad. Maastikupilt jõuab näitusesaali jõudes kultuurimaastikule ja ikka veel ei lähe midagi segi.

Kindlasti põhineb suur osa meie omavahelisest arusaamisest sellel, kuidas me tahame üksteisest aru saada. Ja sõnamärgid, nii erinevad ja mitmetähenduslikud kui nad ka on, on nendeks sildadeks, mis seda arusaamist kergendavad.

Maastik on tänuväärselt universaalne ja eripärane mõiste ühekorraga. Segadust tekitamata võime me rännata oma mõttemaastikel ja samal ajal on meile selge ka õhtu lõkke praksumise ja öölindude häälega, mis on ikka ja alati olnud. Mõiste, mis nii tabavalt kirjeldab just seda, mida sa soovid ja viib sind just sinna, kuhu on juhutatud.

Autoritest

Viivi Luik (1946) — kirjanik.

Hannes Palang (1968) — TÜ inimgeograafia vanemteadur. Uurinud maastikumuutusi ja kultuurmaastikke.

Urve Sinijärv (1969) — maastikuarhitekt, Keskkonnaministeeriumi looduskaitseosakonna spetsialist.

Ann Marksoo (1930) — TÜ inimgeograafia emeriitprofessor. Uurinud Eesti asustuse süsteemset arengut — linnastumist ja maa-asustuses toimunud muutusi, rahvarännet ja töötajate pendelliikumist Eestis.

Jussi S. Jauhiainen (1963) — Helsingi Ülikooli linnageograafia professor ja TÜ geograafia instituudi dotsent. Uurimisvaldkondadeks on regionaalpoliitika, linnageograafia, ühiskonnageograafia teooria ja poliitgeograafia.

Ülo Mander (1954) — TÜ loodusgeograafia ja maastikuökoloogia professor. Uurinud pikaajalisi maastikustruktuuri muutusi ja nende mõju aineringetele, biogeenide aineringet põllumajandusmaistutes ja tehis- ning poollooduslike märgalade kasutamist heitveepuhastuses.

Ivar Arold (1931) — geomorfoloog, maastikugeograaf ja pedagoog. Uurinud Eesti looderannikut, Haanja kõrgustiku ja Vooremaa maastikku, loonud maastikukaartide meetodikaid, koostanud Eesti tüpoloogilise pinnaehitusliku maastikukaardi mõõtkava.

Toomas Kokovkin (1960) — geograaf, uurimiskeskuse Arhipelaag tegevjuht, Lääne-Eesti Saarestiku Biosfääri Kaitseala Hiiumaa keskuse teadusdirektor. Uurimistöö on seotud saarte ja rannikute looduse ja inimese suhetega.

Urve Ratas (1940) — TPÜ ökoloogia instituudi vanemteadur, TPÜ dotsent. Uurib Eesti ranniku- ja saaremaastikke, nende arengut ja kaitseprobleeme.

Are Kont (1952) — TPÜ ökoloogia instituudi Tartu osakonna vanemteadur. Avaldanud glatsiaalgeomorfoloogia, maastikuteaduse ja kliimamuutuste stsenaariumite alaseid töid.

Tõnu Oja (1955) — TÜ geoinformaatikaprofessor, matemaatik ja ökoloog. Avaldanud uurimusi maastikuökoloogia alalt.

Tiina Peil (1967) — Säästva Eesti Instituudi vanemteadur, kultuurigeograaf. Põhilised teadustööd on Eesti väikesaarte kultuurmaastiku ja -pärandi kohta.

Kaia Lehari (1944) — Eesti Kunstiakadeemia õppejõud.

Martti Preem (1949) — arhitekt, rakendusmatemaatik. Töötab Pärnu linnavalitsuse planeerimisosakonna juhatajana.

Valter Lang (1958) — TÜ arheoloogiaprofessor. Uurib asustusarheoloogiat, viljelusmajanduse ajalugu, muistset ühiskonda.

Mall Hiimäe (1937) — Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna teadur. Uurinud rahvajutte, rahvakalendrit ning loomade ja loodusega seotud pärimusi.

Kalevi Kull (1952) — bioloog, TÜ semiootika osakonna dotsent. Loeb erinevaid loengukursusi bio- ja ökosemiootika vallast.

- Mart Külvik** (1960) — EPMÜ Keskkonnakaitse Instituudi uurimiskeskuse juhataja. Tegeleb maastikuökoloogia ning looduskaitse loodusteaduslike ja politoloogiliste aluste uurimisega.
- Kalev Sepp** (1961) — EPMÜ Keskkonnakaitse Instituudi maastikuökoloogia labori juhataja. Avaldanud uurimusi inimõjust erinevatele liikidele põllumajandusmaistus, maastikuseirest, maakasutuse muutustest, looduskaitse probleemidest.
- Jüri Jagomägi** (1945) — kaardifirma Regio peakartograaf.
- Jüri Lass** (1945) — arhitekt, Keskkonnaministeeriumi planeeringuala peaspetsialist.
- Veljo Ranniku** (1934) — looduskaitaja. Olnud tegev Eesti maastiku ja parkide kaitse ning mõisasüdamete ja säilitamise korraldamisel, kaitsealade loomisel ning loodust puudutavate projektide läbivaatamisel.
- Ann Tenno** (1952) — fotograaf.
- Helen Sooväli** (1974) — Tartu Ülikooli inimgeograafia doktorant.

Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis

83. **Kurs, Ott.** Geography in Estonia 17th-20th Centuries. 44 p. 1999.
84. **Järvet, Arvo** (ed.). Publications of Second Workshop on the Baltic Sea Climate. 178 p. 1999.
85. **Jaagus, Jaak** (toim.). Uurimusi Eesti kliimast. 179 lk. 1999.
86. **Kurs, Ott.** Maailm, Euroopa ja Eesti. Poliitilisest geograafiast. Summary: The World, Europe and Estonia. On political geography. 88 lk/p. 1999
87. **Jauhiainen, Jussi S. & Hill Kulu** (toim.). Inimesed, ühiskonnad ja ruumid. Inimgeograafia Eestis. 173 lk. 2000.
88. **Kurs, Ott & Aime Toots.** Ann Marksoo 70. Teadus- ja õppetöö. 28 lk. 2000.

Eestis on maastikust räägitud peaaegu sada aastat. Ja Johannes Gabriel Granö aegadest 1920ndate alguses on üritatud selgeks teha, mida me siis tegelikult mõtleme, kui ütleme "maastik".

Oleme püüdnud siia kogumikku koondada eri taustaga ja eri vanuses inimeste arvamusi. On geograafe, aga ka maastikuarhitekt, matemaatik, bioloog, arheoloog, folklorist, fotograaf, kunstiajaloolane, planeerija, kirjanik. Igal kirjutajal on oma maastik, oma suhe sellesse, oma probleemid, mis töö käigus esile tõusnud. Kõik kirjutajad on maastiku uurimisega ühel või teisel moel kokku puutunud.

Milleks see raamat? Selleks, et eri taustaga maastiku-uurijad koos maastiku mõtte üle mõtiskleksid ja eri taustad koos ja korraga avaneksid. Nii nagu on kirjud arvamused, on erinevad ka viisid, kuidas oma arvamust esitatakse. Ja ehk rikastab selline arvamuste ja vaadete mitmekesisus ka maastikuga tegelejaid endid, suurendab üksteisemõistmist ning annab uusi impulsse.

Hannes Palang on TÜ inimgeograafia vanemteadur.

Helen Sooväli on TÜ inimgeograafia doktorant.

Kaanefoto: Vahur Puik